

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

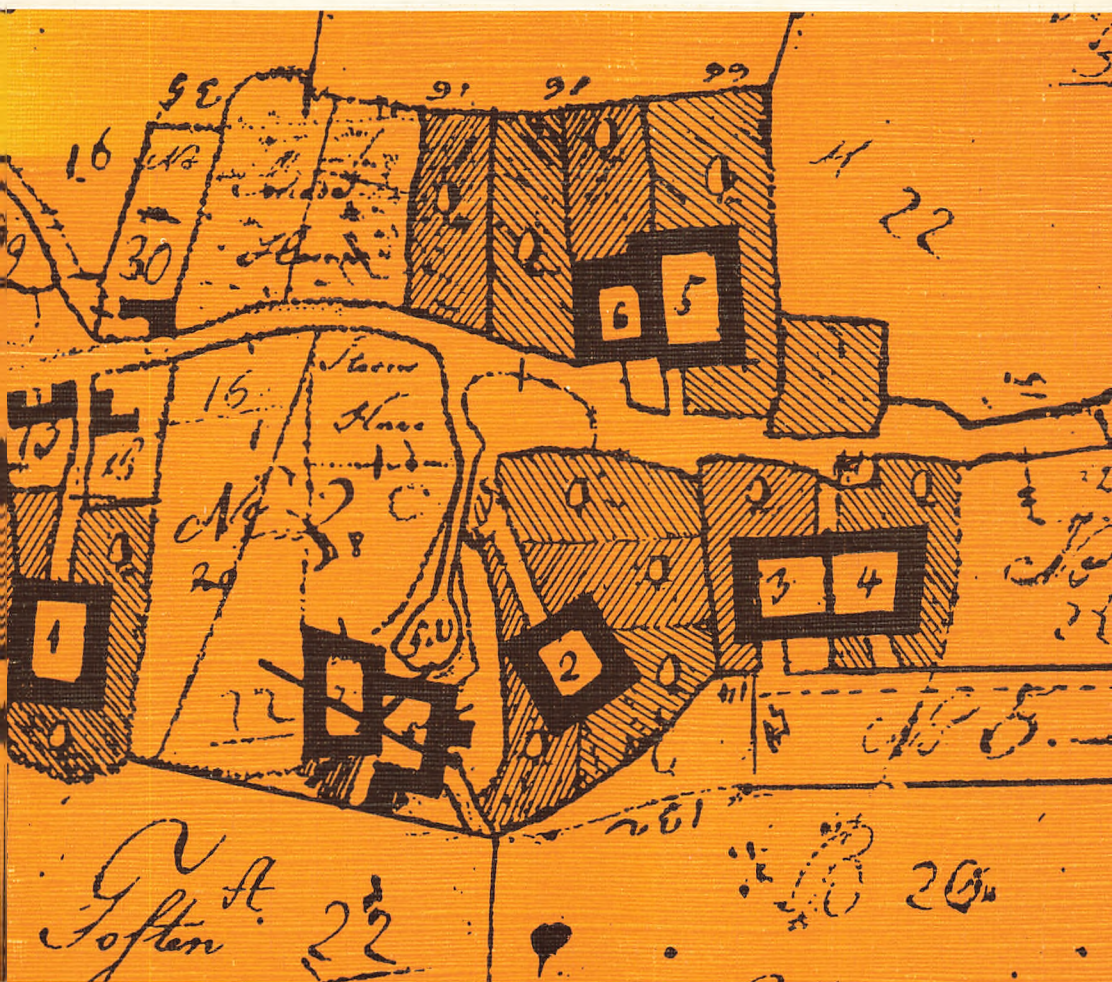
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den regulerede landsby

ERLAND PORSMOSE

Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 72

Erland Porsmose: Den regulerede landsby

Den regulerede landsby

Studier over bebyggelsesudviklingen
på Fyn i tiden fra
ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel

ERLAND PORSMOSE

II

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG 1981

Trykt med støtte fra N. M. Knudsens fond og Odense Universitet.
Anbefalet til udgivelse af lektor Henrik Thrane,
lektor Knud J. V. Jespersen og lektor Søren Mørch.

© Odense Universitetsforlag 1981
Tegninger: Inger Bjerg Poulsen
Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-7492-349-8
ISSN 0078-3307

VI BEBYGGELSESTRUKTUREN FRA CA. 1500 TIL CA. 1000

Medens undersøgelsen af bebyggelsesudviklingen i det 16. og 17. århundrede kunne baseres på statistiske analyser af et meget omfattende bebyggelseshistorisk materiale, der i store træk tillod en beskrivelse og delvis også forklaring af bebyggelsens fordeling i tid og rum, dens størrelse og struktur i perioden, må det på forhånd erkendes, at en tilsvarende analyse i almindelighed ikke lader sig gennemføre for middelalderens vedkommende, særligt ikke på Fyn, hvor kildedækningen i det 13.-14. århundrede er meget dårlig. Det nordiske Ødegårdsprojekt har nu i en årrække gennemført intensive undersøgelser af ødegårdskrisens forløb i 4 udvalgte områder i Danmark, hvor kildedækningen er bedre uden dog på nogen måde at være tilfredsstillende i betragtning af problemets komplekse karakter. Det er derfor begrænset, hvad nærværende undersøgelse kan bidrage yderligere med, men på den anden side kan det afvigende sigte, makroplanet og den gennemførte retrospektivitet måske alligevel give gunstige konfrontationsmuligheder over for Ødegårdsprojektets intensive mikroplanundersøgelser. Jeg håber senere at få lejlighed til at fuldføre og publicere mine egne påbegyndte mikroplansundersøgelser, hvor kombinationen af historie, arkæologi og geografi i langt højere grad gør det muligt at få tilvejebragt et dækkende billede af den middelalderlige bebyggelsesudvikling. Alligevel har jeg her ment det rimeligt at fortsætte makroplansundersøgelsen også for middelalderens vedkommende på trods af vanskelighederne, ikke mindst fordi selv en nok så ufyldstgørende rammebeskrivelse af makroplanudviklingen er en forudsætning for konkretiseringen af problemstillingerne og tolkningen af resultatene på mikroplanet. Under hensyntagen til kildesituationen har jeg dispositorisk opgivet at sondre mellem et generelt herreds- og sogneplan over for et bebyggelsesniveau.

VI. 1. Forskningsoversigt

Interessen for den middelalderlige bebyggelseshistorie har i de senere år (i måske for høj grad) været samlet om ødegårdskrisens tid fra midten af det 15. århundrede til første halvdel af det 14. århundrede. I hvert fald har perioden fra 1450 til 1536 i nogen grad været forsømt, hvorfor den senmiddelalderlige krisetid meget dårligt lader sig forbinde med bebyggelsesudviklingen i det 16. og 17. århundrede. Hvad ældre middelalder angår, har de senere årtiers forskning ikke bragt meget nyt i forhold til den allerede ved århundredskiftet, på basis af retrospektive stedsnavnestudier, grundlagte opfattelse af tidsrummet 1000-1300 som en stærkt ekspansiv bebyggelsesperiode. Hovedårsagen til dette er givetvis, at det 11. og 12. århundrede har befundet sig i et bebyggelseshistorisk vakuum mellem arkæologer og historikere, et

vakuum, som, bortset fra nogle meget vigtige men tillige enkeltstående undersøgelser fra Axel Steensbergs hånd, stort set er blevet overladt til stednavneforskningen og den retrospektive kulturgeografi (jvf. afsnit IV.1.).

Erik Ulsig (1968) anfører, at den stabile gårdstruktur, der kan følges i det 16. og 17. århundrede, såvel hvad angår bøndergårdenes antal som deres størrelse, skabtes ved stordriftssystemets opløsning o. 1400. (1) Mere konkret fører en undersøgelse af udviklingen på en halv snes godskomplekser, hvoriblandt to fynske, Ulsig frem til påvisningen af et "konstant landgildeniveau fra 1460-1550, selv om der kan findes eksempler på gårde, hvis landgilde er hævet eller sænket, især i forbindelse med ødelægning". (2)

Ifølge Ulsig er den fra det 16. og 17. århundrede så velkendte stabile gårdstruktur altså skabt omkring 1400 som følge af stordriftssystemets opløsning i forbindelse med den senmiddelalderlige krise. Som nævnt i den generelle forskningsoversigt var allerede Christensen Hørsholm opmærksom på en senmiddelalderlig krisetilstand, der imidlertid af Erslev og senere Arup nedgjordes til en vis stagnation. Det blev herefter C.A. Christensen og Aksel E. Christensen, der på ny i 1930'erne slog "det frygtelige ødegårdsproblem" fast som "en uomtvistelig kendsgerning". (3) I 1969 indledtes med "Det nordiske Ødegårdsprojekt" en komparativ undersøgelse af den senmiddelalderlige ødegårdskrise på nordisk plan. Det nordiske Ødegårdsprojekts 1. publikation blev "Nasjonale forskningsoversigter" (1972), hvori Svend Gissel for Danmarks vedkommende har publiceret en omfattende og fyldestgørende forskningsrapport, hvortil der generelt henvises. Det har derfor ikke her nogen mening at opstille en oversigt over den omfattende ødegårdsforskning, blot skal der fremdrages enkelte hovedtræk, ligesom naturligvis bidragene efter 1972, ikke mindst ødegårdsprojektets egne, vil blive inddraget.

Undersøgelserne af den senmiddelalderlige krise bygger på tre parametre, nemlig foruden ødegårde og byer tillige landgildens højde og jordpriserne, hvor pris- og landgildedefaldet almindeligvis ses som følger af de, som ødegårdene indicerer, åbenbart store vanskeligheder ved at holde gårdene i drift.

Vi har tidligere været inde på diskussionen omkring landgildedefaldet og vanskelighederne ved at konvertere pengeydelse til naturalier og skal derfor her fortrinsvis indskrænke os til selve øde-problematikken og de strukturændringer, der fulgte i krisens kølvand.

Ødegårdsproblematikken kunne, hvad årsagerne angår, være et nok så kompliceret forskningsemne, om man så havde en tilstrækkelig beskrivelse af fænomenets udbredelse, som en opgørelse af ødegårdsprocenten - naturligvis i forhold til den samlede bebyggelse - for hvert tiende år i det 14. og 15. århundrede, kombineret med et nøje kendskab til den geografiske fordeling. Men desværre giver det skriftlige kilde-materiale ikke engang mulighed for at opstille en beskrivelse, der blot kunne ligne det ovenstående ideal noget. Selv hvor der som for

Falsterlistens vedkommende er tale om en noget nær fuldstændig bebyggelsesfortegnelse fra højmiddelalderen, skal sammenligningsmateriale dog i hovedsagen hentes fra nyere tid, hvortil kommer, at Falsterlisten regner i bol og mark, ikke i gårde. Udover kong Valdemars Jordebog er man henvist til at benytte middelalderlige godsfortegnelser, som oftest over gejstlige institutioners gods, hvor det altså er et godskompleks' forhold, der så vidt muligt sammenlignes med det samme kompleks' senere sammensætning. Udover dette materiale giver diplomerne mulighed for at opspore forsvundne bebyggelser, ligesom det på simpel vis er muligt at opgøre ødegårdsfrekvensen, det vil sige det antal gårde, ud af samtlige nævnte, der på et givet tidspunkt angives som øde.

Sidstnævnte mulighed er udnyttet af C.A. Christensen, der på grundlag heraf har indkredset 1400-20 som ødegårdskrisens højdepunkt (4), men C.A. Christensens hovedindsats ligger dog i den systematiske udnyttelse af jordebogsmaterialet fra Slesvig domkapitel (5) og Roskildebispens jordebøger. (6) Ud fra Slesvig domkapitels jordebogsindtægter 1352 og 1437 lod det sig konstatere, at kapitlets gods på 21 af i alt 155 lokaliteter var blevet totalt øde i perioden. Roskildebispens jordebog, der er påbegyndt i 1370, lader sig konfrontere med jordebogsmateriale fra det 16. århundrede, ligesom 1370 jordebogen selv indeholder en del referencer til, hvorledes forholdene var på den gamle træbogs tid, d.v.s. ca. 1290. Roskildebispens gods i 13 ejerlav var således indskrænket fra 146 til 113 bebyggelsesenheder mellem 1290 og 1370 (7), medens der til bispens 2089 landbrugsenheder i 1370 (44 hovedgårde, 431 gårdsædestavne, 75 brydegårde, 196 landbogårde og 1343 fæstegårde) svarede 1501 enheder i nyere tid (19 hovedgårde, 46 gårdsædegårde og 1436 fæstegårde). (8) Antallet af enheder skulle altså være reduceret med 28 procent. Denne sammenstilling er dog senere skarpt kritiseret af Gissel (9), der påpeger, at forskellen imellem de to sæt angivelser næsten udelukkende består i de 431 gårdsædestavne, der oftest var jordløse husmænd. Men da disse ikke, åbenbart af kildemæssige grunde, er medregnet i det 16. århundrede, bør de også udelades 1370, hvorefter reduktionen ikke er den knappe trediedel, men en tiendedel. I hvert fald forekommer der ikke i Roskildebispens jordebog ret mange senere forsvundne bebyggelser (= navne), nemlig kun 44 ud af 812 eller ca. 5 procent.

Disse undersøgelser fra C.A. Christensens hånd dannede grundlaget for det danske Ødegårdsprojekts videre studier. Man satsede på dybdeboring i fire udvalgte områder: Hornsherred på Sjælland, Falster, et område omkring Århus og endelig egnen omkring Ribe og Åbenrå (10), hvor udvælgelseskriterierne dels var det forhåndenværende historiske kildemateriale og dels den geografiske repræsentativitet.

Resultaterne af disse undersøgelser er, udover mængder af arbejds-papirer, nu delvis publicerede i en række tidsskriftartikler, hvortil kommer Hornsherred-undersøgelsen (1977). Bebyggelsestilbagegangen i Hornsherred gav sig markant udtryk i skabelsen af, hvad der

menes at være, Danmarks største sammenhængende Wüstungsområde. Antallet af landsbyer i herredet svandt ind fra 35 til 27, medens antallet af bol viser en tilbagegang fra omkring 200 til 180 (11), hvilket altså peger på, at det fortrinsvis var mindre landsbyer, der forsvandt.

Ødegårdsprojektets største fortjenester ligger måske især på årsagsplanet. Hvor C.A. Christensen var tilbøjelig til at anvende en monokausal forklaring, hvorefter ødegårdene, omstruktureringen og landgildefaldet skyldes en faldende befolkningskurve og deraf følgende mangel på jorddyrkere (12), peger ødegårdsprojektets punktanalyser på en differentiering af årsagsforklaringerne. Der var ikke tale om én middelalderlig kriseperiode, men om flere, og årsagerne varierer fra region til region. Krig og pest synes således at have spillet en særlig rolle i Sønderjylland, medens meget peger på, at de nedlagte landsbyer på Falster forsvandt i forbindelse med en omstrukturering af bebyggelsen. I Hornsherred-undersøgelsen har man kunnet udelukke jordbundsforhold og klima som værende af betydning for ødegårdsprocessen, medens derimod adgangen til kysten og tilhørsforholdet til de stærkeste godskomplekser synes at have betydning for bebyggelsens overlevelsessevne. (13) Godstilhørsforholdets betydning for ødeprocessen er tidligere påpeget af Per Raslow (14), ligesom Svend Gissel på mere generelt plan har fremhævet kapitaltilførsels betydning (15), og desuden stærkt fremhævet de lokale variationer, ikke mindst kystsøgnenes stilling. (16) Demografien er fortsat den mest problematiske del af forklaringerne, da befolkningskurven ikke lader sig måle uafhængigt af bebyggelsen, men ødegårdsprojektets undersøgelser peger dog afgørende på, at det er de økonomiske forhold på handels- og afgiftsplanet snarere end på produktionsplanet (ressourceområde-driftsmåder), der er bestemmende for "krisens" konkrete udslag. Må årsagsdiskussionerne fortsat føres på et hypotetisk plan, er det trods alt sikrere at beskrive landsbyernes strukturændring i senmiddelalderen.

C.A. Christensen (1964) opstiller en tabel over jordfordelingen på de 1605 enheder i Roskildebispens jordbog, hvor tilliggendet opgives i ørtug skyldjord. Ud fra den af Aakjær fundne korrelation mellem 1 ørtug skyldjord 0.96 tdr. htk. i 1688 sammenlignes denne fordeling med Henrik Pedersens tabel over de sjællandske gårdes (16.156 gårde) tilliggender i 1688 htk. Deler vi 1688-gårdene op i tre kategorier: store (12 tdr. htk. og derover), mellemstore (4-12 tdr. htk.) og små (1-4 tdr. htk.) besidder disse grupper i 1688 henholdsvis 22, 70 og 9 pct. af hartkornet, medens de tilsvarende tal i 1370 er 60, 27 og 13 pct., hvorfor der øjensynligt er sket en voldsom udjævning af tilliggendet, eller som C.A. Christensen konkluderer: "det er i tiden efter 1370, at det sjællandske bondesamfund skabes, som vi kender fra matriklen 1682. Udviklingen har været karakteriseret af en bevægelse mod midten". (17) Der kan rejses kritik imod C.A. Christensens tal. For det første hviler sammenstillingen af ørtug skyldjord og tdr. hartkorn på et løst grundlag (ikke mindst burde 1662-64 matriklerne naturligvis have

været inddraget). For det andet udgør Roskildebispens godskompleks ikke mere end 1/10 af sammenligningsgrundlaget 1682, hvorfor muligheden for regionale afvigelser eller afvigelser som følge af tilhørsforholdet til et og samme (abnorme) godskompleks burde have været nøje undersøgt.

Kan der end herske tvivl om C.A. Christensens undersøgelsers repræsentativitet, for så vidt angår styrken i bevægelsen, kan dens retning og betydning dog ikke drages i tvivl. Udstykningen af hovedgårde og overgangen fra brydegård-gårdsædesystemet til det senmiddelalderlige fæstegårdssystem er en veldokumenteret foreteelse over hele landet.

Erik Ulsig (1968) har gjort rede for storgodsudviklingen igennem middelalderen. Omkring 1200 eksisterede der, i det mindste på Sjælland, en række storgodser med et tilhørende velarronderet fæstegods, hvor byerne karakteristisk var på én mands hånd, strøgodsset derimod beskedent. (18)

De store jorddrotters ejendomme var opbygget i et stordriftssystem, hvor en stor del af jorden dyrkedes fra brydegårde, medens landbogårde og gårdsæder kun var at regne for et tilbehør. (19) Med anden halvdel af det 14. århundrede førte ødegårdskrisen imidlertid til en udvikling, der efterhånden betød en total eliminering af forskellen mellem bryde- og landbogårde og en stærk udjævning i brugenes størrelse. I Roskildebispens jordebog fra 1370 kan der ifølge Ulsig skelnes mellem 3 typer af landsbyer a) én (sjældent flere) hoved- eller brydegårde med gårdsæder og adskillige ret små landbogårde, b) et kompleks af større gårde (brydegårde) med gårdsæder og c) landsbyer delt mellem små gårde ofte af ensartet størrelse. Samtidig med overgangen fra brydegårds- til fæstegårdssystemet skete en generel nedgang for stordriften og godsarronderingen, eller med andre ord en kraftig decentralisering af produktionsstrukturen. En bevægelse der først afgørende vendte i løbet af det 16. århundrede, hvor godsarronderingen og stordriften atter vandt frem, nu på fæstesystemets præmisser, hvorfor gårdsæderne måtte afløses af husmænd.

Den senmiddelalderlige økonomiske krise ramte i høj grad lavadelen, og et meget stort antal væbnergårde nedlagdes som sådanne og udstykkedes ofte til fæstegårde i senmiddelalderen. Ikke mindst blev områderne omkring de kirkelige centre (klostre, stiftsbyer) så at sige rensat for hovedgårde, efterhånden som godscentraliseringen skred fremad (jvf. Odense herred), men kronen og højadelen deltog også i "jagten" på væbnergodserne. Denne "lavadelens krise i dansk senmiddelalder" (20) resulterede således ifølge en af Aksel E. Christensen foretaget opgørelse i, at antallet af hovedgårde faldt fra at udgøre i gennemsnit lidt mere end én pr. sogn i det 15. århundrede til mindre end tredjedelen i 1682. Dog må det med Aksel E. Christensen pointeres, at mange af disse hovedgårde givetvis ikke har eksisteret på samme tid. (21)

Man kunne forestille sig, at dette omsving fra det lille stordrifts-

stem (væbnergårde, brydegårde, gårdsæder) til det senmiddelalderlige fæstegårdssystem måtte indebære ganske store konsekvenser for landsbyens fysiske struktur, hvor grundplanen og i særlig grad toftestrukturen vel måtte ændres, men paradoksalt nok peger Axel Steensbergs undersøgelser af gårdtomter i de sjællandske landsbyer: Hejninge, St. Valby og Pebringe (22) mere på en gennemført stabilitet i landsbygrundplanen, således at enhederne stedse blev fornyede på samme plads. Ved undersøgelsen af Pebringe-gården kunne der under gården følges sikre hustomter tilbage til ca. 1300. I landsbyen Hejninge, nær Trelleborg, undersøgtes i 1941-42 to gårdtomter. På den ene kunne følges kontinuerlige bebyggelsesanlæg fra udflytningen sidst i det 18. århundrede tilbage til det 12. århundrede, medens der på den anden gårdtomt ikke nåedes længere tilbage end det 15. århundrede. Nabolandsbyen til Hejninge, Store Valby, lagdes i 1774 under Valbygård, og her åbnedes mulighed for storstillede arkæologiske undersøgelser i den 17 gårde store by. Af disse blev i 1945-53 udgravet 5 tomter, hvoraf bebyggelsen på de to (nr. 1 og 4) kunne føres tilbage til tiden omkring 900, medens der for de tre sidstes vedkommende ikke kunne påvises en sådan kontinuitet tilbage til vikingetiden. For samtlige gårde gælder også her, at hustomternes fornyelse på samme sted taler for en udstrakt strukturstabilitet, en stabilitet der vel ikke mindst må stå i sammenhæng med de af fælles udnyttede arealer omkransede tofter, der tillige i højmiddelalderen dannede grundlaget for fordelingen af agrene i bymarken og for påligning af de offentlige skatter (hvorom senere).

Skønt gårdtomtundersøgelserne i vore landsbyer endnu ikke er særlig talrige, tegner der sig alligevel billedet af en stabil struktur, der rækker tværs over den senmiddelalderlige krise, ja for Store Valbys del endda for nogle gårdes vedkommende tilbage til vikingetiden. Det ville derfor være fristende at antage, at den stedskontinuitet tilbage til det 10.-11. århundrede, der nu (s. 176) er påvist for en række fynske landsbyers vedkommende, måtte være ledsaget af eller snarere står i sammenhæng med en grundplansstabilitet. I hvert fald er det i det foregående kapitel påvist, hvorledes det 16.-17. århundredes reguleringer, ligesom det voldsomt stigende antal huse efterhånden fandt plads inden for rammerne af den gamle landsbytomtstruktur. Omvendt kunne man forestille sig, at de senmiddelalderlige strukturændringer ligeledes kunne rummes inden for den gamle tomtstruktur. Dog må det indrømmes, at væbnergårdenes og brydegårdenes udstykning i adskillige tilfælde må have ført til ændringer af selve toftestrukturen. Hvad angår de tidligere drøftede højmiddelalderlige bytomtreguleringer og -flytninger, der især er talrige på Falster, er det åbenlyst, at der her er et egentligt brud i landsbytomtstabiliteten. Billedet er med andre ord meget komplekst, og der lader sig ikke af de hidtidige arkæologiske og historisk-retrospektive undersøgelser udlede noget generelt om grundplansstabiliteten igennem middelalderen. Problemet må prioriteres så meget højere, som tolkningen af vore nuværende landsbyers

anlæggelse står i nøje sammenhæng hermed. Udelader vi i første omgang de egentlige middelalderlige bytomtreguleringer, således som Hastrup beskrev dem især for Falsters vedkommende, står problemet om stordriftsstrukturen kontra fæstegårdsstrukturen tilbage. Er vore landsbyer anlagt som samlinger af jævnstore fæste- og selvejergårde, eller er der tale om et enkelt eller nogle få stordriftskomplekser med tilhørende gårdsæder og/eller trælle? Problemstillingen er givetvis i sin stringente form falsk. De få arkæologisk undersøgte lokaliteter fra vikingetid - ældre middelalder peger på, at de to strukturer allerede på dette tidspunkt eksisterede jævnsides, ligesom Ulsig, som nævnt, har påvist det for højmiddelalderens vedkommende.

Den desværre endnu kun delvis undersøgte Borup Ris landsby (23) fra ældre middelalder tolkes af udgraveren Axel Steensberg som én på én gang anlagt koloniby, og i hvert fald peger den tydelige toftestruktur og de jævnt store bebyggelses anlæg på selve landsbytomten afgjort på, at vi her står over for den jævnstore fæstegårdsstruktur. Sædding-landsbyen ved Esbjerg undersøgtes i årene 1973-76. (24) Udgraverne skønner, at landsbyen eksisterede i omkring 200 år - fra ca. 900 til engang i 1000-tallet, men desværre er det ikke muligt ved hjælp af forbindende hegn eller lignende at udskille samtidige bebyggelsesfaser i landsbyen. Pladsen består af en række jævnt store anlæg grupperet omkring en stor ubebygget plads, svarende til den højmiddelalderlige fortstruktur. Bortset fra, at der ikke i Sædding er konstateret egentlig toftestruktur, er ligheden med den senmiddelalderlige fæstegårdsstruktur slående. Samtidig med Sædding-bopladsen undersøgtes to andre vikingetidsbebyggelser, henholdsvis Omgård (25) syd for Holstebro og Vorbasse (26) sydøst for Grindsted. Sidstnævnte landsby er dateret til det 10.-11. århundrede, altså samtidig med Sædding, medens Omgård strækker sig fra ca. 800 til ca. 1000. Vorbasse- og Omgårdpladserne består af hegnsomgivne storgårdsanlæg, hvor selve de indhegnede gårdarealer når størrelser på 2-3 ha., eller mange gange mere end tofterne i de middelalderlige landsbyer. Til hver af de indhegnede pladser hører en hal af Trelleborgtypen samt en række bygninger, der såvel har tjent økonomiske som beboelsesformål. Bebyggelsens størrelse understreges af staldkapaciteten, der i Omgård for den ene storgårds vedkommende når op på 20-30 heste og 70-80 kreaturer. Kvægavlen synes i det hele taget at være dominerende på disse pladser, og heri synes der at være væsentlig forskel fra det højmiddelalderlige brydegårds-gårdsædesystem, der ellers bebyggelsesstrukturelt synes at ligge i forlængelse af disse vikingetidspladser. Den bebyggelsehistoriske udforskning af vikingetidens Danmark tager syvmileskridt i disse år, men mange af de lovende pladser er for indeværende kun delvist undersøgt. Endelig skal det nævnes, at Trabjerg, nordøst for Holstebro, synes at fremvise en struktur svarende til Sædding-pladsen. (27)

På nuværende stadi rejser vikingetidsbebyggelsesundersøgelserne flere spørgsmål, end de besvarer. Der er stadig meget langt fra

diskussionen af enkelte lokaliteter til skabelsen af et helhedssyn på bebyggelsesstrukturen i vikingetiden. Den begrænsede viden, der allerede nu er til stede, peger dog på store strukturelle variationer i vikingetiden - en erkendelse af grundlæggende betydning for studiet af vore nuværende landsbyers anlæggelse og ældste udvikling.

Sammenfattende kan det konkluderes, at den hidtidige senmiddelalderlige bebyggelsesforskning først og fremmest har været koncentreret omkring den sjællandske øgruppe, hvorfor et hovedproblem for den nedenstående undersøgelse af den fynske bebyggelsesudvikling må blive, hvorvidt denne har fulgt den sjællandske. Kan der også på Fyn konstateres en stabil gårdstruktur tilbage til 1450 eller måske endda til 1400 efterfølgende en radikal omstrukturering af bebyggelsen i det 14. århundredes anden halvdel som følge af ødegårdskrisens virkninger? Er det overhovedet muligt at konstatere en sådan krisetilstand, hvad enten målestokken er ødegårde eller nedlagte byer, for slet ikke at tale om et højmiddelalderligt stordriftssystem?

Det senmiddelalderlige skriftlige kildemateriale på Fyn er af en sådan karakter, at det for en del af de ovenfor opstillede problemers vedkommende kun er muligt at give hypotetiske svar. Ved hjælp af systematiske retrospektive analyser kombineret med arkæologiske punktundersøgelser er det nok muligt at nå et stort stykke videre i beskrivelsen og forklaringen af bebyggelsesudviklingen, men disse metoder er så arbejdskrævende, at de inden for projektets rammer kun er bragt til anvendelse inden for mikroområder, hvorfor den følgende fremstilling af udviklingen på makroplan i alt væsentligt må baseres på arkivalisk materiale omend punktvis understøttet af arkæologiske og kulturgeografiske undersøgelser.

VI. 2. Bebyggelsen ca. 1500 - ca. 1000

I det følgende skal det forsøges på grundlag af det samtidige kildemateriale at tegne et billede af bebyggelsens udvikling i tid og rum, dens størrelse og struktur igennem middelalderen.

Som basis for undersøgelsen har jeg landsby for landsby foretaget en udskrift af det middelalderlige kildemateriale, således som dette på grundlag af landsbynavnene er registreret i Danmarks Stednavne. Det har kun været nødvendigt at foretage ganske enkelte korrektioner, ligesom naturligvis en del adkomstdokumenter, der ud fra sammenhængen kan ses at omhandle gods i den pågældende lokalitet, ikke udtrykkelig nævner dennes navn, hvorfor stedet følgelig ej heller er registreret i Danmarks Stednavne. Omvendt har jeg undladt at kontrollere ganske enkelte af DS's henvisninger, især hvor omtalen af dokumentet i Repertorium, f.eks. som tingsvidne, afladsbrev eller andet, lod formode, at det næppe var umagen værd at opsøge den pågældende, mere eller mindre vanskeligt tilgængelige kilde. Trods alt består i hvert fald halvdelen af det middelalderlige kildemateriale af

tingsvidner med meget begrænset bebyggelsehistorisk værdi.

Sideløbende med denne landsby(-navne) registrering har jeg indsamlet alt middelalderligt jordebogs- og skiftemateriale vedrørende Fyn, samt testamenter omhandlende gods på øen tillige med større (og/eller ældre) skøder. Denne registrering på grundlag af ejendomsforhold gør det lettere at identificere godskomplekser over tid og dermed foretage en komparation, ligesom den naturligvis er en forudsætning for at kunne udtale sig om de middelalderlige godsets opbygning.

VI. 2. a. Bebyggelsens udvikling i tid og rum

Som tidligere (V.6.) vil der her blive skelnet mellem landsbybebyggelsens og hovedgårdenes udvikling i tid og rum. Ganske vist lader de senmiddelalderlige hovedgårde sig ofte ikke udskille fra den hosliggende landsbybebyggelse ved hjælp af topografiske kriterier, eftersom udskiftning fra dyrkningsfællesskabet og udflytning efter alt at dømme var undtagelser snarere end reglen. Naturligvis fandtes der også i senmiddelalderen hovedgårde med særskilt lokalisering som enestegårde med tilhørende enemærke, men hovedmassen af de senmiddelalderlige hovedgårde, nemlig landsbyvæbnergårdene, savnede ganske disse karakteristika. Med andre ord volder det store vanskeligheder at udskille hovedgårdene som en selvstændig bebyggelsesstruktur i forhold til landsbybebyggelsen, eftersom hovedgårdenes skatte- og afgiftsmæssige særstilling endnu ikke ledsagedes af en fysisk adskillelse af bebyggelse og/eller ejerlav. På trods heraf har jeg alligevel fundet det hensigtsmæssigt at tage hovedgårdene op til særskilt behandling, eftersom netop afgiftsforholdene har vist sig at have stor forklaringsværdi for den totale bebyggelsesudvikling.

VI. 2. a. 1. Landsbyerne

Det er ikke muligt at give et blot, nogenlunde dækkende billede af bebyggelsens udvikling i tid og rum i ældre middelalder og højmiddelalder på basis af samtidigt skriftligt kildemateriale. Skønt materialet for senmiddelalderens vedkommende er langt rigere, lades der dog også for denne periode mange huller tilbage. Ikke mindst må det erindres, at selv hvor det er muligt at spore bebyggelsesnavnet tilbage til f.eks. det 13. århundrede, følger der heraf i og for sig intet om stedskontinuiteten, ligesom det i praksis er umuligt gennem é silentioslutninger at påvise nyanlæggelser i middelalderen. Når jeg i den følgende tabel har klassificeret samtlige (1682) landsbyer kronologisk efter det ældste belæg på landsbynavnet, siger dette derfor mindre om bebyggelsesudviklingen og mere om kildesituationen, hvilket imidlertid kan tjene som introduktion til undersøgelsen.

I den herredsvis ordnede tabel har jeg kronologisk slet og ret opdelt ældre middelalder i århundreder, medens det 14. og 15. århundrede er halveret. Det 15. århundredes anden halvdel er periodemæssigt koblet med det 16. århundredes første årti, da skellet til nyere tid er sat ved det omfattende 1511 skattemandtal. Kun én eneste landsby, Gamtofte, Båg herred, har formentlig navnet belagt i det 11. århundrede (en mønt fra 1044-47), og det 11. århundrede er derfor ikke medtaget som selvstændig rubrik.

Fig. 123 - Fordelingen af landsbyernes ældste skriftlige belæg.

Herred	Første gang nævnt									
	A. Antal landsbyer	1. 1100t.	2. 1200t.	3. 1300- 49	4. 1350- 99	5. 1400- 49	6. 1450- 1510	7. 1511- 1682	1.-3. i % af A	6.-7. i % af A.
Vindinge	45	1	7	5	7	13	5	7	29	27
Sunds	46	0	1	5	12	5	20	3	13	50
Salling	62	1	3	14	10	16	14	4	29	29
Gudme	34	1	4	8	3	7	8	3	38	32
Hindsholm	13	0	1	4	1	1	5	1	39	46
Odense	40	2	6	7	8	1	8	8	38	40
Lunde	28	0	1	4	5	12	6	0	18	21
Åsum	27	0	1	8	6	5	5	2	33	26
Skam	29	0	2	5	14	7	1	0	24	3
Bjerge	22	0	4	3	6	3	4	2	32	27
Skovby	70	1	7	6	16	16	16	8	20	34
Båg	66	2	2	8	21	8	14	11	18	38
Vends	69	0	15	6	4	26	11	7	30	26
I alt	551	8	54	83	113	120	117	56	26	31

Af de 551 landsbyer er kun et forsvindende antal navnemæssigt belagt inden 1200. Frem til midten af det 14. århundrede, der traditionelt anskues som ødegårdskrisens gennembrudstid, øges antallet noget, men faktisk er kun hver fjerde 1682-landsby navnemæssigt belagt inden 1350. I det følgende hundrede år tilkommer yderligere 42 %, medens henvend en tredjedel af landsbyerne først kan belægges fra midten af det 15. århundrede. Blandt 1682-landsbyerne er endda 56 eller 1/10 af samtlige uden middelalderlige belæg overhovedet. Mindst en fjerdedel af disse byer er utvivlsomt nyanlagte som skov- eller fiskerbyer i nyere tid, men hovedparten af dem er dog byer, der at dømme efter beliggenheden, størrelsen og stednavneendelsen, utvivlsomt har eksisteret i middelalderen. Med andre ord findes der for adskillige tidlige

eller højmiddelalderlige bebyggelser ikke et eneste navnebelæg inden middelalderens slutning.

Kildedækningen udviser betydelige variationer herred for herred. Et enkelt skifte fra et større godskompleks kan afgørende ændre dækningen. Inden for det enkelte herred eller område er der tillige store variationer, som følge af 1) herredstingets placering, da de nærmest boende naturligt nok synes at optræde hyppigere som stokkemænd, 2) eller tilstedeværelsen af en væbnergård i byen, og 3) selvfølgelig også bebyggelsens størrelse og administrative funktioner som sogneby. Ikke mindst sognebystatusen må tillægges stor vægt, da præsterne og kirken i (eller ved) en given by, er genstand for forholdsvis hyppig og tidlig omtale i kilderne. Hertil kan lægges, at sognebynavnet optræder som lokaliseringsfaktor for de øvrige bebyggelser i sognet, hvilket naturligvis også øger hyppigheden. Med andre ord er der som regel mange og tidlige belæg på et sognebynavn, uden at disse for en stor dels vedkommende på nogen måde øger vor viden om byens bebyggelsesudvikling. Statistisk set belyses de middelalderlige sognebyers (altså incl. senere nedlagte sogne) kildemæssige særstilling af følgende tabel, hvor de 164 sognebyer er skilt ud af det samlede materiale på 551 landsbyer.

Fig. 124 - Ældste skriftlige belæg og sognebystatus.

	A.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	1-3 i	6-7 i
	Antal	1100t.	1200t.	1300-	1350-	1400-	1450-	1511-	% af	% af
	lands-			49	99	49	1510	1682	A	A
	byer									
Sognebyer	164	7	35	49	33	36	4		55	2
Ikke sognebyer	387	1	19	34	80	84	113	56	14	44
I alt	551	8	54	83	113	120	117	56	26	31

Medens over halvdelen af sognebyerne har navnebelæg inden 1350 gælder dette kun for hver syvende af de øvrige byer, og medens kun 2 % af sognebyerne har tidligste navnebelæg efter 1449, gælder dette derimod op mod halvdelen af ikke sognebyerne. Dette forhold er tydeligvis af afgørende betydning for det faktum, at størstedelen af de nedlagte torper, der kan erkendes via marknavne i nyere tid, ikke kan belægges ud fra samtidigt kildemateriale.

Såvel det middelalderlige materiales knaphed, den kronologiske overvægt til middelalderens sidste århundrede, og den gradvise ændring af materialets karakter, sætter således ret snævre grænser for beskrivelsen af bebyggelsesudviklingen. I hvert fald er det for Fyns

vedkommende ganske illusorisk at forsøge en beskrivelse af bebyggelsesudviklingen i ældre- og højmiddelalder på grundlag af samtidigt skriftligt kildemateriale.

Vender vi os mere konkret til landsbyernes udvikling i tid og rum i senmiddelalder, er det allerede (V.2.d.1.) påpeget, at det kun undtagelsesvis vil være muligt at spore landsbyanlæggelser, medens det er forholdsvis lettere at spore landsbynedlæggelser, ikke mindst i forbindelse med bebyggelsesnavnets overgang til markbetegnelse eller dets totale forsvinden.

Det ser dog ud til at være muligt at belægge i det mindste to senmiddelalderlige landsbyanlæggelser begge iøvrigt i kystzonen, der ligeledes er blevet udpeget som ekspansiv i de ovenfor nævnte sjællandske undersøgelser. En lovhævd på Stensgårds enemærker fra 1472 (Rep. 14/4 1472) omfatter jorden "indtil Faldslett og i Sønder indtil Falitt tager", hvilket snarest må forstås således, at landsbyen Faldsled på dette tidspunkt endnu ikke var oprettet. (1)

I et skøde fra 1494 (Rep. 27/12 1494) på Stensgård hovedgård og gods nævnes imidlertid Falsled med 7 gårde foruden et øde møllested. Byens unge karakter synes også at fremgå af gårdenes landgilde, der bestod af 1 skp. smør, 6 skill og fra 2-4 skpr. byg. I 1664 matriklen optræder derimod 9 gårde i byen, og foruden smørret har hver enhed nu en kornskyld på $1\frac{1}{2}$ -3 pd. Et tilsvarende eksempel kan hentes fra Bogense, i Stubberup sogn, der nævnes første gang i 1483 i et herredstingsvidne om, at "Bowens" hører Dalbye mænd og ikke Eskebjerg til, (ÆDA V 619) hvad synes at udelukke eksistensen af en selvstændig bebyggelse her. I det 16. årh. hørte Bogense imidlertid under Eskebjerg, og i Nyborg lens jb. ca. 1537 nævnes der 2, måske 3 gårde i Bogense, der foruden gæsteri kun yder smør (hver en fjerding) - atter et indicium for sammenhængen mellem nye bebyggelser og smørlandgilden. Det er muligt at kystzonen i særlig grad har været ekspansiv i 1400 tallets 2. halvdel, men der kan dog også findes eksempler på nyanlæggelser i skovegne, som enestegården Skanneshave, der ifølge et domsbrev fra 1496 (Rep. 7/5 1496) var opbygget for 25 år siden.

Problematikken omkring denne ekspansion i skovbygd og kystzone vil senere blive taget op i forbindelse med gennemgangen af udviklingen i antallet af enheder.

Hvad angår nedlæggelserne er tidligere (afsnit V.2.d.) drøftet mulighederne for at identificere landsbyer, der nedlagdes allerede i middelalderen. De landsbyindicerende marknavne kan ofte først belægges med 1682-markbøgerne og udskiftningskortene. Som følge heraf vil adskillige af disse nedlæggelser ikke med sikkerhed kunne dateres nærmere end til før 1682, evt. før 1664 såfremt man anerkender landgildematriklen som dækkende for bebyggelsen. På den anden side peger den tidligere givne statistik over 1682-matriklens landsbyers første omtale, hvor 6 ud af 7 ikke-sogne-byer var nævnt første gang senest 1510, afgjort på at langt den overvejende del af disse marknav-

nenedlæggelser må stamme fra middelalderen. I det hele taget må forekomsten af disse "marknavnelandsbyer" uden samtidige skriftlige belæg forstås i lyset af, at kun hver anden ikke-sogneby i 1682-matriklen havde belæg før 1450 og kun hver tredje belæg før 1400.

Der er, som nævnt, ikke foretaget nogen egentlig eftersøgning af forsvundne bebyggelsesnavne i forbindelse med dette arbejde, og listen over nedlagte landsbyer refererer da for gruppe C's vedkommende umiddelbart til DS (og Trap).

Enkelte af de nedlagte landsbyer kan belægges medens de endnu eksisterede og henføres derfor til de tidligere opstillede grupper A eller B, alt efter om belæggene er tilstrækkelige til at fastslå, at det drejer sig om en landsbybebyggelse (min. 3 gårde), eller blot en bebyggelse med "landsbynavn". I modsætning til gruppe C er disse landsbyer derfor karakteriseret ved, at det er muligt at give en terminus post quem for nedlæggelsen, medens det volder tilsvarende vanskeligheder som for gruppe C's vedkommende at bestemme en terminus ante quem, der er tilstrækkelig præcis.

Gruppe C omfatter udelukkende landsbyer, der opgaves totalt (I), grupperne A og B omfatter tillige de tilfælde, hvor bebyggelsen blot mistede sin landsbykarakter (III), men fortsatte som bebyggelse. Nedlæggelser af gruppe II, dvs. landsbyflytninger som oftest indiceret af Gammelby-navne, vil blive behandlet i deres helhed her, skønt 1682-markbøgerne oftest giver den første sikre terminus ante quem for Gammelbynavne og dermed for flytningerne. Da grundlaget for konstateringen af disse nedlæggelser ligesom for gruppe C's vedkommende er marknavnene, har jeg også her forladt mig på Danmarks Stednavnes klassifikation, omend jeg undervejs har måttet konstatere, at DS er mangelfuld på dette punkt (jvf. listen nedenfor). (2) Jeg har imidlertid ikke set mig i stand til at nå en generel gennemgang af det meget omfattende marknavnemateriale. De nedenstående forøgelser af Gammelbymaterialet er således kun biprodukter af den ud fra andre hensyn foretagne gennemgang af kildematerialet.

Landsbyerne er i listen ordnet herredsvist og her inden for efter oplysningsniveau (A, B og C) og nedlæggelsesform (I, II og III). Alt i alt har der kunnet konstateres 93 nedlagte middelalderlandsbyer af grupperne I og III, hvoraf de 75 var marknavnenedlæggelser (gruppe C) medens kun 18 kunne fremvise samtidige belæg (grupperne A og B). Endelig er der registreret 14 lokaliteter med Gammelby-navne (gruppe II).

Det afgørende problem bliver naturligvis i hvilken grad dette materiale afspejler det virkelige antal middelalderlige landsbynedlæggelser. Hvad angår de "egentlige" nedlæggelser (I og III) vil kun landsbyer med direkte bebyggelsesindicerende navne, f.eks. -torp, -by, -bølle og -lev, kunne erkendes som nedlagte via marknavnematerialet, medmindre det tidligere bebyggelsesnavn optræder i forbindelse med begreber som

tofte, gade eller gadekær. Med andre ord vil det kun være muligt, i betragtning af marknavnenedlæggelsernes betydelige overvægt i materialet, at udregne nedlæggelseskvotienter for de navnetyper, der er bebyggelsesindicerende. Det næste spørgsmål bliver, hvor stor en del af de nedlagte landsbyer, der på denne vis vil give sig til kende i marknavnematerialet.

Metodisk foreligger der en kontrolmulighed i de 18 nedlagte landsbyer med middelalderlige belæg fra landsbyernes levetid. Herfra må fratrækkes i alt 5 tilfælde, hvor bebyggelsen enten blot reduceredes til enestegård, eller hvor bebyggelsesnavnet fortsatte som kirke- og sognenavn. Det er naturligvis for disse tilfældes vedkommende ikke muligt at teste forholdet mellem den totale opgivelse af en bebyggelse og navnets overlevering som markbetegnelse. Der resterer 13 byer, hvoraf de 11 har marknavnebelæg fra nyere tid, først og fremmest naturligvis fra 1682-markbøgerne. Af de resterende to, Sæby (Skydebjerg sogn) og Hetteslev (Veflinge sogn), må den sidste bys identifikation endda karakteriseres som usikker (jvf. nedenfor). Selv om begge byer medregnes, må det konstateres, at langt den overvejende part af de nedlagte landsbyer med samtidige belæg genfindes i marknavnematerialet fra nyere tid. Blandt de 11 byer med marknavnebelæg i nyere tid er syv torper (Lystrup, Tokkendrup, Torp, Tårup, Assertorp, Borup og Kallerup), medens ingen anden navneendelse er repræsenteret med mere end en by (Ørkeby, Skenebølle, Horsehave og Atteltved). Ud fra denne lille prøve må antages, at langt den overvejende del af de nedlagte landsbyer med bebyggelsesindicerende navne vil have sat sig spor som marknavne, hvorfor vi for disse navnetypers vedkommende er i stand til via marknavnematerialet at nå frem til nogenlunde pålidelige angivelser af nedlæggelsesfrekvensen.

Er det således muligt ud fra det arkivalske materiale at nå frem til rimeligt præcise angivelser af nedlæggeshypothetigheden, er det langt sværere at fastlægge den lokale fordeling af de nedlagte landsbyer. Dels fordi en stor gruppe nedlæggelser, nemlig af landsbyer uden bebyggelsesindicerende navne, ikke kan spores via marknavne. Dels fordi de registrerede landsbynedlæggelser oftest ikke kan stedfæstes præcist inden for sognets grænser. Begge dele kan afhjælpes ad arkæologisk vej gennem luft- og markrekognosceringer, der gør det muligt dels at lokalisere allerede kendte nedlæggelser præcist og dels gennem systematisk rekognoscering af større områder at kontrollere antallet af arkivalsk kendte nedlæggelser i forhold til de faktiske observerbare opgivne middelalderlige bopladsområder.

Jeg skal ikke her gå nærmere ind på en methodediskussion af rekognosceringens muligheder i så henseende, da dette

problem vil blive taget op i forbindelse med publiceringen af de påbegyndte mikroplansundersøgelser. Blot skal det bemærkes, at denne ressourcekrævende metode foreløbig kun lader sig anvende som stikprøvekontrol inden for mindre, afgrænsede områder. Således er der indtil nu i projektets mikroområde omkring Åsum-Marslev-Kølstrup rekognosceret et område på 16 kv.km, hvor inden for der på forhånd var registreret to i 1600 tallet nedlagte landsbyer, der begge lokaliseredes, medens der ikke ud fra det arkivalske materiale kunne belægges nogen middelalderlige nedlæggelser i området. Ved rekognosceringen lokaliseredes ud over de to ovennævnte landsbyer dels et opgivet bopladsområde fra nyere tid (3), der at dømme efter størrelsen rimeligvis har bestået af en enkelt enhed og dels et større bopladsområde (4), hvor forekomsten af Østersøkeramik (overgangen vikingetid/ældre middelalder) foreløbig gør det uklart, om det er en vikingetidsboplads eller et middelalderligt torpanlæg. Disse resultater understreger metodens anvendelighed.

Fig. 125 - Middelalderlige landsbynedlæggelser.

Herred	landsbynedlæggelser af		
	Gruppe I og III	Gruppe II (Gammelbyer)	Antal I + III pr. 10.000 tdr. l.
Bjerge	5	1	2.4
Åsum	4	1	1.5
Odense	3	1	0.6
Lunde	6	0	2.9
Skam	5	1	2.3
Skovby	11	1	2.3
Vends	11	2	1.9
Båg	13	1	2.3
Sallinge	9	2	1.1
Sunds	4	0	0.9
Gudme	10	0	2.3
Vindinge	11	3	2.3
Hindsholm	1	1	0.7
Summa	93	14	1.7

Målt i forhold til arealet er der ret markante forskelle i nedlæggelseshyppigheden, men det er værd at notere sig, at disse forskelle går på

tværs af variationerne i kildematerialets kronologisk-geografiske dækningsgrad i det 16.-17. århundrede. Antallet af nedlæggelser (I og III) pr. 10.000 tdr. land er således 1.8 for de seks herreder, der dækkes af 1511-skattemandtallet; 1.7 for de tre herreder, der er dækket af detaljerede præsteindberetninger fra 1572 og 1624; og tilsvarende 1.7 for de resterende 4 herreder, der først dækkes ind med matriklerne -et godt indicium for, at marknavnenedlæggelserne også for disse sidste herreder i altovervejende grad hører middelalderen til.

Når den forholdsvis store maksimale forskel i den herredsvise nedlæggeshyppighed (0.6-2.9 nedlæggelser pr. 10.000 tdr. land) tages i betragtning, virker det mildest talt forbavsende, at ikke færre end 6 herreder ligger i det snævne interval 2.3-2.4 nedlæggelser pr. 10.000 tdr. land. I hvert fald synes dette mønster at forudsætte en eller anden form for lovmæssighed. Geografisk set synes nedlæggelserne især at have ramt et østfynsk område bestående af Gudme, Vindinge og Bjerge herreder, samt et vestfynsk omfattende Lunde, Skam, Skovby, Vends og Båg herreder, medens et midtfynsk bælte omkring Odense, Åsum, Sallinge og Sunds herreder har forholdsvis få nedlæggelser. I det følgende skal vi se nærmere på den herredsvise fordeling.

Lunde herred.

Af marknavne-nedlæggelser (gruppe C) kan nævnes Særlev (Lumby sogn), Ulkendrup (Lunde sogn) og Højby (Østrup sogn). I DS opfattes desuden Lystrup (Hjadstrup sogn) som marknavne-nedlæggelse, men den hører rettelig til gruppe B, eftersom lokaliteten givetvis er identisk med det Lystrup, hvortil væbnere skriver sig i 1361 og 1365 (DD 10/7 1361 og 3/12 1365). B-gruppen er desuden repræsenteret med Ørkeby (Otterup sogn), der nævnes endnu 1484 og 1509 (ÆDA IV 188, ÆDA V 630) og Tokkendrup (Otterup sogn), der omtales i første halvdel af det 15. århundrede (ÆDA V 243).

Skam herred.

Af gruppe C-nedlæggelser kan nævnes Ørkeby (Grindløse sogn) samt Esperup og Strøby, begge beliggende i det nuværende Krogsbølle sogn. Krogsbølle sogn hed tidligere Hundstrup, men der findes ingen samtidige belæg for en sogneby af dette navn. Tværtimod fremgår det af et herredstingsvidne fra 1428 (Rep. 25/3 1428), at præstegården i Hundstrup sogn da lå i Bårdesø, hvorfor Hundstrup by rimeligvis var nedlagt på dette tidspunkt. Mærkværdigvis ligger den lille by Krogsbølle (1688: 3 gårde med 23 tdr. htk.), der senere gav navn til sognet, umiddelbart ved kirken, og dens af naturlige skal skarpt afgrænsede fang (se fig. 42) synes ikke at levne plads til andre og da slet ikke til større bebyggelser ved kirken. Krogsbølle nævnes først i det 15. århundrede som hovedgård

(Rep. 17/4 1409, 13/12 1428, 25/4 1431, jvf. 28/6 1489), således i 1409: "den gaard Krogsbolæ", men i 1431 nævnes også en vorned i Krogsbølle. Den mulighed foreligger da, at Hundstrup og Krogsbølle i hvert fald delvis er identiske størrelser, og at hovedgårdens navn efterhånden har fortrængt det gamle Hundstrup. Fra gruppe B kan endvidere nævnes Jerstrup, hvori nævnes to bønder i 1480 (Rep. 17/12 1480), medens bebyggelsen i 1511 rummede én gård.

Endelig noteres et enkelt Gammelby navn i Krogsbølle sogn.

Skovby herred.

Gruppe C tegner sig her for 8 nedlæggelser: Astrup og Klemstrup (Skovby sogn), Højrup (Veflinge sogn), Koslev (Nr. Sandager sogn), Serup (Særslev sogn), Tårup (Søndersø sogn), Karup og Nårup (Hårslev sogn) foruden det tidligere gennemgåede (afsnit IV.2.c.) Vissenbjerg (Vissenbjerg sogn). Af disse kan Astrups nedlæggelse dateres til før 1498 (Rep. 7/3 1498) og Vissenbjergs til før 1409 (ÆDA V 993 f, Rep. 17/4 1494). Fra gruppe B kan nævnes Hetteslev i Veflinge sogn, der imidlertid kun er omtalt en eneste gang (1329 ÆDA IV 36) og det endda på et tilsyneladende korrumperet sted, hvorfor lokaliteten må betegnes som usikker. Fra A-gruppen kan nævnes Skenebølle (Nr. Sandager sogn, mellem Gyldensteen og Sandagergård), der i et skøde fra 1480 (Rep. 29/5 1480) fulgte nabogodset Sandagergård. Endnu i 1496 (Rep. nr. 8278, 1496) nævnes 4 mænd i Skenebølle som stokkemænd, men byen synes nedlagt inden 1511 rimeligvis under Sandagergård. Af Gammelby-navne kan nævnes et Gammeltofte i Ore sogn.

Vends herred.

Herredet omfatter følgende gruppe C-nedlæggelser: Binderup og Grimstrup (Balslev sogn), Ebberup og Valby (Brenderup sogn), Melby og Torp (Tanderup sogn), Kragerup (Ejby sogn), Torp (Husby sogn). Gruppe B er repræsenteret med Borup (Asperup sogn), der nedlagdes efter 1507 (Rep. 7/8 1507) og sognebyerne Nybølle (Vejlby sogn) og Rørup (Rørup sogn), der nævnes sidste gang henholdsvis 1340 (DD 9/12 1340) og i sidste halvdel af det 15. århundrede (ÆDA V 257). Der findes i herredet to Gammelbyer nemlig i Gelsted og Vejlby sogne.

Båg herred.

Herredet har ikke færre end 11 gruppe C-nedlæggelser, nemlig Hillerup, Korup og Skinderup i Køng sogn, Mullerup og Pederstrup i Hårby sogn, Estrup og Nagstrup i Assens købstadsogn, samt Addebølle (Ørsted sogn), Anderup (Sønderby

sgn), Broby (Skydebjerg sogn) og Torp (Kerte sogn). Af gruppe B-nedlæggelser kan nævnes Sæby i Skydebjerg sogn, der er udeladt af DS, ifølge Kousgård Sørensen fordi man antog, at der forelå en forveksling med Søby i Kirke-Søby sogn. Da der imidlertid i et skøde fra ca. 1400 (Adel. Brevk. (1897) s.4) direkte tales om gods i Skydebjerg sogn i Sæby, og da to bønder i Sæby optræder som vidner i et skøde udstedt af en væbner i Skydebjerg i 1393 (Rep. 4/12 1393), kan der næppe herske tvivl om, at der virkelig har eksisteret et Sæby i Skydebjerg sogn. Ved Holevad kirke lå i det 17. århundrede kun enestegårdene Holevad og Østerbygård. Den sidstnævntes navn lader formode, at der oprindeligt har ligget en Holevad by ved kirken. Endelig findes et enkelt Gammeltofte-navn i Hårby sogn.

Sallinge herred.

Gruppe C omfatter Frenderup og Torp (Hillerslev sogn), Fløjtrup (Hundstrup sogn), Gungerup (Jordløse sogn) Karup (Aastrup sogn), Stubberup (Nr. Broby sogn), Såderup (Ø. Hæsing sogn) og Årup (Brahetrolleborg sogn). Torp i Vr. Åby sogn, synes endnu eksisterende i 1498 (Rep. 12/4 1498), og det er muligt, at byen først er forsvundet i forbindelse med oprettelsen af Brændegaard i 1588. I hvert fald lå Torpeløkke marken i 1682 under denne hovedgårds takst. (5)

Et "Bysted" ved Grønderup (Brahetrolleborg sogn) formodes i DS at angive Grønderups tidligere lokalisering, og herudover kan nævnes en Gammeltoft i Allested sogn, (ikke i DS, men nævnt i Sallinge hbg. 1667).

Sunds herred.

Herredet omfatter følgende marknavnenedlæggelser: Nordtorp (Kværndrup sogn), Sekkedrup (Landet sogn), Tårup (Lunde sogn) og Kugstrup (Lunde sogn, Sunds eller Lunde herred?). Kugstrup mark i Lunde sogn omtales én eneste gang (ÆDA V 222, 1455), uden at det kan afgøres, hvorvidt talen er om Lunde eller Sunds herred. Byen er derfor ikke medtaget på fig. 126.

Gudme herred.

Gruppe C omfatter i dette herred følgende nedlæggelser: Nostrup og Tårup (Oure sogn), Agedrup (Vejstrup sogn), Brorup (Svindinge sogn), Derup (Gislev sogn), Knudstrup (Gudbjerg sogn), Lejstrup (Langaa sogn), Torp (Gudme sogn) og Torp (Hesselager sogn) medens Tårup (Svindinge sogn) muligvis endnu eksisterede i 1498 (Rep. 2/5 1498). Lejstrup er allerede i 1327 nævnt som en jord på Langaa mark (DD 13/12 1327). (6)

Vindinge herred.

Herredet er repræsenteret med følgende gruppe C nedlæggelser: Lunkendrup, Sepedrup, Tyderup (alle i Herrested sogn), Bistrup og Gedstrup (i Vindinge sogn) Dastrup (Refsvindinge sogn), Nielstrup (Ellested sogn), Stenstrup (Flødstrup sogn), Tårup (Hellerup sogn) og Ellested (Ellested sogn). Horsehave i Frørup sogn synes som minimum at have bestået af 3 gårde (Rep. 11/10 1486), men det er muligt, at bebyggelsen rettelig bør opfattes som en del af den store, løst grupperede Tårup by (Rep. 7/3 1361).

I herredet optræder endvidere tre Gammelby og -toft navne, hvoraf ingen findes registreret i DS. Det drejer sig om følgende sogne: Herrested (MB 1682, Vindinge hbg 1690), Bøgense (Vindinge hbg 1690) og Ullerslev (Vindinge hbg 1690).

Bjerge herred.

Af C-gruppen nævnes her følgende landsbyer: Garup (Munkebo sogn), Grydstrup (Rynkeby sogn), Slarup (Revninge sogn) og Trøstrup (Agedrup sogn). En enkelt landsby af B-gruppen Atteftved (Rynkeby sogn) synes nedlagt inden midten af 1400-tallet (ÆDA V 250 f). Et Gammeltofte-navn i Drigstrup sogn (LAO: Kirkeregnskaber Vindinge-Bjerge-Hindsholm herreder, 1554) findes ikke registreret i DS.

Hindsholm.

I 1445 nævnes i et skøde Mosegård i Dalbytorp (ÆDA V 618), Dalby sogn. Medens der også i nyere tid lå en Mosegård i sognet, omtales Dalbytorp ikke i yngre kilder. En Gammeltofte i Mesinge sogn (Bjerge hbg 1690) nævnes ikke i DS.

Åsum herred.

Herredet omfatter foruden én B-gruppe landsby, nemlig Kallerup (Fraugde sogn), der synes nedlagt mellem 1343 (DD 1343 nr. 413) og 1454 (Rep. 1454 nr. 425), i alt tre nedlagte landsbyer - alle af C-gruppen, nemlig Bonderup (Rolsted sogn), Hunderup og Pillestrup (begge i Nr. Lyndelse sogn). (7) Et "Bytofte" i Rønninge sogn bør snarest opfattes som et Gammelby-navn.

Odense herred.

I Odense herred er der kun tale om to nedlæggelser af C-gruppen nemlig Ejby (Stenløse sogn) og Torpe (Sanderum sogn). Hertil kommer fra B-gruppen Assertorp (Sct. Hans sogn), der omtales som eksisterende i 1183 (DD 21/3 1183), men er nedlagt inden 1455 (ÆDA V 221). Et marknavn Gam-

Fig. 126-

Middelalderlige landsbynedlæggelser og Gammelbyer.Signaturforklaring:

- Middelalderlig landsbynedlæggelse
- X "Gammelby"

mel Ravnebjerg i Sanderum sogn må formentlig opfattes som et Gammelbynavn til Ravnebjerg by i sognet.

På fig. 126 sondres mellem "Gammelbyer" og de "egentlige" nedlæggelser. Beliggenhedsangivelserne i DS og Trap er forholdsvis upræcise, i enkelte tilfælde er det kun muligt at bestemme, hvilket sogn det drejer sig om. I de sidstnævnte tilfælde er lokaliteten simpelthen afsat i sognets midte.

Sammenlignes ovenstående kort over nedlagte landsbyer med det nedenfor givne over ødegodsets fordeling, bemærkes først og fremmest en slående overensstemmelse i det midtfynske område omkring Odense, Åsum og Sallinge herreder, der er påfaldende tomt såvel for ødegårde som for nedlagte landsbyer. Det nordfynske sletteområde er derimod forholdsvis rigt repræsenteret af begge dele, ligesom det østfynske område på grænsen mellem Vindinge og Gudme, hvor der var forholdsvis meget ødegods, har et tilsvarende højt antal nedlagte landsbyer; men hermed hører ligheden også op. Det forholdsvis store antal nedlagte landsbyer i det vestfynske område (Båg og Vends herred) modsvares langt fra af nogen ødegodskoncentration, og tilsvarende er det fåtallige ødegods i kystzonen langt fra i overensstemmelse med det store antal landsbynedlæggelser her. Netop sidstnævnte forhold er egnet til at kaste tvivl på sammenhængen mellem marknavnenedlæggelser og den senmiddelalderlige krise, eftersom netop kystzonens bebyggelse (jvf. ovenfor) synes at have været ekspansiv i hvert fald i 1400-tallet. (8)

Desværre er det kun lidt, der kan siges om nedlæggelsernes fordeling i tid, og der må endda oftest tages forbehold over for de få tidsangivelser, vi faktisk er i besiddelse af.

Det spinkle materiale tillader ingen slutninger om, hvornår de middelalderlige nedlæggelser kulminerede i det fynske område. Imidlertid er det værd at påpege, at nedlæggelserne ikke standsedes i midten af det 15. århundrede, der ellers anses for den senmiddelalderlige krises slutfase, men tværtimod fortsatte kontinuert ind i nyere tid. Denne kontinuitet gælder vel at mærke ikke alene det tidsmæssige aspekt, men også selve nedlæggelsesformerne.

Omkring 1500 er det muligt at følge disponeringen over de tilliggende jorder til syv nedlagte landsbyer i sletteherrederne, nemlig Ulkendrup (Lunde sogn), Særslev (Lumby sogn), Ørkeby (Otterup sogn), Ørkeby (Grindløse sogn), Kallerup (Fragde sogn), Trøstrup (Agedrup sogn) og Atteltved (Rynkeby sogn).

Ulkendrup by i Lunde sogn og herred skal (ifølge lokal tradition?) have bestået af 5 gårde, der omkring 1500 skal være afbrændt under en fejde. (9) Dette synes vel rigeligt fantasifuldt, men størrelsen af byen synes ikke at være helt ved siden af i betragtning af de senere ydelser af Ulkendrup mark. I Næsbyhoved lens jordebøger 1502-10 og for den sags skyld også o. 1540 optræder adskillige bønder med ydelser i havre og penge af marken. I 1506 lod Kong Hans Ulkendrup mark vurdere med henblik på mageskifte (Rep. 9/5 1506), og vurderingsmændene nåede frem til 4 ørte byg, 4 ørte rug, 4 ørte havre og 2 skp. smør, "fordi at der er ingen skov eller fiskevand", hvilket åbenbart har forringet værdien. Markens overdroges året efter til Ejler Bryske til Dallund (Rep. 27/10 1507), men det kan dog næppe dreje sig om samtlige 20½ td. htk., da 22 bønder under Næsbyhoved len endnu i jordebogen 1510 svarede 10-11 ørte havre foruden mindre skillingsløb af marken.

På "Nørresletten" optræder her udover hele to "Ørkeby"-er som ødebysmarker. Ørkeby mark i Otterup sogn, Lunde herred, lå helt eller i hvert fald delvist til Skt. Hans Kloster, der i 1484 og 1509 erhvervede 2 gårde her (ÆDA IV 188, ÆDA V 630). Snart efter må byen imidlertid være blevet opgivet, for i Sct. Hans Klosters registratur fra 1558 (ÆDA V 625) findes et brev "paa Ørkebye marck udi Lunnde herritt". I 1555 bestemtes det, at Ørkebye jorden, således som den nu var skiftet mellem 7 gårde i nabolandsbyerne altid skulle forblive hos disse gårde (Kanc. Brevb. 5/3 1555), og i Sct. Hans Klosters jordebog 1588/89 (Jb. Odensegård len 1588/89) opføres i overensstemmelse hermed 6 gårde, der (hvis vi ansætter den syvende til samme ydelse) i alt gav 4 pd. byg, 12-13 gæs og 24 høns (14 tdr. htk.) af marken. Medens Ørkebye i Otterup sogn er et ret sent eksempel på øde-lægning af landsbyer, synes Ørkebye i Grindløse sogn, Skam herred, at være blevet øde allerede i det 14. århundrede. Afgifter af Ørkebye mark optræder i Næsbyhoved lens jordebøger fra 1502-10, hvor bønder i Engeldrup og Grindløse yder i alt 3 pd. byg af marken. Ifølge en præsteindberetning fra 1690 (Skam hbg. 1690), var en del af "Øelby"s jord dog lagt til Rostrup by i nabosognet, der folgelig svarede tiende heraf til Grindløse-præsten, medens resten stadig lå til gårde i Grindløse og Engeldrup. Rimeligvis har Ørkeby allerede ligget øde hen sidst i det 14. århundrede, i hvert fald omtaler et skøde fra 1396 et byggested i Engeldrup med den oplysning, at "ligger forne jord vdi Oreby marck i Skamherridt". (ÆDA IV 209). Ejendommen blev ved samme lejlighed erhvervet netop til hovedgården i Rostrup. At der er tale om Ørkeby mark og ikke (Jers-) Ore synes klart at fremgå af, at den pågældende jord lå til et byggested i Engeldrup by, der ifølge præsteindberetninger fra 1690 var nærmeste nabo til Ørkebymark, medens afstanden til Jersore derimod er betydelig.

Særslev mark i Lumby sogn, Lunde herred, nævnes i Næsbyhoved lens jordebog 1509 og 1510, hvor to bønder i Stige giver hver 7-8 skp. byg heraf, medens bl.a. Sct. Knuds Kloster havde del i rettighederne til Særslev skov (ÆDA V 245). Efter beliggenheden umiddelbart nord for Næsbyhoved slot kunne man forestille sig, at marken blev drevet under slottets ladegård.

Tilsvarende dispositioner over ødemarker kan findes på bispegodset, hvor, som tidligere nævnt, 8 bønder i Bullerup i 1514 og senere ydede bispen afgifter af Trøstrup mark (Agedrup sogn) (10) på i alt 8 ørte malt, $\frac{1}{2}$ td. smør og 8 læs hø (20 tdr. htk.). I Atteltved, Rynkeby sogn, Bjerger herred ejede Sct. Knuds Kloster en gård, men inden 1548 (ÆDA V 250 f) blev der taget et tingsvidne på, at Atteltved gade i 100 år og mere havde ligget under fæfod både til nabobyen Tvinde (som var i Sct. Knuds Klosters besiddelse), og til Lammehave, Kejrup og Lille Torpegård, under hvilke godser, der vel folgelig også har ligget ejendomme i byen. Medens Atteltveds jord således synes benyttet til græsning efter øde-læggelsen, følger det sidste af vore 7 større ødeområder Kallerup mark, Fraugde sogn, Asum herred, derimod møn-

stret fra de øvrige områder, idet også Kallerup mark deltes mellem de omboende bønder. Kallerup by synes nedlagt mellem 1343 og 1454, på hvilke tidspunkter en og samme enhed i byen omtales som henholdsvis gård (DD 1343 nr. 413) og jord på Kallerup mark (Rep. 1454 nr. 425). Ifølge Dalum Klosters jordebog 1533 gav Hunderup bymænd da i alt 1 læst korn (36 tdr.htk.) af Kallerup mark. Hertil må imidlertid lægges, at Kallerup by i 1664-matriklen ses at have ydet 5 pund byg og 5 pund havre (27½ td. htk.) af samme mark, der altså har haft en anselig størrelse.

Der kan således ikke være tvivl om, at ødegårdskrisen har ført adskillige landsbyers totale opgivelse som selvstændige bebyggelser med sig, medens disse bebyggelsers tilliggende (i det mindste først i det 16. århundrede) som hovedregel fortsat brugtes som agerjord af nabolandsbyerne, der tillige svarede afgiften heraf. Kun i et enkelt tilfælde (Atteltved) synes arealet at være overgået til græsning. Trods alt er det kun en beskedent andel af de i middelalderen opgivne landsbyer, der lader sig belægge på denne vis, og tilmed stammer alle eksempler fra sletten, hvor ødegårdsproblemerne fortsatte langt op i det 16. århundrede. Det er imidlertid værd at påpege, at ganske tilsvarende dispositioner over ødebyers jord kan findes helt op i det 17. århundrede (s. 337). Det besynderlige i disse arrangementer er, at de fik permanent karakter, eller med andre ord, at såfremt nedlæggelserne virkelig, som almindeligt antaget, skyldes menneske- (eller vel rettere fæster-) mangel, formåede befolkningsstigningen i nyere tid dog ikke at genrejse disse bebyggelser.

Nedlæggelser under hovedgårde, der almindeligvis betragtes som et nyere tidsfænomen, har, som allerede Arup påpegede det, givetvis også spillet en rolle i det 15. århundrede (11), hvad Skenebølle-Sandagergård-tilfældet kan tages som eksempel på. Herudover må den nære sammenhæng mellem hovedgårdsudvidelser og ødegods tages i betragtning. Vi har ovenfor set, hvorledes Ulkendrup øde-mark i 1507 for en dels vedkommende lagdes under Dallunds hovedgårdstakst, ligesom Torben Bille (jvf. nedenfor) allerede i midten af det 15. århundrede klagede over, at en stor ødejord i Ammendrup ikke var blevet bebygget, fordi den brugtes under Lykkesholm. Hovedgårdsdriftens ekspansive udvikling var givetvis en realitet i det 15. århundredes anden halvdel, hvad Glorup kan tjene som eksempel på. Fra 1474 til 1506 udvides hovedgårdstaksten støt ved adskillige godshandler, ligesom godsets besiddelser sikredes gennem lovhævder og låsebrev (Rep. 10/4 1476, 1479 nr. 4558, 12/5 1482, 25/6 1497, 19/4 1498, 2/5 1498, 12/9 1506). Medens altså hovedgårdsdriftens udvikling allerede i det 15. århundrede har ført til nedlæggelser, er der på den anden side ingen tvivl om, at hovedgårdenes ekspansion ofte skete på grundlag af øde-gods.

For langt hovedparten af nedlæggelsernes vedkommende gælder imidlertid, at de først - som marknavne - kan belægges i 1682-mark-bøgerne eller i bedste fald i præsteindberetningerne fra det 16.

århundredes anden halvdel. Den eneste oplysning, der umiddelbart lader sig udlede heraf vedrørende nedlæggelsesformen, er da, hvilke bebyggelser der på det pågældende tidspunkt dyrkede i det mindste en del af jorden. Det er muligt, at der i disse tilfælde foreligger en regulær opgivelse af landsbyen med påfølgende ibrugtagning af (en del af) jorden fra en nabobebyggelse, men situationen lader sig lige så let fortolke som en torpbebyggelses indflytning til og sammenslutning med nabobyen. I enkelte tilfælde er det, som bl.a. Ødegårdsprojektets Falstergruppe har demonstreret det, muligt at godtgøre en sådan "Ballung" ved hjælp af retrospektive markbogsstudier, og der er ingen tvivl om, at det faktisk ved hjælp af kulturgeografiske detailstudier og markbogsanalyser af hver enkelt nedlæggelse er muligt at komme disse problemers løsning noget nærmere. Her skal blot anføres et indflytningseksempel med skriftligt belæg. I første halvdel af det 15. århundrede skødte Wncker Karlsen til Skt. Knuds Kloster "enn gaardt wthi Wiilholm szom nu ligger y Biirckyngher by" (ÆDA V 248). I det 16.-17. århundrede nævnes da også kun Vilholms mølle, der i hvert fald på udskiftningstiden ses at have hørt til Birkende ejerlav. Afstanden mellem Birkende by og Vilholm er knap 2 km.

Omvendt er det tidligere gennem Vissenbjergeksemplet søgt påvist, at landsbyer kunne forsvinde fuldstændigt som følge af torpudflytning. Med andre ord må det påregnes, at en del af de registrerede nedlæggelser står i forbindelse med bebyggelsesomstruktureringer, der ikke umiddelbart førte til ændringer i enhedernes antal. På den anden side er det utvivlsomt, at en del landsbyer slet og ret blev opgivet som bebyggelser, hvorefter jorden (delvist) toges i brug af nabobønder, medens det straks er sværere at påpege tilfælde, hvor jorden virkelig blev øde, d.v.s. opgaves som agerjord. Dette følger for så vidt allerede af materialets karakter, eftersom forudsætningen for bebyggelsesnavnets overlevering er en vis kontinuitet i den menneskelige udnyttelse af området, selv om der ikke er noget til hinder for, at navnet kan overleveres som f.eks. sø- eller skovnavn. I Atteltved-tilfældet ovenfor synes arealet imidlertid at være blevet brugt til græsning, og adskillige steder på øen er endnu bevaret opgivne højryggede agre i skovområder, således et større sammenhængende opgivet agerareal omkring marknavnet Årup i Brahetrolleborg sogn.

Konklusionen må blive, at der blandt vore middelalderlige landsbynedlæggelser findes såvel ind- og udflytninger som opgivne landsbyer i egentlig forstand, hvis agerjorder i enkelte tilfælde ses at være blevet brugt til overdrev og skov, medens agrene i adskillige tilfælde fortsat dyrkedes under nabobebyggelser. Under disse omstændigheder er det indlysende, at antallet af nedlagte landsbyer i sig selv ikke siger meget om ødegårdskrisen og dens virkninger på bebyggelsen og agerjorden, hvorimod nedlæggelsernes fordeling set i lyset af bebyggelsesstrukturen i nyere tid, ressourceområdet og besiddelsesforholdene måske kan bidrage til en nærmere afklaring heraf.

De nedlagte landsbyers størrelse lader sig (af gode grunde) ikke

fastslå, bortset fra at det i de få tilfælde, hvor vi kender ydelserne af de øde marker, synes at dreje sig om relativt små byer, med undtagelse af Kallerup i Fraugde sogn. I virkeligheden har vi ikke stort andet end selve bebyggelsesnavnet at basere en generel vurdering på. Man har da som regel hæftet sig ved -torpernes dominans, der også er udtalt på Fyn, hvor 73 ud af 93 nedlagte landsbyer havde navne på -torp, 9 på -by, 3 på -bølle og 3 på -lev, medens ingen anden navntype nåede mere end én nedlæggelse. Årsagen hertil ligger klart nok i det tidligere behandlede forhold, at mange navntyper, hvoriblandt -inge, -sted, -løse og -um, ikke er bebyggelsesindicerende, hvorfor nedlæggelser ikke på samme vis giver sig udtryk i marknavnematerialet, således som f.eks. for -torp, -by, -bølles og -levs vedkommende. Skal nedlæggelsesfrekvensen for de enkelte navntyper fastlægges, må vi holde os til disse, og sammenligningsgrundlaget må være det antal bebyggelsesnavne af den pågældende type, der er forsvundet som sådan i middelalderen i forhold til det totale antal bebyggelsesnavne af den pågældende kategori, der endnu var i brug f.eks. (af bekvemmelighedshensyn) i 1682, hvad enten navnene på dette tidspunkt dækkede landsbyer eller enkeltgårde. På denne vis nås følgende andel forsvundne bebyggelsesnavne i procent af det samlede antal navne (1682+forsvundne): -lev 8 procent, -by: 12 procent, -bølle 13 procent og -torp hele 26 procent. I betragtning af det lave antal nedlæggelser i de tre første grupper skal der givetvis ikke lægges noget ind i de svagt varierende procenttal, tværtimod må det forbavsende stabile niveau tages som udtryk for, at rundt regnet hver tiende middelalderlandsby nedlagdes blandt disse navnegrupper. Torpernes nedlæggelseskvotient er langt højere. Som forklaring herpå har man dels hæftet sig ved deres beskedne størrelse og dels ved deres formodede marginalplacering. Som tidligere påvist holder denne antagelse imidlertid ikke, hvad angår ressourceområdets sammensætning (afsnit IV.2.e.); torperne var målt med 1682-matriklens øjne endog meget gunstigt stillet. Det er vel tvivlsomt, om størrelsesargumentet er mere holdbart, i hvert fald var -bøllebyernes gennemsnitlige hartkorn mindre end torpernes (afsnit IV.2.d.), omend dette forhold nok ville forrykkes noget, hvis torp-enkeltgårdene inddroges i statistikken. Alt i alt er det mere nærliggende at pege på torpbyernes bebyggelsesstrukturelle særtræk, nemlig deres tætte tilknytning til moderbyens ejerlav. De adskillige usammensatte navne på torp, der indgår i nedlæggelsesmaterialet, peger i samme retning. Netop disse byer, der oprindeligt har været navngivet som en given moderbys torp, må have indgået i et særligt snævert fællesskab. Når netop -torperne er særlig hårdt ramt af nedlæggelser, er det derfor nærliggende at antage, at indflytninger har spillet en særlig rolle, eller med andre ord, at den decentraliserende bevægelse, der skabte torperne, i senmiddelalderen var afløst af en modgående bevægelse.

Denne antagelse synes at bekræftes af en tydelig sammenhæng mellem nedlæggelsernes fordeling og forekomsten af stor-landsbyer

(jvf. nedenfor), eftersom indflytningerne netop må forventes at være hyppige, hvor der findes store sammenhængende ressourceområder og dermed stor-landsbyer, ligesom indflytningerne vel i sig selv vil have øget byernes gårdtal. Det forekommer et rimeligt skøn, at indflytningerne tegner sig for omkring halvdelen af torpnedlæggelserne, medens de øvrige middelalderlige nedlæggelser under ét har betydet rundt regnet hver tiende landsbys forsvinden.

Kronologien i disse nedlæggelser er yderst usikker. Det er muligt, at øde-byernes nedlæggelse først og fremmest hører perioden 1350-1450 til, men ud fra det fynske materiale kan det kun siges at være et postulat. Hvad indflytningerne angår, er vi ikke bedre stillede. Ud fra retrospektive analyser af stednavne i forhold til sognestrukturen har det tidligere kunnet godtgøres, at en stor del af torperne samt af navnegruppen "øvrige" er anlagt efter 1100, ligesom det ud fra Jyske Lov kunne antages, at denne torpudflytning endnu var en realitet i midten af det 13. århundrede. Det forekommer derfor rimeligt, at hovedparten af indflytningerne er foregået i tidsrummet fra 1250 til måske engang i det 15. århundrede, selv om enkelte indflytninger kan være foregået allerede tidligere.

Den kronologiske usikkerhed er mindst lige så stor for Gammelbyernes vedkommende. Gammelbyerne er siden Fritz Hastrups undersøgelse af regulerede bytomter på Falster almindeligvis tolket som en konsekvens af de højmiddelalderlige bytomtreguleringer, der mest hensigtsmæssigt kunne foretages i forbindelse med en forlægning af bebyggelsesstedet. Ødegårdsprojektets arkæologiske undersøgelser af Gammelbyer på Falster (jvf. afsnit IV.1.b.) har senere vist, at disse virkelig dækker over bebyggelser, der i tid rækker fra ca. 1000 til 1200-1300. Derimod kræves forholdsvis store udgravninger for at fastslå, om bebyggelsesflytningen virkelig står i forbindelse med bytomtreguleringen. Hvordan dette forhold end er, findes der ifølge Hastrups undersøgelser praktisk taget ingen regulerede bytomter på Fyn, medens der til overflod forekommer egaliseringer af landgilde og tilliggende. Det er muligt, at disse afgifts- og agerreguleringer undertiden kan have gjort bytomtens forlægning hensigtsmæssig, og følgelig, at en del af de fynske Gammelby-navne dækker over bebyggelser, der flyttedes i det 16.-17. århundrede. På den anden side må det efter konstateringen af det generelle brud i de fynske landsbyers stedskontinuitet omkring år 1000 - 100 år (afsnit IV.2.b.) anses for en realistisk mulighed, at en del af Gammelby-navnene dækker over vikingetidige forløbere for nuværende landsbyer. Endelig skal det nævnes, at enkelte af "Gammelby"-områderne simpelthen kan dække over nedlagte landsbyer herunder torper, der er indflyttede til moderbyen. Selv om sidstnævnte mulighed, der altså parallelliserer Gammelby-navnene med de øvrige marknavnenedlæggelser, ikke virker særlig sandsynlig i betragtning af sammensætningen gammel-by, anfører DS dog et muligt fynsk eksempel herpå, nemlig Gamby øst for Vejlbjby (Vends herred), der ud fra beliggenheden antages at minde om den

efter 1340 forsvundne sogneby Nybølle.

Alt i alt må vi således regne med, at de 14 gammelby-lokaliteter dækker over store variationer såvel kronologisk som angående nedlægelsesformen. I den følgende gennemgang skal det indledningsvist forsøges at spore en eventuel sammenhæng mellem landsbyegaliseringer (jvf. afsnit V.7.b.) og gammelby-lokaliteter. Gammeltoften i Ore sogn (Vends herred) er det eneste tilfælde, der muligvis lader sig sætte i forbindelse med en af de yderst få bytomregulerede byer på øen, nemlig Eskilstrup, der ganske vist er beliggende i nabosognet Skovby, men er den nærmeste by til gammeltoft-området. Eskilstrup fremviser også, hvad landgilden angår, regulerede træk i 1664 (egaliseringsprocent 78), medens Skåstrup by, på hvis bymark gammeltoften egentlig ligger, først reguleredes mellem 1664 og 1682. Gammeltoften i Hårby sogn ligger på Strandby mark. Strandby reguleredes mellem 1532 og 1664. Gamle Ravnebjerg i Sanderum sogn må ud fra navnet, der er belagt første gang i 1572, antages at være en forløber for Ravnebjerg i samme sogn. Ravnebjerg egaliseredes mellem 1533 og 1587. Et Gamby nord for Stavrby i Vejlbys sogn modsvarer af, at Stavrby var reguleret i 1586. Bystedet øst for Grønderup i Brahetrolleborg sogn kan på tilsvarende vis sættes i forbindelse med reguleringen af Grønderup by, der ses at være foregået inden 1541. Et Gamby mellem Tørrsø og Bårdesø i Krogsbølle sogn modsvarer af Tørrsø bys regulering mellem 1617 og 1664. Udover disse seks tilfælde af sammenfald mellem regulerede byer og gammelby-navne kan af mere tvivlsom karakter nævnes Mesinge by (med Gammeltoft), der muligvis kan opfattes som reguleret i forholdet 1:2 i 1664, samt Herrested by (med Gammeltoft), der reguleredes så sent som mellem 1664 og 1682. Begge de sidstnævnte sognebyer lå imidlertid på udskiftningstiden klods op ad kirkerne, og det er vel mindre sandsynligt, at denne placering skulle være resultatet af en flytning i sidste halvdel af det 17. århundrede.

Alt i alt er halvdelen af vore 14 Gammelby-lokaliteter beliggende i tilknytning til byer, der ifølge vor tidligere klassificering må betegnes som egentligt regulerede i henseende til landgilde og tilliggende. Da kun hver fjerde fynske by havde gennemgået en sådan regulering inden 1682 (jvf. afsnit V.7.b.) er det en klar overrepræsentation, hvilket naturligvis taler for en sammenhæng mellem disse fænomener. De sidste seks Gammelby-lokaliteter uden forbindelse med regulerede byer (eller otte, hvis medregnes Herrested og Mesinge) var alle, med undtagelse af Bytoften i Rønninge sogn, beliggende på kirkebyers fang. Der tegner sig her en interessant modsætning mellem konstellationen gammelby-kirkeby, hvor reguleringerne øjensynligt ikke spiller nogen rolle (1-2 ud af 7 tilfælde) og gammelby-ikke-kirkeby, hvor de regulerede byer er klart overrepræsenterede (6 ud af i alt 7 tilfælde). Det er nærliggende at tolke dette således, at kirke-gammelbyerne ikke står i forbindelse med de senere kendte reguleringer, og at byflytningerne her er langt ældre og måske endda står i sammenhæng

med selve kirkebyggeriet (jvf. IV.2.b.), kort sagt, at disse gammelby navne dækker over vikingetids forløbere for de middelalderlige landsbyer. En sådan antagelse kan efterprøves arkæologisk gennem lokaliserings- og påfølgende datering af Gammelbyerne, og jeg har følgelig rekonstrueret to Gammelbylokaliteter, nemlig Gammeltofte i Herrested sogn og Bytoften i Rønninge sogn.

Herrested udvalgte, fordi byen indgår som en del af et mikroområde, der senere tænkes underkastet en intensiv historisk-geografisk-arkæologisk undersøgelse.

"Gamle Tofteagre" nævnes første gang i 1682-markbogen som en ås i Lillemarken, Herrested by. På udskiftningskortet fra 1796 genfindes Gammeltofterne som et areal ca. 400 meter øst for Herrested by på et "næs", der afgrænses af ret stejle skrænter ned til engdrag. Ved en rekonstruering i marts 1978 observeredes på stedet sort trækulsfarvet jord, opløjede ildsteder og ildskørnet granit. På dette bopladsområde opsamledes i alt 51 stk. blødtbrændt oldtidskeramik, hvoraf flere randskår og ornamenterede sideskår lod sig henføre til vikingetid og overgangen vikingetid - ældre middelalder. Det yngre skårmateriale (13 stk. sortgods, 8 stk. renæssancegods) er ubetydeligt og står givetvis i forbindelse med gødningsudkørsel fra den nuværende Herrested by. (12) Sandsynligvis står vi derfor her over for en vikingetids forløber til kirkebyen Herrested (der kan også have været trækirke i Gl. Herrested). Herrested by var fra midten af det 13. århundrede til midten af det 14. århundrede i besiddelse af købstadsprivilegier (DD 27/8 1258, 19/7 1270, 28/5 1288, 9/6 1320, 30/1 1327, 30/7 1353), som byen rimeligvis mistede i forbindelse med den senmiddelalderlige krise. Netop denne egn var hårdt ramt af krisen. Men der synes ikke at kunne etableres nogen sammenhæng mellem denne købstadsstatus og flytningen.

Baggrunden for rekonstrueringen af "Bytoften" i Rønninge sogn var, at Rønninge bys stedskontinuitet tidligere var blevet undersøgt i forbindelse med projektets arkæologiske undersøgelser, og at der et par hundrede meter vest for "Bytoften" netop var påtruffet en vikingetidsgravplads. Bytoften udgør den eneste gammelby uden for kirkebyernes fang, der ikke lader sig sætte i forbindelse med en regulering, og kunne derfor med en vis sandsynlighed formodes at være en vikingetidsby.

Marknavnet Bye Tofte påtræffes første gang i 1682-markbøgerne og kan på udskiftningskortet over Røjerup by, Rønninge sogn, lokaliseres til et areal umiddelbart vest for Gammellung-mosen, der danner skel mellem Rønninge og Røjerup. Arealet, der udgør en lille "holm" i mosen, er

bortset fra en lille strækning mod vest omgivet af vådarealer for det meste i form af forholdsvis smalle engforløb i tilknytning til mosen. På udskiftningskortet er denne "holm" delt op i to marker: Bytoften og Byhaven. Afstanden til Røjerup by er ca. 1 km.

Rekognosceringen af arealet i marts 1979 førte ligesom i Herrested til iagttagelsen af tydelige spor efter bopladsaktivitet (ildskørnet flint og granit, trækulspletter, knogler). Der opsamledes på pladsen 29 stk. blødtbrændt keramik. Blandt dem var to ornamenterede skår fra overgangen vikingetid - ældre middelalder (Østersøkeramik). Det yngre fundmateriale var ubetydeligt, bortset fra 16 stk. sortgods skår, der måske kan indicere en aktivitet på stedet i nyere tid (16.-17. århundrede?) (13). Selv om materialet ikke er så godt som Herrested-pladsens, er der dog ikke tvivl om, at der har været bopladsaktivitet på stedet, formentlig i vikingetid (-ældre middelalder). I skrivende stund (oktober 1979) foretages der udgravninger på pladsen med henblik på at afklare spørgsmålet. De første stolpebyggede huskonstruktioner er dukket op, og keramikmaterialet godtgør en datering af bopladsen til sen vikingetid/ældste middelalder.

Alt i alt har det således været muligt ved en forholdsvis beskedne arkæologisk indsats, ikke alene at lokalisere Gammelbyer, men tillige i disse to tilfælde at sandsynliggøre en datering til vikingetiden. På tilsvarende vis er det muligt at lokalisere og datere de øvrige marknavnenedlæggelser og dermed gøre det muligt at anvende dette omfattende materiale langt sikrere, idet man i tilgift til kronologien får den nøjagtige lokalisering, og dermed mulighed for at anvende geografiske variabler på et langt mere præcist grundlag i forklaringsforsøgene. Ved hjælp af markrekognoscering og fosfatanalyser er det således inden for Herrested-mikroområdet lykkedes på indeværende tidspunkt foruden Herrested Gammeltofte at lokalisere tre nedlagte landsbyer, hvoraf den første (Ammendrup, Ellested sogn) lagdes under hovedgårdsdrift i første halvdel af det 17. århundrede, medens de to sidste (Ellested, Ellested sogn og Lunkendrup, Herrested sogn) er middelalderlige nedlæggelser, hvis omtrentlige placering fremgik for den enes vedkommende (Ellested) af den tilbageblevne kirke, og for den andens vedkommende af marknavne. Publiceringen af disse undersøgelser vil (forhåbentlig) falde i forlængelse af de planlagte mikroplansundersøgelser, og her skal jeg blot som indledning til diskussion af årsagerne ridse de middelalderlige nedlæggelsers kronologiske og typologiske udvikling op.

Blandt Gammel-byerne befinder der sig vikingetids forløbere til vore nuværende landsbyer, hvorfor disse gammelbyers stedskontinuitet antages at blive afbrudt omkring år 1000 - 100 år, samtidig med vore nuværende landsbyers anlæggelse. Det 11.-13. århundrede var kende-

tegnet af en stærk decentraliserende torp-udflytning (jvf. afsnit IV.2.c.), der i enkelte tilfælde kunne medføre moderbyens totale forsvinden. De nyetablerede torper var i juridisk forstand underordnet moderbyen, hvis beboere inden for tre år kunne tilbagekalde torp-udflytterne, ligesom bebyggelsesdynamikken gav sig udslag i regler for ejendomsretten til ødetorper allerede i landskabslovene. Med andre ord må en del af vore torp-marknavne givetvis markere torpanlæg, der af den ene eller den anden grund allerede opgaves i højmiddelalder. Det er muligt, at torp-udflytningen simpelthen afløstes af en modgående bevægelse, eventuelt i forbindelse med ændringer i vangebrugssystemet. Ved siden af denne bevægelse kom så i det 14.-15. århundrede ødegårdskrisen, der førte til måske hver tiende landsbys nedlæggelse. Hovedparten af disse landsbyers agerjord synes dog fortsat at være under dyrkning i hvert fald i middelalderens slutning. I det 15. århundrede kan tillige spores nedlæggelser under hovedgårde, og endelig vidner en del af Gammelby-navnene om bebyggelsesflytninger i forbindelse med reguleringer i middelalderens slutning og det 16.-17. århundrede.

VI. 2. a. 2. Hovedgårdene

Egentlig kan begrebet "adelig hovedgård" belastet som det er af det 16.-18. århundredes hovedgårdsstruktur kun med store modifikationer tages i brug for senmiddelalderens vedkommende. Selve termen hovedgårde, svarende til det latinske *curiæ principales* eller *capitales*, dukker op i begyndelsen af det 14. århundrede som betegnelse for de vigtigste gårde, ofte landsby for landsby, under større godskomplekser som f.eks. roskildebispens. (14) Betegnelsen "hovedgårde" dækkede på dette tidspunkt over en størrelses-forrang, medens det principielt kunne være ligegyldigt, om besiddelsesforholdet havde den højmiddelalderlige brydegårdsform eller der sad en adelsmand som foged eller lejevæbner på gården. Med den senmiddelalderlige strukturændring in mente, med brydestordriftssystemets opløsning, er det enkelt at forestille sig, hvorledes hovedgårdsbegrebet efterhånden knyttedes til adelige sædegårde, omend man i senmiddelalderen fortsat anvendte hovedgårdsbetegnelsen om brug, der måske i årtier ikke havde fungeret som adelige sædegårde, og måske oven i købet var fæstet ud. (15) Med andre ord bevarede begrebets dobbelttydighed af på den ene side adelig sædegård og på den anden side en større landbrugsenhed med visse karakteristika senmiddelalderen igennem.

Skal vi beskæftige os med de senmiddelalderlige "hovedgårde" ud fra disse forudsætninger, er det utvivlsomt mest hensigtsmæssigt at tage udgangspunkt i sædegårdsbegrebet, da dette er det klartest definerede og det letteste at belægge kildemæssigt, og desuden (i en eller anden periode af deres levetid) dækker langt de fleste enheder under samlebetegnelsen "hovedgårde". Da kildematerialet imidlertid er

svagt, må hertil lægges de enheder, som udviser hovedgårds karakteristika, hvortil foruden naturligvis størrelsen må nævnes tilliggende fæstegods (især ugedagstjenere og/eller gårdsæder), befæstning og de underliggende arealers karakter af enemærke. I det følgende skal ses nærmere på de metodiske retningslinier i praksis, først hvad angår de "adelige sædegårde".

Herremanden fremstår klart i Jyske Love, som den kongens, hertugens eller biskoppens mand, der er trådt uden for den almindelige ledingsordning og har pligt til at have fulde våben og drage i leding på egen bekostning (J.L.III, 7), hvorfor hans jord til gengæld er skattefri (J.L.III, 18), dog selvfølgelig ikke for så vidt den er fæstet ud (J.L.III, 11). Medens herremændene som sådan nød fuld skattefrihed for al den jord, de måtte tilkøbe, og som de selv lod dyrke, tilsikredes der den "fattige" herremand det privilegium, at han skattefrit kunne tilfæste sig jord, indtil han havde fuld plovs ærje (J.L.III, 15). Alene heraf fremgår det med al ønskelig tydelighed, at de ringest stillede herremænd ikke økonomisk fjernede sig langt fra de mere velstillede ledingsbønder, eftersom fuld plovs ærje svarer til ledingstakstens øvre grænse - fuld leding - for bønderne. At herremandsstatusen var begrundet i den personlige krigstjeneste, og endnu ikke opfattedes som arvelig, synes at fremgå af Jyske Lovs bemærkning om (III, 18), at jorden ofte kommer tilbage til ledingsskipenet efter herremandens død, men da fordelene i herremandstjenesten så åbenlyst var knyttede til (den arvelige) besiddelse af forholdsvist store ejendomme, gik udviklingen i de kommende to hundrede år mod en fødselsadel, dog således at forstå, at kongen endnu igennem det 15. årh. ved adelsbrev kunne optage nye mænd i adelsstanden. Endnu i middelalderens sidste århundrede var herremandsstanden således langt fra den skarpt afgrænsede klasse, som adelen fra reformationstiden og fremefter udgjorde, og fluktuationen mellem storbøndernes lag og "landsbyvæbnerne", som Arup har kaldt dem, var ganske betydelig. Dette gør det vanskeligere at skelne mellem adelige og ikke-adelige i kildematerialet, især da de i nyere tid så obligatoriske slægtsnavne kun sjældent bragtes i anvendelse i middelalderen, hvorfor slægtstilhørsforholdet som regel må dokumenteres ved hjælp af seglet.

Som erstatning for påvisning af tilhørsforholdet til en adelsslægt kan anvendes tituleringen af personerne som velbyrdige, riddere eller væbnere (a wapn), men selv med en sådan udvidelse af kriterierne, er det langtfra muligt at identificere alle personer, der - f.eks. ud fra deres godsbesiddelser - må karakteriseres som adelige. Aksel E. Christensen har derfor tillige anvendt som kriterium, at herremanden

skrev sig "til" eller rettere "af" (på latin "de") sin sædegård, medens den uadelige er angivet ved "i" (på latin "in"). (16) Ved sammenligning med de øvrige (noget solidere) kriterier fremgår, at dette som oftest er tilfældet, men som altid når spørgsmålet er datidens sproglige konsekvens, må der også her påregnes en forholdsvis lang række undtagelser. I et landstingvidne fra 1423 (17) skriver væbnerne Klaus Skinkel, Jes Michelsen og Kjeld Tuesen (Rantzau) sig således alle "i" henholdsvis Lammehave, Skeby og Anderup, ligesom velbyrdig Jens Stigsen i 1500 (18) skrev sig "i Vejrup". Omvendt skrev (19) sognepræsten Hans Eriksen sig "til Brenderup" i et herredstingsvidne, vedrørende "Jens Assersen af Åhøjrup", der af "Niels Koch af Weiruppe, Hans Koch og Jens Karlsen af Hummerslev" på deres hustruers vegne, tilkøbte sig al deres rettighed i den bondegård han selv beboede. At der er tale om et selvejerbondeskifte kan ikke betvivles. Den benyttede præposition kan derfor nok fungere som vejledning, men om noget sikkert kriterium er der langt fra tale.

Det følger af de ovenstående betragtninger, at mange af de konstaterede sædegårde ikke vil adskille sig på anden vis fra almindelige bøndergårde, end netop derved, at de på grund af brugernes privilegier nød skattefrihed. Mange sædegårde har ikke fungeret som sådanne i mere end én generation, og i virkeligheden er der rige muligheder for fejlidentifikationer igennem tiden, især hvor væbnerne skrev sig til landsbyer. Omvendt forekommer det, at flere væbnere skrev sig til samme gård, således væbnerne Poul Pedersen, Benedikt Hogenskiold og Jørgen Borkvordsen, der i 1475 (20) alle skrev sig til Jersore i Skam herred. Forklaringen på dette forhold er, som det fremgår af Antvorskov Klosters registratur (21), at klostret kun ejede halvdelen af Jersoregård, hvorpå Poul Pedersen var foged, medens de to øvrige væbnere hver ejede en fjerdedel.

Væbnergårdene savnede således ofte de velkendte hovedgårds karakteristika fra nyere tid og dermed også den stabilitet, som storstilede byggerier og udstrakte hovedgårdstakstområder kunne give. For den senmiddelalderlige hovedgård må de betydelige fæstningsinvesteringer derimod have udøvet en lignende virkning, og voldstederne bliver herved et vigtigt og sikkert kriterium for identifikation af middelalderlige hovedgårde. Som sådanne tog Vilhelm Lorenzen (1916) de ca. 70 voldsteder i Vindinge, Gudme, Sunds og Salling herreder op til behandling. (22)

Senere har især Vilhelm La Cour arbejdet videre med udforskningen af de middelalderlige voldsteder, såvel ved hjælp af opmålinger som ved storstilede arkæologiske undersøgelser (23), ligesom han sammen med Hans Stiesdahl påbe-

gyndte udgivelsen af en amtsvis ordnet oversigt over voldsteder fra oldtid og middelalder. (24) På trods af denne indsats må det endnu i dag, i hvert fald for Fyns vedkommende, erkendes, at registreringen af voldsteder er baseret på Nationalmuseets herredsberejsninger fra det 19. århundredes sidste årtier samt tilfældige fundindberetninger, hvorfor vi stort set savner muligheder for at kontrollere repræsentativiteten for de nu kendte voldsteder i forhold til det oprindelige antal. Hertil må lægges, at dateringerne foreløbig er meget upræcise med dateringsrammer på et par hundrede år som det almindelige.

Foruden disse problemer knytter der sig endda et identifikationsspørgsmål til mange voldsteder, da adskillige hovedgårde bevisligt har afsat flere voldsteder op igennem tiden, efterhånden som de flyttede. Voldsteder har således for indeværende kun meget begrænset værdi for regionale bebyggelsesundersøgelser, og jeg har derfor i det følgende kun anvendt voldstederne som et nødtørftigt supplement til det skriftlige kildemateriale, for så vidt som der blot er foretaget en registrering af fynske voldsteder ud fra Trap, hvoraf så er udeladt de voldsteder, der kunne antages at stå i forbindelse med skriftligt belagte hovedgårde. Ud over voldstedskriteriet har jeg blandt de øvrige hovedgårdskarakteristika talt de enheder med, der udtrykkeligt benævnes som hovedgårde og/eller har tilhørende fæstegods, ligesom tilstedeværelse af enemærke og særrettigheder i eng og skovarealer evt. kombineret med gårdsæder er anvendt som kriterium.

Det er vanskeligt at bestemme repræsentativiteten af det således indvundne senmiddelalderlige hovedgårdsmateriale i forhold til det virkelige antal, bortset fra at det uden videre kan fastslås, at det langt fra er muligt at identificere alle hovedgårde fra det 15. århundrede for da slet ikke at tale om det 14. århundrede. Den første begrænsning ligger naturligvis i det arkivalske materiales kvantitet og kvalitet, og her adskiller hovedgårdene sig for så vidt ikke fra landsbyerne, eftersom langt de fleste indgår som landsbyhovedgårde i den ovenfor givne statistik over 1682 - landsbyernes første skriftlige belæg. Det er derfor på forhånd udelukket at forsøge en statistisk behandling af hovedgårde i højmiddelalder og ældre middelalder, medens situationen er noget bedre for det 14. og 15. århundredes vedkommende. Teoretisk set kunne voldstederne her spille den samme rolle for hovedgårdenes vedkommende som ovenfor marknavnene for landsbyernes vedkommende, men dels har en lang række af landsbyhovedgårdene aldrig været befæstede, - i perioden 1396-1483 herskede der endda et almindeligt fæstningsforbud for adelen - og dels er det foreløbig ikke muligt at drage videre nytte af voldsteds-

materialet. En yderligere begrænsning ligger i de omtalte vanskeligheder ved identifikation af hovedgårde i det skriftlige kildemateriale. Det kan derfor uden videre konkluderes, at det registrerede antal hovedgårde i det 15. og 14. århundrede kun kan anvendes som en absolut minimumsangivelse. Selv som sådan har tallet dog sin berettigelse ved sammenligning med tilstandene i det 16. og 17. århundrede, ligesom det skulle være muligt at spore evt. geografiske forskydninger i hovedgårdenes fordeling på grundlag af denne registrering.

Ved vurderingen af de nedenstående hovedgårdstal, må det tages i betragtning, at de registrerede hovedgårde naturligvis langt fra alle er samtidige. I flere tilfælde er det endda muligt at se, hvorledes den enkelte væbner skifter opholdssted og dermed forøger sædegårdstallet. Som eksempel herpå kan tjene Kalle Klausen i Skam herred, som vi første gang hører om i 1430, da hans moder Eline Klausens af Nørreby skøder ham 12 mk sølv jord på Klinte mark. To år efter skødte samme Kalle Klausen til Sten Basse hans egen sædegård i Nørreby samt en gård i Klinte, hvor hans morfader Jens Ostredsen havde boet, såvel som nogen rettighed på Æbelø. Samme år lover Kalle Klausen, der nu skriver sig af Egense, at Sten Basse skal have første ret, såfremt han vil pantsætte eller afhænde sin gård i Rostrup. (25) Denne lavadelsslægt når altså inden for en kort periode at tegne sig for tre væbnergårde, hvoraf de to allerede var opgivne som sådanne i 1432.

Endelig skal det bemærkes, at ejendomsforholdene til de enkelte hovedgårde ofte er så spegede, vekslende eller uoplyste, at det ikke lader sig gøre at gennemføre en stringent opdeling af hovedgårdene efter, hvorvidt ejeren var gejstlig, adelig eller det drejede sig om kronen. På kronens og gejstlighedens hoved - såvel som smågodslens sad der jo også oftest adelige fogeder, der gerne skrev sig til den pågældende gård, hvorfor det i praksis vil være vanskeligt at udfinde noget brugbart kriterium for adskillelse af de enkelte besiddelsesgrupper hovedgårde.

Ud fra disse forudsætninger er opstillet nedenstående tabel over antallet af hovedgårde i senmiddelalderen, idet der er foretaget en grov kronologisk opdeling, efter hvilke hovedgårde, der er kildemæssigt belagt i det 14. århundrede og/eller 15. århundrede (frem til 1511), ligesom de voldsteder, der ikke kan antages at have tilknytning til nogen historisk belagt hovedgård er optalt i en rubrik for sig. Trap har leveret grundmaterialet til tabellen, men Traps oplysninger er i høj grad blevet suppleret og korrigeret ved hjælp af den tidligere omtalte gennemgang af Repertoriums diplommateriale. (26)

Fig. 127 - Antallet af hovedgårde i senmiddelalderen.

Herred:	Antal hovedgårde			Antal voldsteder
	14. årh.	15. årh.	14.såvel som 15. årh.	
Vindinge	11	17	9	3
Gudme	10	19	8	4
Sunds	11	12	6	2
Sallinge	6	21	4	11
Åsum	5	8	5	2
Bjerge	6	13	5	2
Hindsholm	3	5	3	3
Skam	7	14	5	0
Lunde	4	12	2	0
Odense	7	9	6	2
Skovby	10	16	7	3
Båg	7	15	4	5
Vends	5	15	4	1
Summa	92	176	68	38

I alt har det ved hjælp af de ovenstående metoder været muligt at identificere 200 hovedgårde i middelalderens to sidste århundreder, hvortil kommer 38 voldsteder, der ikke synes at kunne stå i forbindelse med historisk belagte lokaliteter.

Aksel E. Christensen nåede i sin opgørelse over senmiddelalderlige (1400-1513) hovedgårde i Odense og Svendborg amter (altså incl. Langeland m.v.) frem til 248 hovedgårde, der kunne skønnes sikre, og 310, når hertil lagdes en række mere usikre lokaliteter. (27) Aksel E. Christensen har i disse tal inkluderet hovedgårde med sikre belæg før og efter perioden, således tilsyneladende også hovedgårde fra Christian II's og Frederik I's tid samt hovedgårde med "stabil omtale i Christian III's tid (28), ligesom voldstederne er inddraget i bedømmelsen trods den dårlige kronologiske typologi. Man kan diskutere det hensigtsmæssige i denne fremgangsmåde, men Aksel E. Christensens grundtanke er, at det under alle omstændigheder kun er muligt at nå frem til minimumstal for periodens hovedgårde på grund af det mangelfulde kildemateriale. Konkret antager Aksel E. Christensen endog, at de således uidentificerede hovedgårde mere end opvejer effekten af, at mange af de konstaterede hovedgårde givetvis ikke har eksisteret samtidigt, således at de 300 hovedgårde kunne være et sandsynligt mål for hovedgårdstallet i det 15. århundrede, der derfor af Aksel E. Christensen modstilles med det tilsvarende tal for de to amter i 1682-matriklen, nemlig 132 hovedgårde. Holder vi os imidlertid til det her konstaterede tal for hovedgårde med belæg i det 15. århundrede (1400-1511) nemlig 176 hovedgårde, og antager, at hoved-

gårdsstrukturen ikke var mere stabil i denne periode end i tiden 1536-1660 (jvf. tidligere), må antallet af hovedgårde i det 15. århundrede som minimum reduceres med en femtedel, såfremt man ønsker et mål for antallet af samtidige hovedgårde. Det skulle give omkring 140 samtidige hovedgårde i det 15. århundrede eller nogenlunde svarende til situationen omkring 1590, inden det 17. århundredes reduktion satte ind. Da kildesituationen for det 15. århundrede er langt ringere end for det 16. århundredes slutning, er der heller ingen tvivl om, at der rent faktisk har været flere hovedgårde i det 15. end i det 16. århundrede og videre, at reduktionen af antallet i det 17. århundrede førte til, at der 1682 var langt færre hovedgårde end f. eks. omkring 1450. Om der, som Aksel E. Christensen mener, er sket en halvering af tallet, er tvivlsomt, omend ikke urimeligt. I hvert fald er antallet som minimum reduceret med en fjerdedel. Sammenligningen mellem det 15. århundrede og situationen omkring 1590 (og 1682) skjuler imidlertid den voldsomme nedgang i væbnergårdstallet i det 15. århundredes anden halvdel, som bl.a. Aksel E. Christensen har påvist. (29) Jeg har tidligere fremlagt en undersøgelse af hovedgårdsudviklingen i en række sogne på Nordøstfyn (30), hvor 7 senmiddelalderlige hovedgårde alle var nedlagte som sådanne i 1511, medens der fra reformationen og frem til 1590 oprettedes 5 nye hovedgårde. Et antal der atter svandt ind til en enkelt hovedgård inden enevældens indførelse. Det er derfor givet, at en sammenligning af hovedgårdssituationen omkring 1450 og 1590 i virkeligheden dækker over en voldsom mindskelse af hovedgårdstallet i det 15. århundredes anden halvdel, efterfulgt af en ny vækstperiode fra reformationstiden til det 16. århundredes slutning.

Vender vi os til det 14. århundrede, er det på forhånd klart, at materialet her er så spinkelt, at det langt fra rækker til blot at fastslå hovedgårdstallet, og endnu mindre da til at påvise evt. fluktationer i dette tal igennem perioden, f.eks. forårsaget af den senmiddelalderlige krise. Antallet af belagte hovedgårde fra det 14. århundrede (92) kombineret med voldstederne (38), der vel overvejende hører til her, gør det dog rimeligt at antage, at hovedgårdstallet i det 14. århundrede næppe kan have været mindre end i det 15. århundrede. Omkring 3/4 af hovedgårdene fra det 14. århundrede er også repræsenteret med belæg i det 15. århundrede, hvilket vidner om nogen stabilitet i hovedgårdsstrukturen. Af de i alt 68 hovedgårde med belæg fra både det 14. og 15. årh., var imidlertid 27 (40 %) nedlagt inden enevælden, og blandt de resterende befandt sig en halv snes klostre og kgl. hovedlensgårde. Med andre ord kan der iagttages et markant kontinuitetsbrud, især hvad de adelige hovedgårde angår. I det følgende skal dette belyses nærmere gennem en undersøgelse af udviklingen i hovedgårdenes geografiske fordeling.

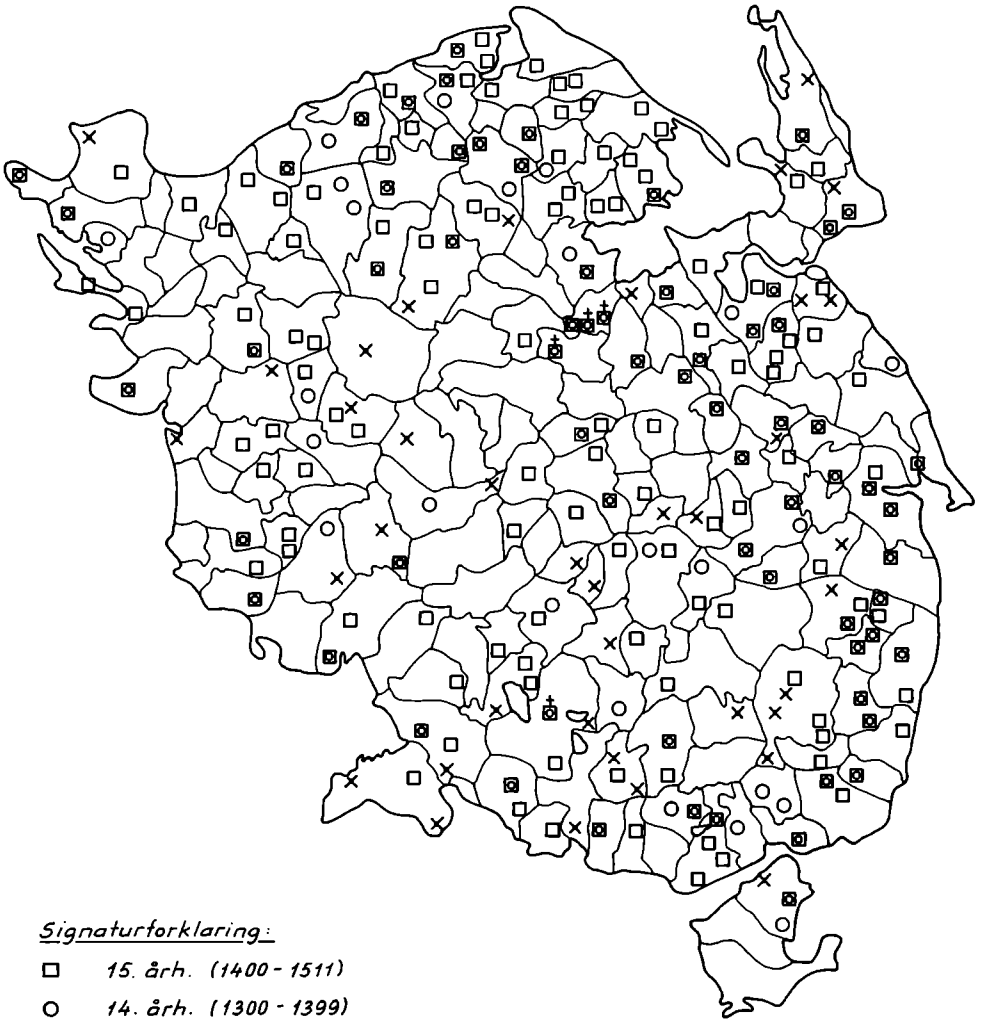
Af tabellen fremgår det, at det senere så hovedgårdsfattige Vestfyn i det 15. århundrede var rigeligt forsynet med hovedgårde, bortset fra området omkring Odense by, hvor klostrenes gods-koncentrationer allerede i det 15. århundrede kan spores i et forholdsvis lavt

antal hovedgårde i Odense og Åsum herreder. Sætter vi antallet af hovedgårde belagt i tidsrummet 1400-1511 i relation til situationen omkring 1536 (jvf. fig. 116 - hvortil dog skal lægges ikke-adelige hovedgårde) kan der imidlertid konstateres en slående forskel mellem Sydøst- og Nordvestfyn. I sidstnævnte område er forholdet mellem antallet af hovedgårde i 1536 og i det 15. århundrede som helhed henholdsvis 1:2.5 i Vends og Båg herreder, 1:3.0 i Lunde herred og 1:4.5 i Skam herred, til dette område slutter sig endvidere Bjerge herred med forholdet 1:2.5. For hele Nyborg len (Vindinge, Gudme, Sunds, Sallinge og Hindsholm herreder) er forholdet derimod 1:1.0-1.5, altså en megen beskeden reduktion om overhovedet nogen, når tages i betragtning, at hovedgårdstallet for det 15. århundredes vedkommende er sammenstillet over et helt århundredes forløb. I Åsum og Odense herred er reduktionen tilsvarende lille, men her var antallet af hovedgårde, som følge af den gejstlige godskoncentration omkring kirkecentret Odense påfaldende lavt allerede i det 14. århundrede. Når derimod forholdet i det sidste vestfynske herred, Skovby, er så lavt som 1:1.5, synes der heri at ligge en bekræftelse på, at årsagen til de uensartede udviklingsforløb ligger i fordelingen af de alternative økonomiske ressourcer, skov og eng. Reduktionen bliver øjensynlig kraftigere, desto ringere det enkelte herred er forsynet med disse ressourcer. Den nære kobling mellem hovedgårdsøkonomien og de alternative ressourcer må således efter alt at dømme være slået afgørende igennem, netop i det 15. århundredes anden halvdel.

På fig. 128 belyses dette forhold nærmere gennem fordelingen af det 14.-15. århundredes hovedgårde, samt de middelalderlige voldsteder.

Fordelingen af hovedgårde i det 15. århundrede er jævn over størsteparten af øen. Af større sammenhængende hovedgårdsfattige områder optræder foruden det tidligere nævnte Odenseområde kun skovbygderne på Vestfyn og Sydøstfyn samt måske Vends halvøen. Ved sammenligning med det tilsvarende kort over hovedgårdsfordelingen i det 16.-17. århundrede erkendes, at den voldsomme reduktion på Nordvestfyns sletteområder først og fremmest er gået ud over de egentlige slettesogne, medens hovedgårdene i kystzonen har klaret sig langt bedre, et forhold der atter lader sig forklare ud fra forekomsten af alternative ressourcer, herunder fiskeri.

I forhold til vor kulturgeografiske zoneinddeling af øen er det påfaldende, hvor tæt hovedgårdene ligger netop i kystzonen, ligesom det først og fremmest er her, at vi finder den stabile hovedgårdsbebyggelse, eller rettere de hovedgårde, hvorpå der findes belæg såvel fra det 14. som det 15. århundrede. Åbenbart må de alternative økonomiske muligheder i kystzonen have været af betydning for hovedgårdsøkonomien i senmiddelalderen. Hvad sletten angår er faktisk hele det nordfynske sletteområde tæt belagt med hovedgårde. Hovedparten af disse findes først belagt i det 15. århundrede, men som altid i middelalderens bebyggelseshistorie, skal vi vare os for *é* *silencio*

Hovedgårde i det 14. - 15. århundrede.Signaturforklaring:

- 15. årh. (1400 - 1511)
- 14. årh. (1300 - 1399)
- × middelalderligt voldsted
- ⊕ kloster med ladegård

0 15 km

slutninger. Noget anderledes forholder det sig i skovbyggerne. For det første er der påfaldende mange voldsteder her, og dernæst også en række 1300-tals hovedgårde uden senere belæg. Meget kunne derfor tyde på en afbrudt kontinuitet i det område, i hvert fald hvad

hovedgårdene angår. I løbet af det 15. århundrede trænger hovedgårdene på ny frem i området, givetvis i forbindelse med den stigende præference for skov- og engarealer i århundredets anden halvdel. Om de højmiddelalderlige hovedgårde placeredes i disse områder af hensyn til de alternative ressourcer eller af befæstningshensyn (der er bemærkelsesværdigt få voldsteder i sletteområderne), skal jeg lade være usagt, men i hvert fald har hovedgårdsøkonomien som helhed, senest i løbet af det 14. århundrede, været baseret først og fremmest på slettens og kystzonens ressourcer, hvilket vil sige agerbrug, fiskeri og måske handel, medens husdyrbruget øjensynlig først for alvor gjorde sig gældende som økonomisk faktor for hovedgårdsdriften i 2. halvdel af det 15. århundrede.

Som allerede nævnt var de senmiddelalderlige hovedgårde af beskeden størrelse, nemlig ifølge Henrik Pedersens undersøgelse normalt ækvivalerende 2-3 bøndergårde, og mangen en landsbyvæbnergård har givetvis ikke en gang nået denne størrelse. For langt hovedparten af de middelalderlige hovedgårde er man først i stand til at bestemme deres (landgilde-)hartkorn, efter de er overgået fra hovedgårds- til fæstegårdsstatus. Naturligvis kan der i forbindelse med denne overgang, såvel som i løbet af den mellemliggende periode fra hovedgårdens levetid til oplysningerne om hartkornet foreligger, være foregået ændringer, men de følgende fynske eksempler giver dog så ensartet et billede, at vi tør formode, at det er i god overensstemmelse med virkeligheden. Hartkornet er overalt opgivet i pund kornskyld (jvf. nedenfor) á 3 tdr.

I det tidligere nævnte Nordøstfynske undersøgelsesområde optræder i 1580'erne de tre middelalderlige hovedgårde Kejrup, Hundslev Skovgård og Klarskov med et htk. på henholdsvis 6, 6 og 5 pd. kornskyld. (31) Fra første halvdel af det 16. århundrede stammer følgende opgivelser på tidligere middelalderlige hovedgårdes størrelse: Jerstrup: 6 pund. (låsebrev Jerstrup 1544), Slude: 5 pund (Jb. Nyborg len ca. 1537), Allerupgård: 6 pund (Jb. Løgismose 1532), Mullerup: 1 td. smør (= 4 pund) (låsebrev 1548 Hesselagergård), Pugholm: 3 pund (sstds) Fra senmiddelalderen selv er der belæg for følgende hovedgårdes størrelse: Jersore: 6 pund (ÆDA IV s. 197, 1501 og s. 199, 1514 og 1516), Holsegård: 1 pund (Rep. 23/6 1504), Margård: 8 mk penge i skyld (Rep. 19/1 1499), Stensgård: 6 pund (Rep. 27/12 1494), Egerupgård: 6 pund (Rep. 26/3 1482), Hvedholm: 3 pund (Rep. 19/6 1475), Asperup hovedgård: 4 pund. (32) (Rep. 29/9 1461), Rosildegård: 5 pund (Rep. 14/9 1425), Højsgård: 2 1/2 pund (Rep. 14/9 1425), Østrupgård: 1 pund (Rep. 14/9 1425).

Der kan næppe være tvivl om, at en "normal hovedgård" i middelalderens slutning havde et tilliggende svarende til en kornskyld på 1/4-1/2

læst hartkorn (3-6 pund), medens en gennemsnitsbondegård (jvf. nedenfor) lå på $1\frac{1}{2}$ pd. kornskyld. De ældste belæg peger endvidere på, at der kunne eksistere hovedgårde på under $\frac{1}{4}$ læst kornskyld. Disse resultater svarer udmærket til Henrik Pedersens undersøgelser: den senmiddelalderlige hovedgård havde et tilliggende svarende til 2-3 bøndergårdes, med yderpunkter rækkende fra 1 til 4 bøndergårdes tilliggende. Det skal selvfølgelig ikke på nogen måde postuleres, at der ikke i senmiddelalderen nok først og fremmest på kron- og klostergodset har eksisteret større hovedgårdsenheder, ligesom enkelte højadelige hovedgårde, som f.eks. Lykkesholm må have raget højere op (33), men der kan næppe være tvivl om, at langt hovedparten af de talrige senmiddelalderlige hovedgårde virkelig har haft denne beskedne størrelse.

Vender vi os endelig til det 12.-13. århundrede, må det erkendes, at vor viden om hovedgårdene i denne periode er alt for svag til at muliggøre blot vage konklusioner om hovedgårdenes antal, fordeling og størrelse. Enkelte af kronens slotte, som Nyborg, Ørkil, Arreskov, Harritslevgård, Vordburg, Tvevad, Hagenskov og Hindsgavl lader sig belægge i det 13. århundrede. Ud fra udstedelsessteder for kongebreve kan man endvidere slutte sig til kongsgårde i Hjulby og Sølledet i det 12. århundrede, ligesom der i 1183 (DD 21/3 1183) omtales kronens to hovgårde i henholdsvis Sønderø og Hunderup, men bortset fra kronens hovedgårde og klostrene lades vi stort set i stikken for højmiddelalderens vedkommende. Om adelige sædegårde fra før 1300 haves vel egentlig kun sikre belæg for Husby (senere Ivernæs), der i 1295 (DD 1/4 1295) nævnes som sædegård for Niels Hamundsen.

VI. 2. b. Antallet af bebyggelsesenheder

Med 1511-skattemandtallet slutter rækken af topografisk ordnede "bebyggelsesoversigter", og det er uden videre klart, at det for middelalderens vedkommende ikke lader sig gøre at opstille kort over bebyggelsestætheden. De begrænsede muligheder er for det første at følge bestemte godskomplekser tilbage i tiden, hvor det med rimelighed lader sig antage, at komplekset i sin helhed er urørt i den mellemliggende periode, altså den af C.A. Christensen på Roskildebispens og Slesvig Domkapitels gods anvendte metode. Med god tilnærmelse lader denne metode sig anvende til at påvise stabile enhedstal, idet en gennemført stabilitet, bebyggelse for bebyggelse under godset, kan tages som et sikkert indicium for, 1) at der ikke er foretaget godshandler af betydning i perioden, og for 2) at antallet af enheder under det pågældende godskompleks er uforandret i perioden. I tilfælde af markante forskelle mellem de to situationer, vil man imidlertid som regel have meget vanskeligt ved at afgøre, hvad der skyldes ændringer i besiddelsesforholdene, og hvad der afspejler ændringer i bebyggelsesstrukturen. For det andet har jeg ordnet de forekommende bebyggel-

sesoplysninger topografisk, hvilket gør det muligt for en del bebyggelser at sammenligne middelalderlige tilstande med de senere kendte. Desværre er det kun for meget få landsbyer muligt at godtgøre, at det kendte ejer-ordnede materiale omfatter hele bebyggelsen, hvorfor man for langt hovedpartens vedkommende er henvist til minimumsopgørelser af forholdsvis begrænset værdi for slutninger om udvekslingen i antallet af enheder. Til denne metodiske skævhed må lægges de tidligere diskuterede muligheder for fejlidentifikationer som følge af varierende eller sløset stednavnetradition, der jo netop forøges for middelalderens vedkommende, fordi vi her mangler de korrektionsmuligheder, som et nogenlunde fuldstændigt overblik over bebyggelsen giver.

Metodisk set er det derfor for senmiddelalderens vedkommende muligt at påvise evt. stabile bebyggelsesforhold, og i nogen grad tillige eventuelle indskrænkninger i bebyggelsens omfang, medens det omvendt stort set er umuligt at påvise bebyggelsesekspansion, hvilket naturligvis må tages i betragtning ved bedømmelsen af de nedenstående resultater.

Ved skiftet efter Ermegård Eggertsdatter Frille i 1504 (Rep. 23/6 1504) fordeltes hendes omfattende fynske gods - et lille hundrede gårde og møller - mellem børnene Karine, Torbern, Hans og Anders Bille. Skiftet kendes ikke i original, men er delvis afskrevet i et skiftetbrev fra d. 5/6 1527, hvor 1504-skiftet genforhandlede mellem arvingerne efter Torbern Billes død. Med andre ord må vi gå ud fra, at godstilstanden er opfattet som uændret mellem 1504 og 1527.

Langt hovedparten af Fru Ermegårds fynske gods var arvet efter faderen Eggert Frille, som hun var enebarn af. Eggert Frilles liberale og til tider opfindsomme godserhvervelser er velkendte, og Fru Ermegårds ægtefælle Bent Bille blev indviklet i seje retstrætter som følger heraf, således tog han i 1474 (Rep. 2/8 1474) tingsvidne på, at der aldrig var givet kære på hans gods i Vends herred, der i samme anledning specificeredes. En del af godset lader sig endelig belægge i 1450 (Rep. 17/3 1450) og 1461 (Rep. 29/9 1461), hvor Eggert Frille erhverver det.

Fig. 129 - Ermegård Eggertsdatter Frilles gods i Vends herred 1450-1527.

Landsby	1527 og 1504	1474	1461 og 1450
Skrillinge	4 gde	4 gde	1 gd
Stavrby	1 gd	1 gd	1 gd
Estrup	3 gde	3 gde	

Rorslev	2 gde	2 gde	2 gde
Blanke	1 gd	1 gd	
Båring	2 gde	2 gde	2 gde
Asperup	2 gde	2 gde	2 gde
Kærby	4 gde	4 gde	3 gde
Hønnerup	1 gd	1 gd	
Gelsted	1 gd	1 gd	
Gelsted Torp	1 gd	1 gd	
Lunge	4 gde	4 gde	
<hr/>			
Summa	26 gde	26 gde	

Gårdtallet på godset er uforandret igennem den 50-årige periode mellem dets første samlede omtale og den endelige arvedeling af det. De to godshandler fra 1461 og 1450 lader ane, at stabiliteten rimeligvis rækker tilbage i Eggert Frilles tid. Huse nævnes overhovedet ikke, og skønt det naturligvis er muligt, at de er forbigået i tavshed, taler det ensartede billede i de tre benyttede forskellige kildetyper (skifte, tingsvidne og skøder) - kombineret med det vitterligt lave hustal på reformationstiden - afgjort for, at der faktisk ingen har været på dette udprægede strøgods.

Bent Billes far Torbern Bille (død 1465) kom i besiddelse af en del af Sten Basses fynske gods, bl.a. en andel af Lykkesholm. I 1449 (Rep. 28/1 1449) blev der indgået forlig mellem Torbern Bille og Sten Basses enke Helene Bjørn om arven. Helene Bjørns del af Lykkesholm gik efter hendes død til Oluf Axelsen, der 1451 (Rep. 15/9 1451) indgik et foreløbigt forlig med Torbern Bille, der foruden Sten Basses pante- og købegods til Lykkesholm skulle have tredjedelen af Lykkesholm gård og gods. Indtil det kommer til ret skifte mellem parterne, skal Oluf Axelsen åbenbart bestyre godset. Imidlertid måtte samme Oluf Axelsen i 1454 (Rep. 27/7 1454) afstå de 2/3 af sin arv efter Sten Basses hustru til Fru Gerwer og Johan Bjørnsen. Disse udviklede godstransaktioner kaster lys på en udateret fortegnelse over Torbern Billes del af Lykkesholm gods (34), der findes i TB's privatarkiv. En jordebog over det samme gods fra 1464, der findes sammesteds, gør det uden videre klart, at den udaterede fortegnelse er ældre, eftersom der forekommer en del fæsterskifter, hvoraf bl.a. et tilfælde, hvor enken til en fæster i den udaterede fortegnelse er anført i 1464. Fortegnelsen lader sig da også i overensstemmelse hermed efter al sandsynlighed nærmere datere til perioden 1451-54. For det første rummer den udover Torbern Billes gods også det gods, som Anders Fynbo (foged på Lykkesholm) har i værge på Oluf Axelsens vegne, og dernæst

findes der i dokumentet en række instrukser i tiltaleform (til hvem?), der gør det klart, at fortegnelsen skulle danne grundlag for et (evt. mage-) skifte.

Torbern Bille døde i 1465, og godset genfindes herefter først ved skiftet i 1492 (Rep. 8/12 1492). Vi er derfor i stand til at sammenligne et og samme godskompleks' udvikling i omtrent 40 år fra 1451-54 til 1492, og i dette tilfælde drejer det sig modsat Fru Ermegårds gods om (en del af) tilliggendet til et anseligt højadeligt gods nemlig Lykkesholm.

Fig. 130 - Torbern Billes fynske gods ca. 1451-1492. (35)

	1451-54	1464	1492
Heldager	11 gde	11 gde	12 gde
Gestelev	1 gd	1 gd	1 gd
Torup	3 gde	3 gde	3 gde
Birkum	1 gd	1 gd	1 gd
Skellerup	1 gd	1 gd	1 gd
Sentved	1 gd	1 gd	1 gd
Kogstved	1 gd		1 gd
Vormark	2 gde	2 gde	2 gde
Lamdrup	1 bol		1 gd
Sandager	3 gde	3 gde	3 gde
Fjellerup	4 gde	4 gde	4 gde
Atterup	2 gde	2 gde + 1 øde jord	3 gde
Kullerup	7 gde	7 gde	7 gde
Lindeskov	4 gde	4 gde	4 gde
Magelund	2 gde	2 gde	2 gde
Ryslinge	4 gde	4 gde	4 gde
Summa	48 gde	46 gde + 1 øde jord	50 gde

Det kan uden videre fastslås, at antallet af enheder på godset er stabilt fra 1451-54 til 1492. Bortset fra (gen-) oprettelsen af en gårdenhed på den øde jord i Atterup sker blot en forøgelse af gårdtallet i Heldager fra 11 til 12, uden at det ud fra landgildeydelse-erne eller andet er klart, hvorledes dette nærmere skal tolkes. To mindre enheder, Kogstved (1451-54: 24 sk.) og Lamdrup (1451-54: 1 skp. smør) er desuden af en eller anden årsag udeladt i 1464. Den lille ejendom i Kogstved lå øde i 1451-54, men synes atter i brug i 1492, hvor der i det hele taget ikke nævnes øde enheder, medens der i 1451-64 foruden Kogstved og Atterup var et øde byggested i Ryslinge, ligesom en ødegård i Fjellerup synes genoptaget mellem 1451-54 og 1464. Endelig

kan det nævnes, at en af Lindeskovs 4 gårdfæstere i 1451-54 siges at være tildelt 2 års frelse, velsagtens i forbindelse med overtagelse af en ødegård. Bebyggelsesrammerne synes således at være ganske de samme over den 40 årige periode, blot lykkes det efterhånden at udfylde disse rammer fuldstændigt ved genoptagning af ødegods. Under disse omstændigheder kunne man forvente at finde de første spirer til en småbrugseksponation. Der nævnes da faktisk også i 1451-54-fortegnelsen "et bol bygd hos Magelund" (1 skp. smør), ligesom Torbern Billes bitre bemærkninger i samme fortegnelse over en stor ødejord i Ammendrup ($\frac{1}{2}$ læst byg, penge og smør), der åbenbart brugtes under Lykkesholm, at havde det ikke været for Anders Fynbo, da skulle jorden have været bygd, må forstås inden for det samme bebyggelse-historiske klima: Det gik godt fremad med at få udfyldt de eksisterende rammer, og hist og her kunne der vel også blive plads til en vis (småbrugs-) ekspansion.

Huse opregnes heller ikke i disse ret forskelligartede dokumenter (skifteinstruks, jordebog, skifte) medmindre man da vil regne den ene Vormark-enhed som hus ($\frac{1}{2}$ ørte byg og 8 sk.).

Ikke overraskende synes anden halvdel af det 15. århundrede derfor præget af samme stabilitet i gårdtallet, som kunne iagttages for det 16.-17. århundredes vedkommende. Derimod knytter der sig som bekendt større problemer til det 14. århundrede og første halvdel af det 15. århundrede. Materialet er for den ældre del af denne periode sparsomt.

Det eneste større fynske godskompleks, der lader sig belægge i det 14. århundrede med detaljerede opgivelser om antallet og fordelingen af enheder, er Bullerup hovedgård med 93 gårde og 18 gårdsæder, der ved skiftet efter Axel Jakobsen (Ulfeldt) i 1383 (36) deltes mellem sønnen Jens Axelsen og datteren Kirsten gift med Anders Siundesen (Mule). Sidstnævntes søn Axel Andersen (Mule) må have arvet sin morbrøder. I 1420'erne afhænder Axel Andersen Mule størstedelen af dennes arvepart såvel som moderens. Omend ad lidt snørklede veje er det gennem køberne af dette gods muligt at følge dets struktur op igennem det 15. århundrede.

Hovedgården Bullerup med det tilhørende nærmeste gods afhændede Axel Andersen til sin svoger Sten Basse, lensmand på Nyborg Slot, der i 1441 skænkede bl.a. dette gods til Antvorskov Kloster, i hvis brevregistratur handlerne derfor kan følges. (37) Størstedelen af fæstegodset, centreret omkring Frøbjerg i Orte sogn, synes derimod at være blevet afhændet til Iven Bryske, gift med Johanne Nielsdatter Broch (38), i hvert fald genfindes godset i skiftet efter fru Johanne i 1472 (Rep. 22/10 1472). Vi kan derfor mest hensigtsmæssigt dele behandlingen af Ulfeldt godset op i to dele og indlede med Bullerup godset, om hvis videre skæbne oplysningerne er

forholdsvis detaljerede. Måske næsten for detaljerede, eftersom pantsættelser, genpantsættelser, arvedelinger af enheder m.v. gør det forholdsvis vanskeligt at nå frem til et sikkert billede.

I nedenstående tabel er Bullerupgodset 1383 sammenholdt med Axel Andersens skøde til Sten Basse 1423 (ÆDA IV, 184), dennes indførselsbrev i godset 1429 (ÆDA IV, 186), kong Eriks låsebrev på godset 1438 (Rep. 9/11 1438), og endelig en del af samme gods som det fremtrådte i 1583, da det tidligere klostergods af kronen var pantsat til Erik Hardenberg til Matstrup og Skovsbo. (39)

Fig. 131 - Bullerupgodset 1383-1583.

	1383	1423	1429	1438	1583
Bullerup hgd	1 hgd	1 hgd	1 hgd	1 hgd	
Bullerup by	1 brydegd 8 landbogd	Bullerup	ald Bulle- rup by: 8 gde	al byen uden 1 gd	
Kærby	2 gårde, 7 gård- sæder	3 gde	3 gde	4 gde	2 gde
Rågelund	1 gd		3 gde	1 gd	
Radstrup	1 gd	Radstrup	3 gde	4 gde	4 gde
Klarskov	1 gd	Klarskov		Klarskov- gård	1 gd
Holev	3 gde	Holev	9 gde	6 gde	10 gde + 2 hse
Kirsinge	1 gd	1 gd	1 gd	1 gd	1 gd
Ladby	1 gd	1 gd	1 gd	1 gd	

Godset er langt fra uforandret i tidsrummet, men heldigvis er det muligt at følge de enkelte forskydninger igennem Antvorskov Klosters brevregistratur. Axel Andersen var gennem sin hustru (og søn) kommet i besiddelse af 2 gårde i Rågelund, som han i 1423 (Rep. 30/10 1423) skødede til Sten Basse, der opnåede låsebrev på dem i 1434 (ÆDA IV 214). Selv om den ene gård fra 1383 ikke nævnes i skødet på Bullerup-godset 1423, må man derfor nok gå ud fra, at de 3 gårde, Sten Basse i 1429 indføres i, alle stammer fra Axel Andersen. Da der allerede i 1434 var opnået låsebrev på de to gårde af A.A.s hustrus gods, blev der i 1438 kun taget låsebrev på den 3. og sidste. I øvrigt synes Antvorskov Kloster ved samme tid at

være kommet i besiddelse af yderligere 2 gårde i Rågelund, der 1424 tilhørte Bjørn Olsen (ÆDA IV 211 f). Skødet fra 1423 synes ligeledes at indicere, at A.A. var kommet i besiddelse af hele Holev og Radstrup, hvad underbygges af indførselsbrevet fra 1429. Det fremgår da også af skiftet efter Johan Olsen (Bjørn) og Fru Ingeborg i 1416 (Rep. 6/1 1416), at Axel Andersen på sin hustrus vegne fik udlagt pantegods i Radstrup, ligesom han gennem sin søn Jens Axelsen, som det skulle vise sig, med urette var kommet i besiddelse af bl.a. 3 gårde i Holev. Sten Basse måtte derfor i 1433 genkøbe disse 3 gårde af deres rette besiddere, hvorefter han i 1434 på ny lod sig indføre i Bullerup-godset (ÆDA IV 203 f). Sten Basse skulle herefter antagelig være i besiddelse af i det mindste 6 gårde i byen, svarende til låsebrevet 1438. Kabalen synes at gå endelig op med Holevs 9 gårde (incl. Klarskov?) i 1429-brevet, når lægges til, at det i 1499-1501 lykkedes Antvorskov Kloster at erhverve yderligere 2 gårde og 1 lidet bol i byen.

Bullerup-godsets kerne synes derimod uberørt af disse transaktioner. Selve Bullerup by mister øjensynligt en gård mellem 1383 og 1429, og gårdtallet daler yderligere frem til 1511, hvor der i skattemandtallet foruden Bullerupgård, der nu beskattes som bondegård, opregnes 5 bønder, svarende til antallet af bønder i byen i skattemandtallet 1610, og for så vidt også til de 6 gårde i matriklerne 1664 og 1688, blot optræder der også her en møllegård, der måske kan skjule sig i de foregående skattemandtal. Under alle omstændigheder daler gårdtallet for Bullerup by og hovedgård dog fra 10 i 1383 til 9 i 1429 for inden 1511 at have nået sit stabile niveau på 6-7 gårde.

En tilsvarende reduktion sætter ind i nabobyen Kærby, hvis 7 gårdsæder i 1383 utvivlsomt reflekterer hovedgårdens arbejdskraftsbehov, ligesom vel de 8 landbogårde i Bullerup. Kærby's 2 gårde og 7 gårdsæder i 1383 konverteredes således inden 1423 til 3 gårde. Efter gængs opfattelse må gårdsæderne, som nævnt, sidestilles med husmænd, hvorfor antallet af gårde stiger med en enkelt enhed. Sammenlagt skulle strukturændringerne i Bullerup-Kærby, herunder bl.a. hovedgårdsdriftens ophør, således have reduceret de i alt 12 1383-gårde til 9-10 gårde, men desuden have kostet 7 gårdsædebrug eksistensen.

På den øvrige del af Bullerup-godset (Rågelund, Klarskov, Holev, Kirsinge, Ladby og måske Radstrup) synes gårdtallet at være stabilt mellem 1383 og 1438. For Radstrup og Holevs vedkommende synes Antvorskov Kloster at være kommet i besiddelse af hele byen. Radstrups 4 gårde i 1438 stemmer glimrende overens med de 4 bønder i 1511-skatte-

mandtallet, såvel som de 4 gårde i 1583, og til de 6 Holev-gårde i 1438 skal lægges de 3, som klostret erhvervede omkring 1500, medens der i skattemandtallet 1511 nævnes 10 bønder og i 1583 svarende hertil 10 gårde og 2 huse. Der synes således her at være en påfaldende forskel mellem på den ene side ret stærke forandringer i selve stordrifts-systemet, og på den anden side tilsyneladende stabile forhold på fæste-strøgodset.

Den øvrige del af Ulfeldt-godset på Fyn i 1383 falder, som nævnt, stort set sammen med det fynske gods, der i 1472 (Rep. 22/10 1472) udloddedes ved skiftet efter fru Johanne af Wemmetofte, der imidlertid synes at være død allerede omkring 1445, hvorfor vi atter må regne med, at fæstenavnene, angivelse af ødestatus m.v. refererer til 1472, medens godsets struktur ideelt set skulle referere til 1445.

Fig. 132 - Frøbjerggodset 1383-1472.

	1383	o. 1445 og 1472
Nærrå	6 gde	4 gde
Tåstrup	1 gd	
Allesø	6 gde	6 gde
Nørre Esterbølle	3 gde	2 gde
Søndersø	1 gd	1 gd
Tværskov	4 gde	
Smejrups (Holevad S.)	al arv	
Karup (Holevad S.)	3 gde	4 gde
Højrup	3 gde	
Torup (Køng S.?)	1 gd og 1 gdsæde	1 gd
Gummerup	1 gd	
Frøbjerg	11 gde og 4 gårdsæder	13 gde
Torup (Sandager S.?)	1 gd	1 gd
Gamtofte sogn	en jord	
Skalbjerger	1 gd	
Magtenbølle	al arv	
"Blanxtwet" (1383) =		
Langsted (1472)?	al arv	1 gd
"Ighelskov"	alt	
Aarslev	1 gd	1 gd
Korup	1 gd	1 gd
Højme (Holme)	1 gd	1 gd
Brændekilde	5 gde	6 gde
Tommerup	2 gde og 4 gårdsæder	6 gde
Mosegård	1 gd	

Brylle	2 gde	2 gde
Lunde	2 gde	
Nårup	5 gde	4 gde
Stensholt	gd	1 gd
Tallerupgård	gd	1 gd
Verningeholm	gd	
Verninge	4 gd og 1 gårdsæde	8 gd
Hjelmerup	1 gd og 1 gårdsæde	1 gd
	70 gde og 11 gdsæder foruden noget "arv".	65 gde, dertil Holmehave: 1 gd, Bågegård: 1 gd, "Hedevig": 1 gd.

Tydeligvis er der mellem 1383 og 1472 sket en afhændelse af enheder i Vissenbjerg-Vigerslev-området, nemlig Tværskov, Skalbjerger, Magtenbølle og måske "Ighelskov". Det er nærliggende, at en del af de manglende ejendomme i 1472 er gået i arv gennem Bryskeslægten (40), hvilket ikke forhindrer, at mageskifter kan stå bag en del af variationerne mellem 1383 og 1472. Med andre ord er det kun med forbehold muligt at benytte materialet til en bebyggelsesstrukturel sammenligning.

Med dette forbehold må det konstateres, at den gennemførte overensstemmelse bebyggelse for bebyggelse mellem de to situationer borger for, at der trods alt kan drages rimeligt sikre konklusioner. Samtlige bebyggelser af 1-2 gårdes størrelse i 1383, der genfindes i 1472 har uændret gårdtal. Til to af disse gårde var i 1383 tilknyttet hver et gårdsæde, der imidlertid var forsvundet før 1445-1472. De bebyggelser, hvor der i skiftet 1383 opregnes 3 enheder og derover, opfører sig på tilsvarende vis. Uændret gårdtal har Allesø (6 gde), medens der i en række byer er sket mindre justeringer i form af 1 gård mere eller mindre mellem 1383 og 1472 (Nørre Esterbølle, Karup, Brændekilde og Nårup). Naturligvis kan det ikke udelukkes, at der er afhændet gods i disse lokaliteter, men det er næppe sandsynligt, at sådanne småafhændelser ville gå ud over netop de landsbyer, hvor der var nogen samling på godset, og nedgangen i N. Nærrå, Nørre Esterbølle og Nårup kan derfor være reel. Hvordan man end vil bedømme disse tilfælde, kan de ikke tages til indtægt for en markant bebyggelsesstrukturel ændring. Derimod synes der at være større ændringer i de tre koncentrationer i godset, der kan opfattes som resterne af tidligere smågodser, nemlig Verningeholm med Verninge by, Tallerupgård med Tommerup by og Frøbjerg. I Verninge synes 5 gårde (incl. Verningeholm) og 1 gdsæde at blive til 8 gde, medens 3 gårde (incl.

Mosegård) og 4 gårdsæder i Tommerup bliver til 6 gårde. I begge tilfælde er det dog muligt, at godset er øget ved mageskifte eller opkøb, eksempelvis optræder de to eneste-gårde i Tommerup sogn: Holmehave og Bågegård første gang i 1472-skiftet. Endelig bliver 11 gårde og 4 gdsæder i Frøbjerg til 13 gårde. Med forbehold for godsforøgelser synes der ikke i disse tre smågodscentre at være sket nogen nedgang i det totale gårdtal mellem 1383 og 1472, medens derimod gårdsæderne forsvinder.

Materialet er ikke tilfredsstillende, men der synes dog at kunne spores en lignende udviklingslinie for Frøbjerggodset som for Bullerupgodset: Stort set uændrede gårdtal i strøgodsområderne, medens de få gårdsæder forsvinder, i godskernerne derimod betydelige omskiftelser som følge af storgodsdriftens opløsning, gårdsædernes totale forsvinden, eller deres omdannelse til fæstegårde.

Et metodisk alternativ til disse godsstudier er at tage udgangspunkt i de byer, hvis gårdtal med rimelig sikkerhed kan antages at være kendt på et tidspunkt i middelalderen. Forskellen på de to metoder er i praksis ikke stor, da der normalt kræves centraliserede besiddelsesforhold for at kunne opnå kendskab til en landsbys hele størrelse, men modsat tidligere behøver vi nu ikke at kunne forfølge det samme godskompleks op i tiden, da der i stedet kan sammenlignes med gårdstørrelsesopgørelserne fra det 16.-17. århundrede, som demonstreret i forbindelse med gennemgangen af Bullerupgodset.

Fra perioden 1511 til 1475 kan det samlede gårdtal belægges i landsbyerne Holse, Pederstrup og Sarup. Holse by kom i midten af det 15. århundrede i Eggert Frilles besiddelse (41), og i skiftet efter Ermegård Frillesdatter (Rep. 23/6 1504) nævnes 14 gårde i byen, hvoriblandt to bol, der blev drevet under andre gårde i byen. I Vends hbg. 1568 opregnes 13 bønder i byen, mod 1 hovedgård og 11 gårde i 1664-matriklen.

Pederstrup by i Sdr. Højrup sogn siges i 1492 (Rep. 12/11 1492) at være på 8 gårde, svarende hertil fandtes der i 1511 ifølge skattemandtallet 8 bønder i byen, ligesom der i 1572 og 1610 nævnes 8 bønder, i 1664-matriklen derimod 9 gårde, medens 1682-matriklen atter har 8 gårde.

Ud fra en sammenligning af landgilden i 1474 og 1664 kan der ikke være tvivl om, at Sarup by, med 9 gårde og 1 mølle, i sin helhed lå til Løgismose i 1475 (Rep. 19/6 1475). Her fandtes i 1664 foruden møllen 8 gårde.

Ses alle tre byer under et, modsvares de 31 gårde og 1 mølle i perioden 1475-1504 af 1 hovedgård, 28 gårde og 1 mølle i 1664.

Perioden 1474 til 1450 er på tilsvarende vis repræsenteret ved landsbyerne Estrup, Heldager, Kullerup, Fjellerup og

måske Lindeskov. Estrup by kan følges som en lille by på 3 gårde fra 1474 (Rep. 2/8 1474) til 1682. Fra Torbern Billes fynske gods er nævnt Heldager, der kunne se ud til at øge sit gårdtal fra 11 til 12 mellem jordebogen 1464 og skiftet 1492. Der er rimeligvis tale om en udeladelse i 1464-jordebogen, da de 11 gårde allerede da var reguleret på samme niveau som de 12 gårde i 1492. Heldager kan senere følges som en by på 12 bønder/gårde i Sunds hbg. 1568, skattemandtallet 1610, matriklerne 1664 og 1682. Som nævnt rummer Torbern Billes "jordebog" fra 1451-54 også den del af Lykkesholms gods, som gik til hans medarving Oluf Axelsen Thott, hvorfor det bliver muligt at rekonstruere hovedgårdens nabobyer: Kullerup, Fjellerup og måske Lindeskov, som synes at have ligget til hovedgården i deres helhed. I Kullerup var der da foruden møllen i 1451-54 12 gårde, tilsvarende 12 gårde i 1664 og 1682, medens der til Fjellerups 7 gårde i 1451-54 svarer 8 gårde i 1664 og 7 gårde i 1682. Lindeskovs landgilde (incl. Magelunds) i 1664 var imidlertid dobbelt så stor som de i 1451-54 nævnte gårdes, hvorfor der, i fald Torbern Bille har ejet hele byen, i hvert fald må være sket omstruktureringer i den mellemliggende periode. Inclusive Magelund nævnes der i 1451-54 6 gårde i Lindeskov mod 8 gårde, foruden en mølle, i 1664.

I samtlige byer var der i 1451-74 i alt 39 gårde og 1 mølle mod 43 gårde og 1 mølle i 1664.

Fra perioden 1449-1425 kan inddrages landsbyerne Martofte, Østrup (Håstrup sogn), Radstrup, Holev, Jersore og Rågelund. Martofte omtales i et skifte fra 1449 (Rep. 7872) som "Martofft er 9 gaarde". I første omgang kunne man fristes til at antage, at der var underforstået et "vor del af" Martofte, der i matriklerne 1664 og 1688 omfattede 21 gårde. Byen fulgte imidlertid i det 16. og 17. århundrede Eskebjerg hovedgård, der var kronlen indtil 1603, og af jordebogen over Nyborg len ca. 1537 fremgår det, at der da inclusive et "gadehus", der ydede 1 fj. smør, var 15 gårde i byen, hvoraf kun 10 med kornskyld. I Eskebjerg lens jordebog fra 1588 optræder 18 gårde i byen, hvoraf imidlertid kun 11 med kornskyld. Selv om der ikke kan føres egentlig bevis, synes udviklingen i det 16. århundrede således at pege på, at et gårdtal på 9 i 1449 ikke er usandsynligt, hvorfor Martofte rimeligvis må opfattes som endnu et eksempel på den stærke ekspansion i kystzonen i det 15. århundredes anden halvdel.

Jersore by bestod i 1427 af en hovedgård og 8 gårde (ÆDA IV s. 207), medens halvdelen af byen i 1514 bestod af den halve hovedgård, 5 gårde og et smørhus (ÆDA IV s. 197 f). Svarende hertil nævnes der i 1511 12 bønder i byen, hvad atter peger på ekspansionen i kystzonen. I 1572 og 1610 var

antallet af bønder imidlertid faldet til 9, medens der i matriklen 1664 nævnes 10 gårde og i 1688 9 gårde.

Medens Jersoregård mistede hovedgårdsstatusen i denne periode, så bibeholdtes denne for landsbygodset Østrup i Håstrup sogn. I 1425 ses byen foruden Østrupgård at have bestået af 9 gårde, hvoraf 2 øde (Rep. 14/9 1425 og nr. 13113). Af et skøde på godset fra 1632 (42) fremgår det af landgildeydelse (jvf. nedenfor), at de øde gårde er forsvundne, hvorefter byen foruden den nu udflyttede hovedgård bestod af 7 gårde og et nytilkommet lille bol. Inden 1664 nedlagdes yderligere 2 gårde i byen, formentligt under hovedgården. Radstrup, Hølev og Rågelund har alle tidligere været omtalt i forbindelse med gennemgangen af Bullerupgodset.

I alle 6 byer var der i perioden 1449 til 1425 2 hovedgårde og 44 bøndergårde modsvarende en hovedgård og 55 bøndergårde i 1664. Hele denne stigning hidrører dog fra Martofte. Ses bort fra denne kystzoneby, tabes der tværtimod to enheder i de resterende fem byer. Med andre ord svarer billedet ganske til det 15. århundredes anden halvdel: en vis ekspansion i kystzonen, men i øvrigt stabilitet i enhedstallet.

Før 1425 er det med sikkerhed kun muligt at angive det samlede gårdtal i Bullerup og muligvis Frøbjerg jvf. ovenfor.

På trods af det begrænsede materiale synes billedet dog så klart, at der kan konkluderes en gennemført stabilitet i gårdtallet tilbage til i hvert fald midten af det 15. århundrede, og rimeligvis endog tilbage til 1425, bortset fra kystzonen, hvor der i samme periode foregik en vis ekspansion såvel i form af nyanlagte landsbyer som ved øgning af gårdtallet i bestående byer. På sin vis kan det 15. århundredes anden halvdel betegnes som en ekspansiv periode for bebyggelsen i sin helhed, eftersom de eksisterende rammer efterhånden udfyldtes ved ibrugtagningen af ødegods, ligesom der hist og her kunne blive plads til en beskedent småbrugsekspansion.

Før 1425 bliver usikkerheden større i takt med materialets indskrænkning, og der tør næppe drages statiske konklusioner. Blot skal påpeges, at der ud fra Bullerupskiftet i 1383 anes nogenlunde uændrede gårdtal i strøgodsområderne, medens godskernerne undergår betydelige omskiftelser som følge af storgodsdriftens opløsning og gårdsædernes totale forsvinden. Dette sidste træk er foreløbig det eneste vidnesbyrd om en reduktion i antallet af enheder, i dette tilfælde vel husmandsbrug, som følge af en generel ødegårdskrise. I det følgende skal vi imidlertid se nærmere på, om en sådan krise målt i ødegårdshyppighed overhovedet lader sig konstatere på grundlag af det fynske materiale.

Diplommaterialets dækning af bebyggelsen sætter klart nok de første begrænsninger for beskrivelsen af ødegårdenes antal, fordeling i tid og rum, samt deres størrelse og struktur, men hertil må lægges, at inkonsistent opgivelse af ødestatus samt muligheden for, at ødegods er gjort til genstand for hyppigere afhændelser - eventuelt på favorable

vilkår - end den øvrige bebyggelse, rejser store vanskeligheder vedrørende repræsentativiteten af ødeangivelserne i vort materiale.

Udover de tidligere påpegede variationer i realindholdet af "øde"-begrebet, så har vi tidligere for det 17. århundredes vedkommende erfaret, at ødeangivelserne i matriklerne langt fra dækker samtlige gårde ude af drift. Årsagen hertil er klart nok, at ødestatus principielt var irrelevant for statens afgiftskrav. På tilsvarende vis har C.A. Christensen argumenteret for, at det i middelalderens adkomstokumentmateriale juridisk set var uvedkommende, hvorvidt godset var besat eller øde, hvorfor det ikke er muligt at bygge en egentlig ødestatistik op på dette grundlag. Som alternativ metode til fastlæggelse af ødegårdsfrekvensens kronologiske udvikling har C.A. Christensen ud af diplomaterialet sondret de gårde, der udtrykkeligt angives som værende øde eller besatte, og ud fra det indbyrdes forhold mellem disse størrelser beregnet ødegårdskrisens kulmination til 1401-20. (43) Metodisk set må det mod denne beregning først påpeges, at C.A. Christensen øjensynligt ikke har taget hensyn til den markante ændring af diplomaterialets karakter fra midten af det 14. til midten af det 15. århundrede (jvf. nedenfor), og dernæst at C.A. Christensens *udtrykkeligt besatte* gårde simpelthen er de, hvor en fæsters navn opgives. Erfaringerne fra det 17. århundrede viser, at fæsternavnet ikke på nogen måde er garanti for, at gården var besat. En tilsvarende iagttagelse kan da også gøres for middelalderens vedkommende, hvor fæsternavnets funktion i første række er at identificere gården, medens angivelsen af ikke-øde status er en sekundær funktion. Dette fremgår klart nok af, at fæsternavne som regel udelades ved navnegårde, selv i skøder og skifter, hvor fæsternavnene ellers opgives konsekvent for de øvrige (landsby-) gårdes vedkommende (44), ligesom gårdene i godskernen af og til angives uden fæsternavne og eventuelt med byvist samlede landgildeydelse (45), i begge tilfælde naturligvis fordi enhederne uden videre lod sig identificere uden fæsternavne. Omvendt har det voldt besvær at identificere øde gårde, hvad et skøde fra 1433 (Rep. 11/6 1433) udmærket illustrerer: "den gaard, som Mickel *iboede* (min kursivering), og en øde bolig næst Nis Gasy giver hver lige saa meget, Nis Gasy giver." Ud fra formuleringen kan der næppe være tvivl om, at Mickel's gård for tiden også var ubesat, om end den altså ikke direkte angives som øde. Brugen af datidsformen "*iboede*" er på ingen måde enestående, og vi tør vel gå ud fra, at lignende forhold gør sig gældende, hvor der blot opgives (fæster-) navne og ydelser. Disse iagttagelser peger på, at fæsternavnenes primære funktion er at lette identifikationen af gårdene, men den hyppige komplementære angivelse af gårdene enten ved fæsternavn eller som øde indebærer, at man sekundært har anvendt fæsternavn som udtryk for, at de pågældende enheder var beboede og i drift.

Til denne usikkerhed omkring identifikationen af øde hhv. besatte gårde i diplomaterialet må lægges muligheden for, at i særlig grad kriseramte gods ville blive handlet forholdsvis hyppigt, og omvendt at

gods med ustabile ejendomsforhold i særlig grad ville være udsat for krisen. I begge tilfælde ville det give en overrepræsentation af ødegårde i skødematerialet. Det er vel ikke muligt uden videre at foretage empiriske efterprøvelser af disse antagelser, men i hvert fald vil vi i det følgende have opmærksomheden henledt på eventuelle forskelle i billedet fra skødematerialet på den ene og jordebogs/skifte-materialet på den anden side, da sidstnævnte i hvert fald ikke kan antages at give et lignende skævt billede.

Omkring 1500 udgjorde ødegårdene ikke noget særligt problem. I Jordebøgerne fra Næsbyhoved len 1502-10 nævnes således ikke egentlige ødegårde, men derimod nok for en række gårdes vedkommende særydelser af øde jorder. I et tilfælde (Ørritslev) er det ud fra ydelserne klart, at den øde jord oprindeligt har udgjort en selvejergård. Større ødejorder kan ofte være delt ud på flere omkringliggende byer, som f.eks. Ulkendrup, Sørslev og Ørkeby marker i Lunde og Skam herreder, medens "standardydelsen" for ødejorde i jordebogen i øvrigt er $\frac{1}{2}$ -1 ørte byg.

Ødeprocessen synes på dette tidspunkt ikke alene standset, men tillige afløst af en modgående bevægelse, hvorunder de faktisk forekommende ødejorder inkorporeredes i den bestående bebyggelse. Et tilsvarende billede ses i skiftet efter Ermegård Frillesdatter 1504 (1527) (Rep. 23/6 1504), blandt hvis 95 gårde der ikke optræder egentlige ødegårde, men nok tre bol, der drives under andre gårde. Endelig angives i 1511-skattemandtallet kun 4 gårde som øde i hele det nordvestfynske område, medens et mageskifte vedrørende 20 gårde i Salling og Båg herreder fra 1509 (Rep. 27/7 1509) endda fremviser 4 gårde med to fæstere hver, alle i Horne sogn: den ekspansive kystzone.

Ødesituationen i det 15. århundredes anden halvdel synes som helhed ikke at have været stort værre end i det 16. århundredes første årti. Torbern Billes østfynske gods er langt det bedst oplyste (se s. 406). Ud fra dette eksempel kunne det antages, at ødeprocenten fra at udgøre omkring 5 i midten af det 15. århundrede inden 1500 som minimum var reduceret til 1-2, men en sådan antagelse lader sig desværre ikke dokumentere, om end periodens øvrige materiale på udmærket vis kan rummes inden for denne arbejdshypotese. Et læsebrev fra 1497 på Glorup hovedgård med 2 møller og 39 gårde angiver således fæsternavne ved samtlige enheder (Rep. 25/6 1497), og af de 108 specificerede gårde i skiftet efter Mette Pedersdatter (Rep. 19/6 1475) optræder 102 med fæsternavne, medens 5 af de resterende 6 er navnegårde; ingen angives som øde. Af de 68 fynske gårde, der specificeres i skiftet efter fru Johanne af Wemmetofte (Rep. 22/10 1472), opgives fæsternavn ved de 66, medens en af de resterende to gårde udtrykkeligt angives som øde.

Fra 1494 (Rep. 27/12 1494) foreligger et skøde på Stensgård (med 2 fæstere) og 12 gårde (alle med fæsternavne) samt et øde møllested. To godshandler fra 1469 og 1453 (Rep. 17/6 1469 og 4/12 1453) omhandler henholdsvis 5 og 8 gårde alle med angivelse af fæsternavne,

medens der omvendt i et skøde på Asperup hovedgård med 6 gårde fra 1461 (Rep. 29/6 1461) var en øde gård, der blev drevet under hovedgården, medens de fem øvrige havde fæsternavn angivet. Endelig skal nævnes et skøde på 4 gårde fra 1450 (Rep. 17/3 1459), hvoraf de tre angives med fæsternavne, medens den sidste betegnes som øde.

Ifølge den herskende opfattelse skulle ødegårdene derimod have udgjort et betydeligt problem i det 15. århundredes første halvdel, hvor "ødefrekvensen" mere konkret skal have toppet i de to første årtier af århundredet. Af de to større fynske skifter fra tidsrummet angiver det første (Rep. 7872, marts 1449) ingen gårde som øde. Blandt de i alt 39 gårde opgives en godskerne på 14 gårde kun med samlet landgilde. Af de resterende 25 gårde er 22 angivet med fæsternavn og 1 med gårdsnavn. Det andet skifte (Rep. 14/9 1425) omfatter 44 gårde og 2 møller, hvoraf 2 gårde og den ene mølle angives som øde. Af de resterende 43 enheder opgives fæsternavne ved 38, medens 3 er navnegårde, og de to sidste er uden navneidentifikation. Selv hvis det antages, at disse to sidste gårde også skulle være øde, vil ødegårdsprocenten på dette gods altså ikke overstige 10, medens den som minimum er 5. Inddrager vi som tidligere skødematerialet, kan der af afhændelser omfattende mere end en enkelt enhed for 1440'ernes vedkommende nævnes to handler (Rep. 22/1 1446 og 6/7 1441) omfattende i alt 8 gårde, alle med fæsternavne. Blandt de forholdsvis få skøder fra århundredets første årtier, hvor gårdene specificeres ved fæsternavn eller ved ødeangivelse, kan for 1430'ernes vedkommende nævnes skødet på Pugholm hovedgård med 6 gårde og 1 jord (Rep. 23/4 1435) alle med fæsterangivelser, om end i datidsformen "iboede", og det for nævnte skøde på 6 gårde fra 1433 (Rep. 11/6 1433), hvor en gård angives som øde, medens de 5 øvrige er specificeret med fæsternavn. Fra samme år skødet på Kertinge hovedgård med 11 gårde, hvoraf de to (landbostavne) siges at være øde (ÆDA IV 203 f). Skødematerialet fra 1430'erne og 1440'erne modsiger således ikke billedet fra 1425-skiftet, nemlig at øde-lægningen som maksimum har ramt hver tiende gård i denne periode.

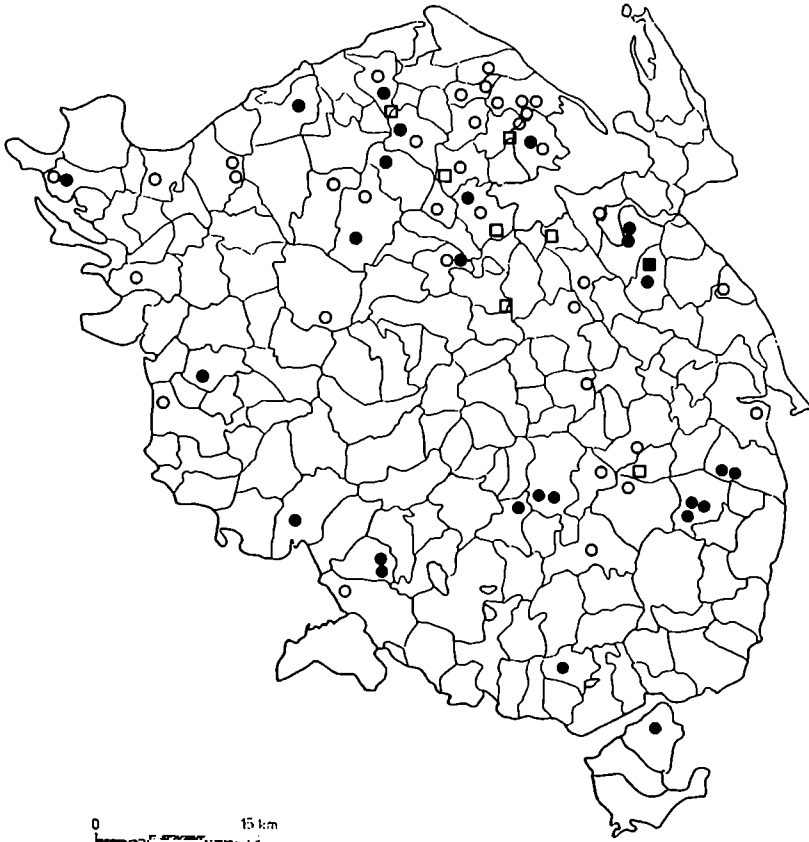
Fra 1425 til 1400 omtaler de få større skøder (Rep. 30/10 1423, 25/7 1408, 1405 ÆDA V 1093) ingen ødegårde, men da gårdene også kun lejlighedsvis eller overhovedet ikke specificeres med fæsternavn, kan der næppe lægges for meget heri. Det samme gælder desværre i endnu højere grad for det 14. århundredes anden halvdel, hvor hverken Ulfeldtskiftet (Rep. 15/3 1383) eller Rygårdskiftet (Rep. 22/7 1372) bekymrer sig om at angive fæsternavn eller øde-lægning for gårdene, for slet ikke at tale om, at andre skifter (f.eks. Rep. 5/1 1372) ikke engang specificerer godset på gårde. Blandt de få større "skøder", hvor gårdene specificeres med fæsternavn og/eller ødeangivelser, kan nævnes en indførsel i fem gårde fra 1392 (Rep. 7/1 1392), hvoraf den ene betegnes som øde, medens de fire andre opgives med fæsternavn. To skøder fra 1385 og 86 (ÆDA I 32 og 110) omfatter i alt 12 gårde, hvoraf 3 benævnes øde, medens 6 opgives med fæsternavn, én er

navnegård, medens de to sidste er uspecificerede. Et større skøde fra 1376 (ÆDA I 32 f) omfatter Tange hovedgård og mølle med 23 gårde (incl. landbostavne), hvoraf 5 opgives som øde. Fæsternavne anføres ikke. Det ældste, i denne forbindelse relevante, skøde stammer fra 1366 (ÆDA I 107) og omfatter 5 gårde, hvoraf én angives som øde. Den overhovedet ældste omtale af ødegods på Fyn er fra 1363 (DD 14/10 1363), hvor det i forbindelse med en pantsættelse betinges, at det pantsatte gods skal tilbageleveres ved indløsningen i samme gode stand, som da det pantsattes, medmindre det afbrændtes under fremmede herrers bannere eller blev lagt øde, hvilket åbenbart opfattedes som force majeure.

Materialet fra det 14. århundredes anden halvdel er beskedent og tillader ingen sikre konklusioner, også fordi skøderne muligvis giver et for dystert billede af øde-lægningens omfang, men det er værd at notere, at det i vore fåtallige eksempler rundt regnet er hver femte gård, der notorisk angives som øde, hvilket peger på, at ødegårdsfrekvensen i det 14. århundredes anden halvdel har været noget højere end i perioden 1425-50, medens der af gode grunde ikke lader sig sige noget om det 15. århundredes første årtier.

Afsnittet om ødegårde rundes af med en kortlægning af ødegodssets fordeling på grundlag af det samlede middelalderlige kildemateriale fra 1350 frem til 1511. Foruden de gårde og jorder, der eksplicit angives som øde, er medtaget de relativt ofte forekommende "byggesteder", hvor selve ordet samt den hyppige kobling med "øde" lader formode, at det drejer sig om "permanent" øde-lagte enheder. Endvidere medtages de enheder, der blev drevet under andre gårde. Endelig er der på kortet sondret mellem øde gårdenheder (gårde, jorde, byggesteder) og større ødejorder ofte betegnet med den øde bebyggelses navn med efterstillet "mark". I enkelte tilfælde, f.eks. hvor der fra en og samme landsby findes ødebelæg fra forskellige tidspunkter, kan det være vanskeligt at afgøre, om de pågældende enheder er identiske, men i øvrigt er princippet, at hver enkelt øde enhed kun er medtaget én gang, uanset den måtte være omtalt som øde på flere tidspunkter.

Materialet er langt fra af tilfredsstillende omfang, hvortil kommer en kronologisk skævhed. Af de i alt 69 belagte ødeenheder stammer 42 af belæggene fra perioden 1511-1450, medens perioderne 1449-1400 og 1399-1350 er repræsenterede med henholdsvis 12 og 15 øde enheder. I betragtning af ødegårdsfrekvensens ovenfor skildrede udvikling er det klart, at denne fordeling står i nøje sammenhæng med kildematerialets tiltagende omfang op igennem perioden, medens den ikke afspejler ødegårdens hyppighed. Tværtimod må vi antage, at de enheder, der lå øde i det 15. århundredes anden halvdel, udgjorde de sidste rester af ødegårdskrisens virkninger. Deres fordeling siger mere om, hvilke områder der sidst genopbyggedes, end hvilke områder der rammes hårdest af krisen. Under hensyntagen hertil er ødebelæggene kartografisk delt op i perioderne 1511-1450 og 1449-1350. Det skal endelig understreges, at de 68 øde enheder kun udgør ganske få procent af det to-

Fig 133- Ødegods ca. 1350 til 1511.Signaturforklaring:

- Øde-gård eller jord
- Større ødemarker
- ■ Ødebelæg inden 1449
- □ " 1450 - 1511

tale antal gårde, der på et eller andet tidspunkt var øde i perioden.

På trods af materialets knaphed synes fordelingen så karakteristisk, at enkelte konklusioner tør drages. For det første er det nordfynske sletteområde stærkt præget af ødegods såvel i selve kriseperioden som i middelalderens slutning. Der var da også endnu i det 16. århundredes anden halvdel ødegårdsproblemer på sletten, ligesom vi her har registreret forholdsvis mange middelalderlige landsbynedlæggelser.

Den eneste større koncentration af ødegods uden for det nordfyn-

ske sletteområde findes på grænsen mellem Vindinge og Gudme herreder, hvor nedlagte landsbyer også er hyppige. Det er mere betænkeligt at drage ϵ silentio slutninger, men det er påfaldende, at kystzonen og skovbygderne kun kan fremvise ganske enkelte ødegårde, hvilket stemmer udmærket overens med den tidligere konstaterede bebyggelsesekspansion netop i kystzonen og i mindre grad tillige i skovbygderne. Hvad endelig det tomme midtfynske område angår (Odense, Åsum og Sallinge herreder), så er der også her tale om en klar overensstemmelse med fordelingen af nedlagte landsbyer.

På trods af det knappe materiale er der således ikke tvivl om, at også Fyn i anden halvdel af det 14. århundrede og de første årtier af det følgende århundrede har været ramt af en ødegårdskrise. Ødegårdsfrekvensen lader sig ikke præcist måle, men den smule materiale, vi er i besiddelse af, peger på, at hver femte gård kan have været øde i det 14. århundredes anden halvdel, medens ødegårdsprocenten omkring 1425 som maksimum var 10, hvorefter den synes støt faldende, således at ødegårdene fra at udgøre en 5 procent ved århundredets midte var nået ned på 1-2 procent omkring 1500. Materialet rækker vel ikke til at fastslå, hvilke områder der rammes hårdest af krisen, men det er tydeligt, at sletteegnene havde vanskeligst ved at komme på fode igen, hvorimod kystzonen så at sige var blottet for ødegods i det 15. århundredes anden halvdel, tværtimod forekom der her flere flerfæstergårde.

Hvad siger disse ødegårdsagttagelser så om udviklingen i antallet af enheder? Egentlig ikke så meget. Selve ødegårdshyppigheden er vel ikke så alarmerende. Det er mere fænomenets næsten permanente karakter, der tiltrækker sig opmærksomheden. Der er ingen tvivl om, at øde-lægningen førte adskillige landsbyers forsvinden med sig og dermed må have betydet en reduktion i enhedstallet, men ud fra det fynske materiale er det aldeles håbløst at afgøre, hvorvidt der er tale om en reduktion på 5, 10, 20 eller måske endda 30 procent, især da de lokale variationer givetvis har været betydelige. Derimod kaster ødegårdens fordeling nyt lys over den iagttagne udvikling i antallet af enheder igennem det 15. århundrede. Medens vi i kystzonen finder nyanlagte bebyggelser, udvidelser af bestående og flerfæstergårde, findes der her praktisk taget ingen ødegårde. På sletten er enhedstallet derimod gennemgående stabilt, og der er her endnu sidst i det 15. århundrede en god del ødegods, ligesom enkelte landsbyer fortsat lagdes øde i middelalderens sidste årtier. Skovbygderne synes nærmest at placere sig i en midterposition i forhold til slette- og kystzone. Der fandtes ikke mange ødegårde i anden halvdel af det 15. århundrede, og som vi har konstateret på Lykkesholm godset, der er placeret på overgangen mellem slette og skovbygd, lykkedes det her at blive de i forvejen få ødegårde kvit inden 1500.

Før 1400 er det således umuligt at følge udviklingen i antallet af enheder ved hjælp af arkivalisk materiale, bortset fra slutninger på grundlag af landsbybebyggelsens udvikling i tid og rum. Som supple-

ment hertil kan inddrages kirkernes fordeling, da denne naturligvis til en vis grad afspejler bebyggelsen og produktionen, for så vidt som der til hver kirke, i hvert fald som hovedregel, må høre et befolknings- og produktionsgrundlag af tilstrækkeligt omfang til at opretholde kirken. Hvor kirkerne ligger tæt, kan man derfor nok slutte sig til et forholdsvist tæt bebygget og intensivt udnyttet ressourceområde, medens den omvendte slutning naturligvis ikke følger uden videre. Spredt liggende kirker kan tydes som udtryk for et relativt svagt udnyttet område, men der foreligger også den mulighed, at der står en overordnet planlægning bag kirkebyggeriet, hvor f.eks. hævdvundne rettigheder eller ønsker om at skabe store og forholdsvist rige kirker og sogne kan have spillet ind.

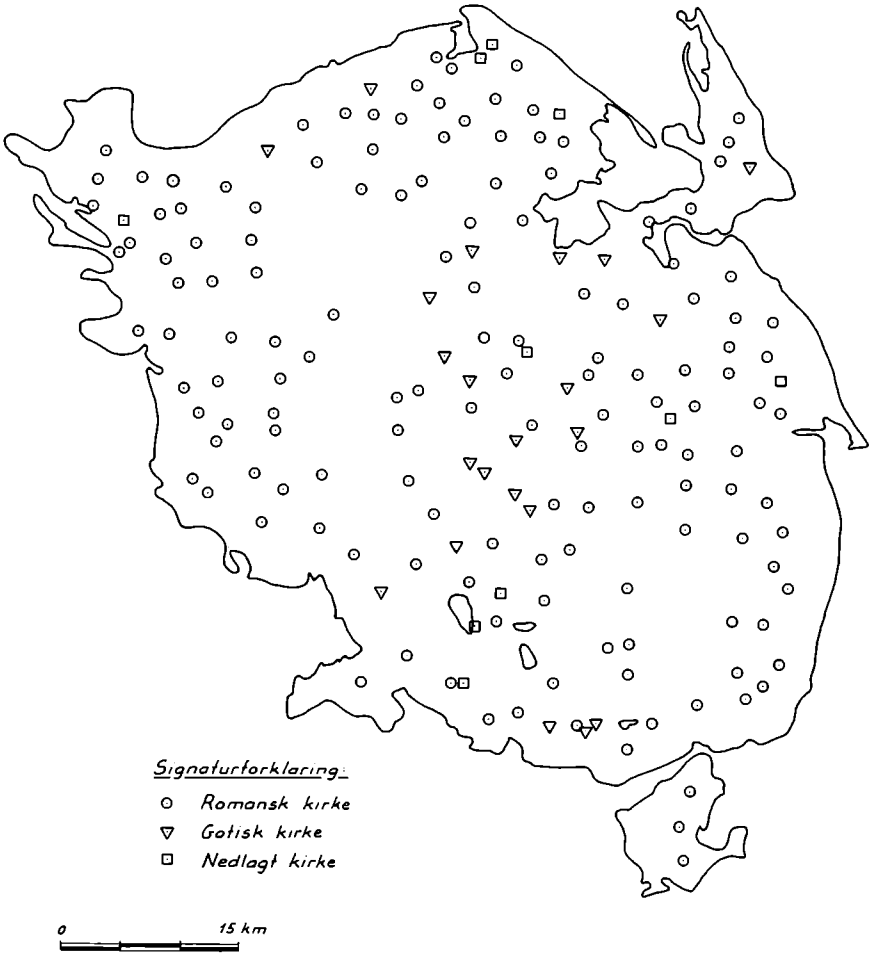
Antallet af landsognekirker i undersøgelsesområdet var 169 i 1682, og for at nå frem til antallet af middelalderlige kirker må hertil lægges 9 kirker, der nedlagdes inden da, nemlig i Vindinge herred: Hjulby og Ferritslev, i Salling herred: Finstrup, Fleninge og Hågerup, i Vends herred: Viby, i Skam herred: Kørup, i Lunde herred: Egense og i Odense herred: Hjallese. I alt når vi således op på 178 middelalderlige landsognekirker, eller når medregnes købstadskirkerne temmelig nær det dobbelte af Adam af Bremens skønsommæssige vurderinger fra anden halvdel af det 11. århundrede, hvor antallet af kirker på Fyn siges at være 1/3 af Skånes 300 kirker, altså 100. (46)

Det afgørende spørgsmål bliver, hvornår den middelalderlige sognestruktur, således som den fremtrådte på reformationstiden, nogenlunde kan siges at være færdigetableret.

Da sognene i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog viser fuldstændig overensstemmelse med de nuværende, sluttede Aksel E. Christensen fra Falster til hele landet, at kirkesognene som helhed "er bestemt af bebyggelsesforholdene i ældre middelalder og i det store og hele afspejler befolkningens udbredelse og tæthed i 13. århundrede". (47) Denne antagelse lader sig ikke umiddelbart godtgøre for Fyns vedkommende, hvor den ældste "sogneliste" stammer fra 1440, hvor repræsentanter fra hvert sogn i Vends herred måtte sværge Kristoffer af Bayern troskab og lydighed. (48) Et vigtigere vidnesbyrd afgiver kirkerne selv, da langt den overvejende del af de middelalderlige landsbykirker, nemlig 93-94 procent, er romanske, sandsynligvis opførte før midten af det 13. århundrede. (49) Omvendt kan man naturligvis slutte, at gotiske kirker er opført senere, men heraf følger ikke med sikkerhed, at sogneinddelingen og kirkestedet ikke går tilbage til romansk tid. Størsteparten af stenkirkerne har formentlig afløst trækirker, ligesom romanske elementer i flere gotiske kirker vidner om genbrug fra tidligere stenbygninger, selv om disse elementer naturligvis ikke behøver at stamme fra en tidligere kirke på samme sted. På trods af denne mulighed har jeg uden videre på fig. 134 klassificeret gotiske kirker med romanske elementer, som romanske. Kortet bygger i øvrigt udelukkende på de i Trap forekommende kirkebeskrivelser.

Når bortses fra det kirketomme område omkring Odense købstad,

Fig 134-

Middelalderlige landsogne-kirker på Fyn.

med ikke mindre end 3 landsogne, bryder kun to store sammenhængende områder den ellers jævne fordeling af kirker over øen, nemlig for det første Vissenbjergområdet i det centrale Vestfyn og Kværndrup-Brahetrobbleborg-området på Sydøstfyn. Disse områder var også for-

holdsvist tyndt bebyggede endnu sidst i det 17. århundrede. I det hele taget lader det opstillede kort over den højmiddelalderlige kirkefordeling sig vel forene med den tidligere behandlede gård-bebyggelsestæthed i nyere tid og ikke mindst da med den regionale variation i opdykningsgraden 1682, såvel hvad angår skovbygdernes lavt opdyrkede og spredt bebyggede områder, som de højt opdyrkede og tæt bebyggede områder på Vestfyn, den nordfynske slette og det sydøstlige kystbælte.

Denne konstatering taler stærkt for, at den regionale balance mellem de enkelte kulturgeografiske zoner i store træk holdt sig uforandret igennem denne 400 årige periode, og vidner endda om, at den forholdsvis intensive agerbrugsøkonomi allerede må have været en kendsgerning på dette tidspunkt, kirkernes af og til meget tætte indbyrdes placering taget i betragtning. Bemærkelsesværdigt er det, at Højrup kirke i Skam herred allerede i de første årtier af det 14. århundrede hævdes at være den fattigste på Fyn. (50) Dette sogn var målt i 1688-hartkorn øens næstmindste, kun overgået af Seden sogn, der kan være udparcelleret senere.

Naturligvis er der grænser for, hvor langt denne argumentation kan drives, men fast står, at den højmiddelalderlige kirkefordeling uden besvær lader sig indpasse i det 17. århundredes bebyggelsesøkonomiske struktur, hvilket er et stærkt indicium for en uændret økonomisk og bebyggelsesstrukturel balance i undersøgelsesområdet i det mellem-liggende tidsrum. På den anden side må det understreges, at de ovenfor benyttede vage udtryk dækker over den usikkerhed, der på det konkrete niveau ligger i, hvor store ændringer der rent faktisk kunne ske, uden at det ville kunne konstateres mod det grovmaskede sammenligningsgrundlag, som kirkefordelingen udgør.

VI. 2. c. Bebyggelsesstrukturen

Som diskuteret i forskningsoversigten synes der under ødegårdskrisen at have fundet en omlægning sted fra et stordriftspræget brydegårdslanbo-gårdssæde-system til det i nyere tid kendte fæstegårdssystem. Det siger sig selv, at vort afgiftsbaserede beskrivelsessystem vil være underkastet et lignende kontinuitetsbrud, da brydegårdssystemets afgifter ikke umiddelbart er sammenlignelige med fæstegårdenes landgilde.

"Bryden" optræder i Jyske Lov udelukkende som forvalter eventuelt medejer (fællesbryde) af en gård, hvorimod betegnelsen ellers indtil begyndelsen af det 13. århundrede i reglen anvendtes om ombudsmænd. (51)

I modsætning til bryden ejer landskabslovenes "landboer", der svarer til fæsterne i nyere tid, selv redskaber og besætning, samt ifølge Skånske Lov tillige bygningerne, medens den

yngre Jyske Lov er tavs på dette punkt. (Jyske Lov II 103, Skånske Lov 239-41 og Anders Sunesens parafrase 144). Der kan da også allerede i Skånske Lov spores en begyndende tendens mod at lade bygningerne følge jorden, og ikke landboen, for så vidt som bygningerne ved et fæsteophør skulle blive stående, såfremt efterfølgeren ville købe dem. Alt i alt er landboens selvstændige stilling dog tydelig nok, og hans jordleje-afgifter må nødvendigvis have adskilt sig markant fra brydens, eftersom jorddrotten selv lagde bygninger, kvæg, redskaber og såsæd til brydegårdens drift. Hertil kommer en skattemæssig forskel, eftersom landboen, som sin egen husbond, var ledingspligtig (Jyske Lov III 11 og 13), hvorimod skattebyrderne for den jord, der var i brydedrift, naturligvis påhvilede jordejeren, hvilket i praksis vil sige, at den var skattefri, eftersom herremandens skattefrihed øjensynlig også gjaldt for den del af jorden, han lod drive ved hjælp af bryder. (52) Med andre ord er bryde- og landbosystemet komplet usammenligneligt, hvad angår muligheden for at spore produktionsstørrelser gennem afgiftsstrukturen. Hertil må så lægges, at landskabslovene omtaler andre jordlejer-kategorier, som de ovenfor nævnte fællesbryder, hvis bidrag til fælliget foruden redskaber, besætning og bygninger, også kunne bestå af jord, hvilket sætter fællesbryden i en højere socialkategori end selv landboen. Dette fremgår af, at fællesbryden, men ikke landboen, kunne være sandemand (Jyske Lov II 1), ligesom det i Skånske Lov forbydes landboen at gøre sig til fællesbryde på det lejede gods uden jorddrottens tilladelse (Skånske Lov 240, A. Sunesen 146). Endelig nævner Jyske Lov ved en enkelt lejlighed gårdsædetofter (I 55), uden at det nærmere fremgår, hvorledes disse skal indplaceres i jordlejerhierarkiet. Det er værd at mærke sig, at omtalen af gårdsæder sker i forbindelse med afsnittet om solskiftets indførelse, der er blevet opfattet som en del af det yngste lag af bestemmelser i Jyske Lov.

Alt i alt synes det en logisk konsekvens af denne variation i jordleje-forhold, skatte- og afgiftsforhold, når højmiddelalderlige dokumenter almindeligvis i bedste fald angiver et mål på selve jorden, enten i bol, mark skyldjord eller efter guldvurdering, medens antallet af bebyggelsesenheder, for slet ikke at tale om afgifterne heraf, forbigås. I hvert fald turde det være rimeligt at slutte, at landgildens opdukken i skøder, skifter og jordebøger fra det 14. århundrede står i forbindelse med udviklingen bort fra det højmiddelalderlige brydegårdssystem over til senmiddelalderens fæstegårdssystem. (53) På forhånd kan det derfor konstateres, at det 14. århundrede foruden at rumme markante bebyggelsesstrukturelle ændringer tillige byder på samtidige overgange i beskrivelsessystemet, hvorfor det metodiske hovedproblem må blive

at afgøre, om og i givet fald i hvor høj grad de tilsyneladende bebyggelsesstrukturelle ændringer i virkeligheden blot er følger af det ændrede afgifts- og beskrivelsessystem. Ligesom vi tidligere har knyttet landgilden til opmålingshartkornet fra 1680'erne og derigennem til nutidige produktionsgrundlags opfattelser, må bol, mark guld og skyldjordsvurderingen på tilsvarende vis knyttes til produktionsstørrelser, enten via landgilden, såfremt der kan dokumenteres faste relationer mellem beregningsnormerne eller via 1682-hartkornet, hvilket indebærer komplicerede og usikre retrospektive analyser.

I virkeligheden savner vi endnu i dag sikker viden om selv de mest basale forhold omkring de middelalderlige jordvurderingssystemer. Almindeligvis antages det, at en mark guld jord og en mark skyldjord henholdsvis betegner den jord, der var en mark guld værd og af hvilken, der svaredes en mark skyld, hvorfor forholdet mellem dem skulle udtrykke jordens kapitaliseringsværdi, medens bolvurderingen derimod vedrørte hver enheds andel i den enkelte bys rebede jord. (54) Ingen af disse jordvurderingssystemer lader sig umiddelbart sætte i forbindelse med matrikuleringen i 1682 eller for den sags skyld med landgilden, bortset måske fra skyldvurderingen – der imidlertid kun forekommer på den sjællandske øgruppe. Ret beset er det endda usikkert, hvordan disse jordvurderingssystemer fungerer i forhold til de udyrkede arealer, ligesom det for det dyrkede areals vedkommende ikke umiddelbart fremgår, om der tages hensyn til rotationen, eller altså om arealet måles i samlet eller årlig udsæd for slet ikke at tale om bonitetens eventuelle indflydelse. Hertil må så lægges, at de forskellige jordvurderingssystemer (anpartrettigheder, kapitalværdi, afkastning) tenderer mod at flyde ind over hinanden, hvorfor mark guld vurderingen f.eks. ses at have været anvendt i forbindelse med fordelingen af rettigheder og pligter vedrørende græsning, olden og gærder i landsbyerne (55), ligesom det udtrykkeligt siges i Århus domkapitels jordebog ca. 1315, at en mark skyld på Sjælland var det samme som et bol. (56) Under disse forhold udgør udsædsangivelserne så at sige det eneste umiddelbare bindeled mellem de nævnte jordvurderingssystemer og de fra det 16.-17. århundrede kendte, og som vi tidligere har set det, er udsædsangivelserne i nyere tid endda særdeles problematiske i forholdet til det dyrkede areal. De principielle vanskeligheder er således så store, at det foreløbigt må betegnes som tvivlsomt, hvorvidt det overhovedet er muligt at nå frem til nogenlunde præcise relationer mellem de middelalderlige jordvurderingssystemer og det fra 1682-matriklen kendte. Foreløbig må vi derfor unnlade at koble de to beskrivelsessystemer sammen, hvorimod det skulle være muligt at beskrive bebyggelsesstrukturen inden for det højmiddelalderlige guldvurderingssystem, forudsat dette er rimeligt konsistent, hvilket indtil videre må bero på et postulat.

På baggrund af disse overvejelser vil den følgende undersøgelse af bebyggelsesstrukturens udvikling i middelalderen i alt væsentligt blive indskrænket til en gennemgang af landgildestrukturens udvikling i det

15. århundrede, medens det 14. og 13. århundrede udelukkende vil blive behandlet med henblik på at konstatere, i hvor høj grad det overhovedet er muligt at tale om et brydestordriftssystem på Fyn. Med hensyn til det 12. og 11. århundrede må det uden videre erkendes, at det ikke for Fyns vedkommende på basis af skriftligt materiale er muligt at skildre bebyggelsesstrukturens udvikling.

Inden der ses nærmere på gårdhartkornets udvikling i det 15. århundrede, er det dog nødvendigt at forudskikke nogle bemærkninger om hartkornstakster og herlighedsafgifternes forekomst. I sidste halvdel af det 15. århundrede og i begyndelsen af det 16. århundrede anvendtes en grottakst, hvor landgildepersillerne omregnedes i skilling grot, efter en fast hovedtakst, hvorefter 1 pd. korn = 1 fj. smør = 3 sk. grot = 27 sk. lübsk. (57) Selv om hovedtaksten 3 skilling grot lig 1 pd. korn allerede lader sig belægge i 1419, var priserne dog ikke mere stabile, end at et pund korn sidst i det 14. århundrede kunne ækvivaleres af 2 ja 1 skilling grot, ligesom grotmøntens værdi igennem det 14. og 15. århundrede forringedes i forhold til sølv. (58) Det er derfor ikke særligt hensigtsmæssigt at anvende grottaksten i en undersøgelse af landgildens stabilitet, og jeg har i stedet fortsat omregnet persillerne til hartkorn efter de i landgildematriklerne forekommende takster, idet dog herlighedsafgifter i penge, såsom ervidspenge, er omregnet til hartkorn ved hjælp af grottaksten. Gårde med pengeskyld er fortsat ikke omregnet i hartkorn.

På basis af skøder, skifter og jordebøger er det muligt på denne vis at opstille en bebyggelsessituation omkring 1460 på et nogenlunde bredt statistisk grundlag, og ligesom tidligere kan analysen af denne situation i forhold til reformationstiden suppleres med detailundersøgelser af udviklingen på enkelte godskomplekser. Før 1440'erne er materialet imidlertid forholdsvis spinkelt. Hertil kommer, at herlighedsafgifterne (smør, penge, får, lam, gæs, høns) ikke specificeres i materialet før omkring 1425) (59), selv om der nok kan træffes udtryk som "1 pd. korn med andre beder". I virkeligheden synes dette afgiftssystem da også, trods tavsheden, at være fuldt udbygget i Roskildebispens jordebog. Konsekvensen af dette forhold bliver imidlertid, at vi for det ældre materiales vedkommende er henvist til at sammenligne alene på grundlag af korn- (og smør-) skylden. Endnu i sidste halvdel af det 15. århundrede forekommer det, at herlighedsafgifterne udelades eller blot omtales generelt som "med andre skatter og bede" (Rep. 20/12 1450), "med andre små gift" (Rep. 29/9 1461) eller "med småredsel" (Rep. 14/5 1473), hvorfor vi også af denne grund må udelade en del materiale til vor bebyggelsesstatistik o. 1460.

Af hensyn til materialets knaphed har jeg til statistikken anvendt skøder, skifter og jordebøger fra perioden 1449 til 1475. Foruden en række mindre godsoverdragelser (Rep. 21/1 1451, 4/12 1453, 21/1 1464, 17/6 1469) er især skiftet efter Joachim Bjørnsen (marts 1449 Rep. 7872), Torbern Billes "skiftefortegnelse" 1451-54 og skiftet efter Mette Pedersdatter Present (Rep. 19/6 1475) af betydning. Tilsammen omfatter de mere end 200 enheder, hvoraf enkelte må udgå af statistikken, da de yder pengeskyld. Omregnet til hartkorn efter ovennævnte kriterier nås frem til følgende gennemsnitlige gårdhartkorn for de tre godskomplekser og de øvrige mindre godshandler tilsammen.

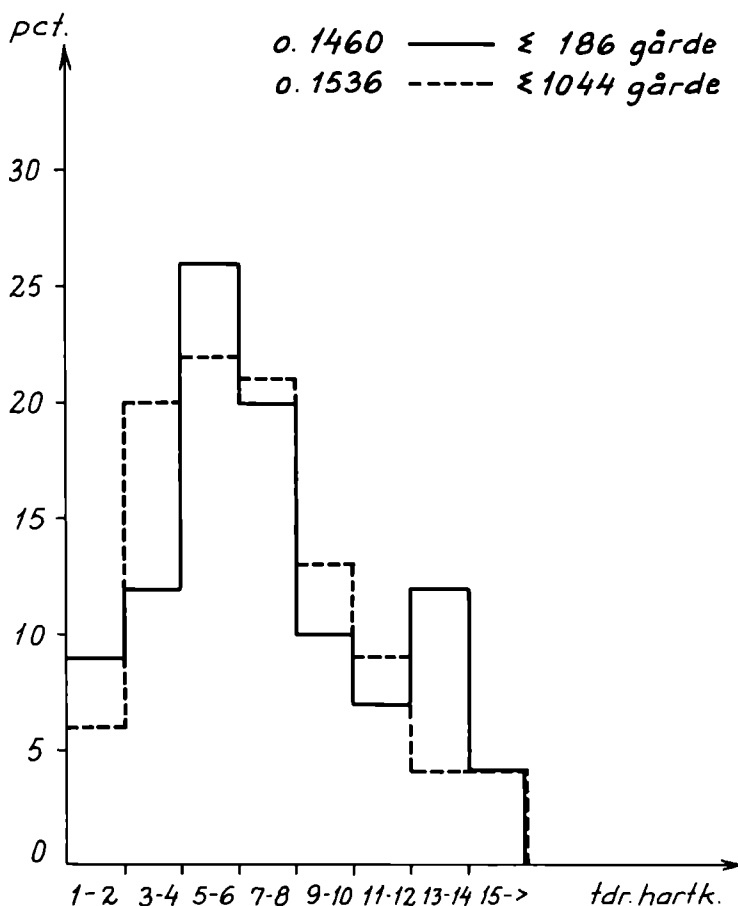
Fig. 135 - Bøndergårdenes gennemsnitlige hartkorn o. 1460

Gods	Antal hartkorns- bestemte gårde	tdr.htk.ialt	I gennemsnit pr. gård
Joachim Bjørnsen	31	239.5	7.7
Torbern Bille	56	456.5	8.2
Mette Pedersdatter	101	757.1	7.5
Gods i øvrigt	14	101.5	7.3
I alt	202	1554.6	7.7

På trods af materialets knaphed (o. 3 pct. af undersøgelsesområdets totale gårdtal) synes der en klar tendens mod et gennemsnitligt gårdhartkorn på $7\frac{1}{2}$ -8 tdr. htk., eller tilsyneladende noget mere end vort gennemsnit på reformationstiden på 7.1 td. htk. Det må dog her først påpeges, at 175 adelsgårde på reformationstiden havde et gennemsnit på 7.5 tdr. htk., og dernæst at de mindre pengeydelse på reformationstiden er regnet efter den (for) lave 16.-17. århundredes takst, hvorefter 32 skilling er lig 1 td. htk. Endelig er materialet jo ikke særlig stort. Alt i alt må tallene nærmest tale for en uændret landgildehøjde fra midten af det 15. århundrede til reformationstiden, svarende til Ulsigs resultater. (60) Vi skal senere se nærmere på udviklingen inden for nogle udvalgte fynske godskomplekser, men først drøfte landgildestrukturen o. 1460 i relation til reformationstiden. Indledningsvis skal efterspørges, hvorvidt skellet mellem det hårdt skyldede Østfyn og det lavt skyldede Vestfyn skulle kunne eftervises allerede omkring 1460.

Torbern Billes godskompleks, der - på nær 4 gårde i Åsum herred - i sin helhed er beliggende i Nyborg len, giver et første indtryk af, at Østfyn allerede på dette tidspunkt kunne være hårdt skyldet. Tilmeld lykkedes det ifølge 1464-jordebogen for Torbern Bille at pålægge 16

Fig. 136-

Bøndergårdenes størrelsesfordeling.

gårde, der tidligere havde hovet til Lykkesholm, yderligere 12 skilling ervidspenge hver. Hvilket efter grottaksten svarer til en forøgelse på 1 1/3 tdr. htk. pr. gård. En vis bekræftelse kan også hentes fra Mette Pedersdatters gods, der i Vends, Båg og Skovby herreder rummede 42 gårde med et gennemsnitligt htk. på 7.1 tdr., medens 52 gårde i Sallinge, Sunds, Gudme, Vindinge og Åsum herreder nåede op på 7.8 tdr. htk. Er materialet svagt, synes resultatet dog at underbygges af selve landgildens sammensætning, idet herlighedsydelseerne på Østfyn synes at have været højere end på Vestfyn, hvad dokumenteres ved en

beregning af det gennemsnitlige skyldhartkorn på de to godser, dvs. kornskylden eller for enkelte gårdes vedkommende smørskylden. En sådan beregning giver for Torbern Billes gårde 4.9 tdr. skyldhartkorn og for Mette Pedersdatters gårde 5.0 tdr., altså identiske størrelser. Forskellen ligger med andre ord i forholdet mellem skyldhartkornet og det samlede hartkorn, der på Mette Pedersdatters gods er som 1:1.5, men på Torbern Billes gods 1:1.7.

Sammenholder vi gårdenes størrelsesfordeling omkring 1460 med tilstandene på reformationstiden, må vort i forvejen beskedne materiale på 202 hartkornbestemte gårde yderligere reduceres med 16 gårde, hvis landgilde ikke opgives separat, men by- eller sognevis. De resterende 186 gårde kan herefter sammenstilles med de 1044 hartkornbestemte gårde fra reformationstiden. Fig. 136 viser bøndergårdenes procentvise fordeling efter hartkornsstørrelse o. 1460 og o. 1536. Af hensyn til materialets forholdsvis ringe omfang er her anvendt 2 tdr. htk. intervaller i stedet for 1 td. htk. intervaller.

Bøndergårdenes størrelsesfordeling på de to tidspunkter er i det store og hele identiske. De større afvigelser, der kan noteres for grupperne 3-4 tdr. og 13-14 tdr. htk. vedkommende, er der næppe grund til at tillægge afgørende vægt. Overrepræsentationen af gårde i 13-14 tdr. htk. klassen skyldes således alene de delvis regulerede forhold på Torbern Billes gods i Lykkesholms umiddelbare nærhed. Deler vi gårdene op i tre størrelsesgrupper ud fra en midtergruppe på 5-9 tdr. htk., nås frem til følgende fordeling:

Fig. 137 - Bøndergårdenes størrelsesfordeling o. 1460 og o. 1536.

	antal gde.	Procentvis fordeling			10 tdr. og derover
		gs. htk.	1-4 tdr.	5-9 tdr.	
o. 1460	186	7.6 tdr.	20%	52%	28%
o. 1536	1044	7.1 tdr.	26%	50%	24%

Atter en i hovedsagen uændret fordeling på de to tidspunkter. Materialets svaghed taget i betragtning er der således intet, der tyder på, at landgildestrukturen har undergået væsentlige ændringer i perioden, især ikke når der tages hensyn til effekten af det på grund af beregningsteknikken lidt højere gennemsnitlige hartkorn i 1460. Forholdet kan, som nævnt, undersøges nærmere ved at følge de enkelte godskomplekser udvikling igennem perioden, og for tidsrummet 1460 til 1536 byder i hvert fald tre større fynske gods komplekser på gunstige muligheder for at følge landgildestrukturens udvikling, nemlig Næsbyhoved len, Løgismose gård og gods samt Torbern Billes østfynske gods.

På Næsbyhoved len er det muligt at følge landgildeforholdene på krongodset fra den tidligere benyttede jordebog fra reformationstiden (o. 1540) og tilbage til den ældst bevarede jordebog fra lenet, dvs. 1502. (61) Når bortses fra, at den yngste af jordebøgerne i separate kolonner medtager det nyerhvervede stiftsgods, er de to jordebøgers godskomplekser i hovedsagen identiske. Vel er der i mellemtiden foregået enkelte mageskifter (62), men da lokaliteternes rækkefølge endog i hovedsagen er den samme i de to jordebøger er det enkelt at identificere og sammenholde enhederne. Som grundlag herfor har jeg udvalgt Skam herred, hvis 86 gårde i 1502-jordebogen svarer til 83 gårde o. 1540. Det altovervejende indtryk ved en sådan sammenligning er fuldstændig stabilitet i landgildeforholdene. De forekommende afvigelser er få og ubetydelige, bortset fra tre tilfælde, hvor det ud fra landgildeydelseerne synes klart, at der er nedlagt eller oprettet brug i den mellemliggende periode.

Det er muligt, at forholdene kan have været særligt stabile på krongodset, og i det følgende skal vi derfor se nærmere på den samtidige udvikling på adelsgodserne.

Ved skiftet efter Mette Pedersdatter i 1475 (Rep. 19/6 1475) spredtes Løgismose-godset på flere hænder, men det er i jordebogen over Løgismose fra 1532 muligt at identificere 41 gårde fra 1475-skiftet, hvoraf kun 29 optræder med specificeret landgilde på begge tidspunkter.

Ved en sammenligning falder det umiddelbart i øjnene, at der i 1532-jordebogen optræder nye ydelser som gæsterihavre eller gæsteripenge og gåsehavre. Skønt disse ydelser forsættigt kan være udeladt ved skifteopgørelsen, da de ikke medregnedes i hartkornstakseringen, så tyder meget på, at de langt fra ubetydelige gæsterihavreydelser (15-30 skæpper havre), netop fikseredes i begyndelsen af det 16. århundrede som afløsning for en tidligere mere eller mindre fast defineret ret for jordejeren til at "gæste" sine bønder med et antal heste. (63) Tilsvarende forhold gør sig gældende for hoveriets vedkommende, der heller ikke omtales i 1475-skiftet, medens det af 1532-jordebogen fremgår, at 10 gårde i Nællemose by ikke ydede andet end ugedagshoveri til det umiddelbart tilstødende Løgismose, ligesom en række fjernereliggende gårde hver yder 2-4 dages høstarbejde, uden at dette fører til ændringer i landgildens sammensætning, således som den kendes for disse sidste gårde allerede fra 1475. Som vi tidligere har set, gælder der - i hvert fald senere - for hoveriet det paradoksale forhold, at det, i modsætning til dets afløsning i ervidspenge, ikke opfattedes som relevant for hartkornstakseringen.

Koncentrerer vi os om de egentlige landgildeydelse, nemlig skylden og de hartkornsrelevante herlighedsafgifter,

kan der for Løgismose-godsets vedkommende såvel som for Næsbyhoved len konstateres en udpræget stabilitet. Vel kan sammensætningen af kornskylden i byg/rug/havre ændres, men det ses at være foregået efter den også senere gældende takst 1 pd. byg = 1 pd. rug = 1 pd. havre, ligesom 1 skil grot (9 sk.) i 1475 kan blive til 11 skil i 1532, men der er næppe tvivl om, at disse ubetydelige ændringer eller rettere konverteringer har været uden indflydelse på landgildets totale (hartkorns-) værdi.

Af de 29 gårde lå 18 uden for hovedgårdssognet, og blandt disse havde 15 ingen eller kun ubetydelige ændringer i landgilden, medens to af de resterende 1532-gårde øjensynligt var opstået ved en deling af 1475-skiftets ene gård i Voldtofte. Hvad den sidste gård angår, synes skylden her at være øget med 1 ørte byg mellem 1475 og 1532. I hovedgårds-sognet er forholdene derimod lidt mere udviklede. Nok er ydelserne for de 4 gårde i Sarup i hovedsagen identiske fra 1475 til 1532, men til gengæld kniber det med at identificere de syv gårde i Strandby. At dømme efter landgildeydelseerne er to gårde her samlet til en mellem 1475 og 1532, medens omvendt en synes delt i to. Det er dog vigtigt at notere, at byens samlede ydelser, med undtagelse af gæsterihavren, er konstante fra 1475 til 1532.

Selv om forholdene er varierende på Løgismose-godset, så er hovedreglen klart, at den egentlige landgilde er uforandret i perioden. Det er muligt, at herlighedsydelse som gæsteri, gåsehavre, hoveri har medført en reel stigning i den samlede afgiftstynge, men på den anden side er det indlysende, at en sådan stigning ikke tillader nogen slutninger om brugenes produktionsstørrelse. Den egentlige landgildes stabilitet med de få gårddele og - sammenlægninger - bekræfter derimod, at gårdstrukturen i hovedsagen var uændret i perioden. En lignende konklusion fører gennemgangen af det sidste godskompleks, nemlig Torbern Billes (se s. 406) til. Deles dette gods op i indensogns (med umiddelbart tilstødende byer) og "strøgods" får vi to lige store grupper på hver 25 gårde.

Strøgods gårdene udmærker sig ved en oftest fuldkommen stabil landgilde fra 1451 til 1492. Af egentlige ændringer i landgilden noteres egentlig kun to tilfælde

I godskernen omkring Lykkesholm var forholdene nok mindre stabile, men hovedændringerne hører klart sammen med den ved arvedelingen foretagne opsplitning mellem selve hovedgården og hovedparten af bøndergodset. Torbern Bille gør i 1451-54-fortegnelsen krav på ervidspenget som afløsning af gårdenes tidligere hoveripligt til Lykkesholm, og i 1464-jordebogen ses samtlige gårde i Kullerup, Atterup, Fjellerup,

Ryslinge og Magelund, med undtagelse af to ødegårde og et bol, at have ydet hver 12 sk. ervidspenge. I 1492 var disse tre enheder, såvel som den sidste by i godskernen, nemlig Lindeskov, pålagt en tilsvarende ydelse på 10 sk. Med undtagelse af to eksempler på konvertering fra øre til pund kornskyld efter forholdet 1:1 er landgildeforholdene i øvrigt uforandrede på samtlige gårde i Fjellerup, Atterup, Kullerup, Magelund og Lindeskov, der var i drift 1451-54, medens der for ødegårdernes vedkommende synes at være sket en landgildesænkning. Kornskylden på ødegården i Fjellerup nedsattes fra 4 1/2 til 4 ørte byg, og den øde jord på 1 pd. kornskyld i Atterup i 1464 synes at ækvivalere en gård på 1/2 pd. korn i 1492. Endelig var der i Ryslinge 1464 en ødegård blandt i alt fire gårde. Problemet synes her at være løst ved en egalisering af de 4 gårdes landgilde mellem 1464 og 1492, der imidlertid lod den samlede skyld uændret.

Det forekommer mig, at Lykkesholm-godset på slående vis illustrerer det overordnede her skitserede billede af landgildestrukturens udvikling fra midten af det 15. århundrede til reformationstiden. Hovedreglen er så absolut stabilitet i kornskylden, og for så vidt også i de øvrige landgildeydelse, hvor konverteringer mellem penge og naturalier imidlertid kan spille forstyrrende ind. Udenfor de faste årlige landgildeydelse ligger imidlertid en række tjenesteydelse, der kunne og i denne periode ofte blev konverteret til faste ydelse. Gæsteri og gåsehavre er sådanne ydelse, der aldrig nåede at blive regnet med til den hartkornsrelevante landgilde, medens hoveriafløsningen i form af ervidspenge medregnedes uden videre, hvilket naturligvis har ført til mere eller mindre vilkårlige variationer i den totale landgildehøjde fra område til område, selv inden for samme godskompleks. I en række tilfælde synes dernæst at være sket en forholdsvis beskedent reduktion af landgilden i forbindelse med ødegårdes genoptagning. Hvor ofte denne forholdsregel har indgået i løsningen af ødegårdspøblem er lader sig ikke afgøre, men det ses, at reguleringer kunne tjene samme formål, ligesom de to års frelse, som en af Lindeskov-gårdene i 1451-54 nød, rimeligvis står i forbindelse med genoptagelsen af en ødegård.

Landgildeændringernes hyppighed og styrke er af så forholdsvis beskedent omfang, at vi ikke tøver med at konkludere, at den overordnede landgildestruktur er uforandret fra midten af det 15. århundrede til reformationstiden, og at dette ville have været utænkeligt, såfremt gårdenes størrelsesstruktur ikke havde udvist en tilsvarende stabilitet.

På forhånd kunne det antages, at forholdene i første halvdel af det 15. århundrede ville være noget mindre stabile, jvf. forskningsoversigten, men materialet bliver for dette tidsrum yderligere svagt, hvorfor vi i hovedsagen må indskrænke os til at følge enkelte gårdes

udvikling. For at undgå unødige detaljer har jeg i den følgende gennemgang set bort fra småændringer i landgildeforholdene som f.eks. ændringer i tejets sammensætning.

I 1446 skænkede Otte Skinkel af Ivernæs 3 gårde i Asperup sogn til sognepræsterne i Vends herred. (64) Gårdene genfindes mere end to hundrede år efter i 1664-matriklen med uforandret landgilde.

En gård i Vellinge i Skam herred erhvervedes i 1440 af Eggert Frille (Rep. 21/11 1440). Den genfindes på skiftet efter Ermegård Frillesdatter i 1504 (1527) (Rep. 23/6 1504) med uforandret landgilde.

I 1433 (Rep. 11/6 1433) skænkede Bjørn Olufsen 6 gårde i Lumby Tårup til Sct. Hans Kloster i forbindelse med oprettelse af en evig messe. De fem af gårdene, hvoraf 1 - måske 2 - øde, ydede da hver en kornskyld på 2 1/2 pund, medens den sidste gård var på 1 pd. korn. Godset genfindes i Sct. Hans Klosters jordebog 1588/89, hvor de 6 gårde var egaliserede med en kornskyld på i alt 12 pund mod tidligere 13 1/2 pund. Det ville næppe være rimeligt at påstå, at den gennemførte regulering - der måske endda stammer fra det 16. århundrede - på nogen måde har røkket ved byens grundlæggende struktur, ligesom de samlede landgildeydelse i hovedsagen er uændrede.

Seks år tidligere (Rep. 19/6 1427) modtog klosteret en lignende gave på 10 gårde, hvoraf en øde, i Lunde og Bjerger herred samt Vissenbjerg birk, men da tre af disse gårde stod pantsatte, skulle klosteret foreløbig i stedet nyde renten af noget uspecificeret gods i Egense (Rep. 6338 u, 1427). Det er vel tvivlsomt, om gaven nogensinde i sin helhed er blevet indkasseret af klosteret, for flere af de ovennævnte 10 gårde gælder i hvert fald, at de ikke genfindes i klosterets jordebog 1588/89, og ej heller ses mageskiftet. Af gavens to gårde i Hjadstrup genfindes imidlertid den ene i jordebogen 1588/89 med uændret landgilde bortset fra, at den ene mark ervidspenge i 1427 i 1588/89 var blevet til 1 mk. 5 sk. 1 alb., ligesom der var kommet en fødenød til. En gård i Eskelund (en del af Hessum by) var i 1427 øde og rentede 1 pd. korn med andre beder - i 1588-jordebogen optræder en tilsvarende gård på 1 pd. byg, 1 lam og 4 høns. De resterende gårde ligger i byer, hvor klosteret tilsyneladende ikke ejede gods i 1588/89 - i hvert fald optræder de ikke i jordebogen.

Det eneste større fynske skifte før 1449 med de enkelte gårdes landgildeydelse specificerede stammer fra 1425 (Rep. 14/9 1425), hvor Palne Jensen Marsk og Jørgen Rud skiftede et fynsk gods på 44 gårde og 2 møller imellem sig. For samtlige gårde gælder, at der

udelukkende opgives kornskylden eller i enkelte tilfælde smør/penge-skyld. På nær en enkelt gård er det imidlertid angivet, hvad pengeydelse svarer til i pund kornskyld. Alt i alt er det muligt at bestemme skylden for 42 gårde til et gennemsnit af 4.8 tdr. htk., eller temmelig nøjagtigt svarende til det tidligere konstaterede gennemsnitlige skyldhartkorn på Torbern Billes (4.9 tdr. htk.) og Mette Pedersdatters (5.0 tdr. htk.) gods. En sådan overensstemmelse kan næppe være tilfældig, og den er et stærkt indicium for, at antallet af enheder og samlet skyldhartkorn er uforandret fra 1425 og fremefter. Imidlertid kunne dette jo godt dække over betydelige strukturændringer, og i den følgende tabel er 1425-godsets skyldfordeling derfor konfronteret med de tidligere gennemgåede godser fra 1451-54 og 1475, idet korn- (evt. smør-) skylden er sondret ud fra den samlede landgilde. Skyldydelse er ret stereotype og udgør som regel et multiplum af pund og øre korn, idet dog ydelser på $\frac{1}{2}$ pund (en ørte) eller $\frac{1}{2}$ øre tillige er hyppigt forekommende. Som følge heraf har jeg inddelt tabellen i småbrug ($\frac{1}{2}$) 1 ørte- $\frac{1}{2}$ øre, og gårde på 1 pd.-1 øre skyldkorn, 2 pd. skyldkorn og endelig 3 pd. (2 øre) skyldkorn og derover. De enkelte gruppers andele er angivet i procent.

Fig. 138 - Gårdenes kornskyld i det 15. århundrede.

Kornskyld	1425	1451-54	1475
1 ørte - $\frac{1}{2}$ øre	36	14	19
1 pd. - 1 øre	24	50	48
2 pd.	26	13	16
3 pd. (2 øre) og derover	14	23	16
	100=42 gde	100=56 gde	99=97 gde

Ved første øjekast synes der virkelig i perioden at være sket en styrkelse af gruppen på 1 pd. til 1 øre kornskyld i perioden på bekostning af de helt små brug, men materialet er jo rigtignok beskedent, og "skredet" kunne f.eks. simpelthen være konsekvensen af en overgang fra øre- til pundsystemet, hvor $\frac{1}{2}$ øre skyld (2.3 tdr.) kan være konverteret til 1 pd. skyld (3.0 tdr.). Mod teorien om en udjævning af brugsstørrelsen taler endelig også, at styrkeforholdet mellem de store fæstegårde på 2 pd. kornskyld eller mere, og de små gårde er nogenlunde uforandret igennem alle tre eksempler. Materialets svaghed taget i betragtning kan ovenstående statistik næppe bruges til stort andet end at påpege muligheden af, at en småbolsklasse kan være reduceret betydeligt i første halvdel af det 15.

århundrede. Det er muligt at komme sagen noget nærmere ved at følge enkelte gårde eller i dette tilfælde en hel by op igennem tiden.

I 1425 erhvervede Palne Jensen Marsk Østrupgård med 8 gårde i Østrup by. Sønnen Ludvig Marsk synes at have erhvervet endnu en gård i byen (Rep. 13113), der i hans tid synes at have været fuldstændig i hovedgårdens besiddelse (Rep. 13112). Foruden hovedgården (1 pd. skyld! i 1425) var der da i byen 3 gårde á 2 pd. korn, 2 gårde á 1 øre korn, 1 gård á 1 pd. korn og 3 gårde á 1/2 øre korn, hvoraf de to øde. Palne Jensen Marsk tog ophold på Østrupgård, og det formodes, at det var ham, der flyttede hovedgården ud af byen til dens nuværende plads. (65) Formentlig er de to øde halv-øres gårde gået til ved hovedgårdens udvidelse, i hvert fald bestod Østrup by i 1632 (66) (altså foruden hovedgården) af 8 gårde, hvoraf 3 på 2 pd. korn, 2 på 1 øre (3 ørte) korn, 1 på 1 pd. korn og 1 på 1/2 øre (1 1/2 ørte korn) - altså nøjagtigt svarende til situationen 1425, når bortses fra de to ødegårde - hvortil endelig kan lægges et sidste bol på 1 ørte skyld. Der kan altså ikke være tvivl om, at størrelsesstrukturen i Østrup by er stabil fra 1425 til 1632 (byen reguleredes i øvrigt mellem 1632 og 1664 jvf. ovenfor), men på den anden side kunne det måske være signifikant, at det netop er de mindste brug, der er øde i 1425, og som senere forsvinder, formentlig i forbindelse med hovedgårdens ekspansion.

Den konstaterede stabilitet i Østrup by er så meget mere bemærkelsesværdig, som Østrupgård her - i kraft af sit eneerskab - havde gunstige muligheder for at regulere forholdene om ønsket.

Skønt materialet således ikke er særligt stort, så synes der dog ingen grund til at antage, at landgildestrukturen, og dermed gårdenes størrelsesstruktur, i tidsrummet 1425-1450 skulle afvige fra den senere kendte. Tværtimod har det i en række tilfælde været muligt at påvise en gennemført stabilitet i skyldkornfordelingen fra denne periode og op i det 16.-17. århundrede. Det er dog muligt, at de mindre brugs andel *kan* være reduceret noget i perioden.

Fra det 15. århundredes begyndelse haves en optegnelse i Roskildebispens Jordebog over Elved Andersens fynske gods, som bispens havde erhvervet i 1411 (og 1422). (67) Heri nævnes Søby hovedgård med 5 gårde i Søby og 8 gårde i Håstrup, Volstrup og Boltinge. De 8 gårde uden for Nr. Søby fordeler sig på normal vis med 1x1/2 pd. kornskyld, 3x1 pd., 1 x 1 1/2 pd. og 3x2 pd., hvorimod Søbygodset øjensynligt mere var præget af storgårde. Der nævnes 2 gårde med (i alt ?) 8 pd. kornskyld, 1 gård á 3 pd., 1 gård á 2 pd. og 1 gård á 1 pd. Desværre lader dette gods sig ikke uden videre forfølge op i

tiden, men det må være en realistisk mulighed, at Knud Urnes låsebrev fra 1512 (Rep. 17/2 1512) på hans rette arv Søby Søgård med det gods, han har erhvervet fra sine medarvinger, nemlig foruden hovedgården, 7 gårde i Nr. Søby, i virkeligheden dækker over samme gods, for så vidt som disse 7 gårde havde en kornskyld på 14 pd. svarende til de 5 gårdes samlede skyld et hundrede år tidligere. Hvis det drejer sig om samme gods, må der i løbet af det 15. århundrede være sket en udjævning af brugenes størrelse, da de 7 gårde i 1512 havde en nogenlunde ensartet kornskyld nemlig fra 2 1/2 - 6 ørter.

I 1405 (68) skænkede Zabel Kirkendrup 8 gårde til Vor Frue Kirke i Nyborg for en evig messe. Af disse 8 gårde opgives landgilden for de fem, men da flere af gårdene senere bortmageskiftes genfindes der i Vindinge herredsbog 1572 kun de to gårde i Kullerup, der da ligesom i 1405 svarede en kornskyld på henholdsvis 1 og 2 øre.

De ældste landgildeopgivelser inden for fæstegårdssystemet stammer for Fyns vedkommende fra 1366, hvor Valdemar Atterdag erhvervede 5 gårde på Tåsinge, hvoraf de tre svarede en kornskyld på henholdsvis 2 1/2, 2 1/2 og 5 ørte korn. (69)

Det må erkendes, at det fynske materiale før 1425 er så svagt, at det ikke har nogen mening at forsøge sig frem med generelle slutninger. Der kan påvises eksempler på konstant kornskyld, men naturligvis også på det modsatte. Da materialet er så ringe, savner vi enhver mulighed for at afveje og vurdere de modstridende tendenser.

Samtidig med landgildesystemets svigten dukker de første spor af brydegårds-landbo-gårdsædesystemet op, omend næsten udelukkende på det terminologiske plan. Vi har tidligere set sådanne strukturer på Ulfeldt godset i 1383 (s. 407). Tilsvarende godsstrukturer findes på de næsten samtidige Tange og Rygaard godser. Skødet på Tange hovedgård fra 1376 (ÆDA I 32 f) omfatter foruden hovedgården og møllen 1 gård og 12 landbostavne i den tilstødende Øksendrup by, medens de øvrige 10 enheder under hovedgården blot betegnes som "gorde". I 1372 (Rep. 22/7 1372) udtoges et tingsvidne vedrørende et tidligere foretaget skifte efter Hawbard Jønsen, hvor den ene arvepart omfattede Rygaard med 1 brydegård og 9 landbogårde i den umiddelbart tilstødende Langaa by, medens den anden arvepart omfattede "curiam" Tøjstrup med ialt 6 "curies", hvoraf de to i Allesø benævnes brydegårde. Endelig kan nævnes et testamente fra 1368 (Rep. 2860), der bl.a. omfattede 1 gård med 3 landbogods og 1 møllested. Et fællestræk for disse godser er, at enheder, der benævnes gårdsæder eller med sammensætninger på landbo, kun findes i godskernerne, hvor de øjensynlig er strukturelt knyttet til hovedgården og/eller den enlige brydegård, der optræder såvel i Bullerup, Langaa samt rimeligvis Øksendrup. Strøgodset består derimod af enheder, der blot udifferentieret betegnes som "gårde".

Denne godstype findes endnu i de første årtier af det 15. århundrede. Således omtaler et skøde fra 1433 (ÆDA IV 203 f) Kertinge hovedgård med 3 brydegårde og 4 landbostavne i Kertinge by, samt 4 "gaarde" i nabosognet Marslev. I 1425 (Rep. 30/4 1425) nævnes mere beskedent en hovedgård i Ebberup med én landbostavn, ligesom der 1419 (11/11 1419 ÆDA I 31) omtales 1 gård med to landbostavne. Et skøde på Rostrup hovedgård fra 1423 (Rep. 30/10 1423) omfatter foruden hovedgården 4 brydegårde i samme by, 6 brydegårde i nabo-byen Højrup og herudover 1 mølle og 7 andre "gaarde". I 1427 betegnes samtlige enheder under hovedgården slet og ret som gårde (ÆDA IV 207), medens det terminologiske skel mellem brydegårde og gårde atter dukker op i låsebrevet over samme gods fra 1434 (ÆDA IV 214).

Der er næppe tvivl om, at de første årtier af det 15. århundrede, jvf. Bullerup eksemplet, virkelig bød på omstruktureringer af bryde landbo-gårdsædesystemet, men på den anden side må det erkendes, at terminologien samtidig undergår en karakteristisk ændring væk fra den specificerede omtale af enheder som brydegårde, landbogårde, landbostavne, gårdsæder, der erstattes af fælles betegnelsen "gårde". Denne udvikling kan allerede spores fra det 14. århundredes sidste årtier (1385 (ÆDA I 32), 1386 (ÆDA I 110), Rep. 7/1 1392, 25/7 1408, Roskildebispens Jordebog s. 177), og i løbet af det 15. århundredes første halvdel bliver det efterhånden mere almindeligt, at klassificere enhederne efter fæsternavn og landgildeydelse uden angivelse af brugsbetegnelse.

Det bliver med andre ord vanskeligt at afgøre i hvor høj grad de terminologiske ændringer afspejler reelle bebyggelsestrukturelle omskiftelser, især da det foreløbig er noget uklart, hvilke brugsstørrelser og brugskategorier, der skjuler sig under de mangelhænde betegnelser fra årtierne omkring 1400. De regelrette variationer i enhedsbetegnelserne inden for det enkelte godskompleks gør det dog uden videre klart, at der er markante strukturelle forskelle mellem godskernens brydegårds-landbo-gårdsædesystem og strøgodsets gårde. Det er nærliggende at knytte det førstnævnte system til hovedgårdsdriften, især da godskernerne undergår betydelige bebyggelsestrukturelle ændringer i forbindelse med hovedgårdsdriftens ophør, medens strøgodsets struktur synes uberørt heraf. Strukturændringerne på disse godser i det 15. århundredes første årtier har derfor kun begrænset rækkevidde for bebyggelsestrukturen som helhed.

Når der ved siden af gårdsæderne i lige så høj grad optræder landbostavne og landbogårde i godskernerne er det rimeligt at antage, at denne terminologiske forskel står i forbindelse med tilliggende evt. kombineret med afgiftsforhold, i hvert fald er der i modsætning til gårdsæderne ingen tvivl om, at landboerne har haft (mindre) tilliggende til deres ejendomme. Det er muligt heri at se en udvikling bort fra de jordløse hoverienheder til mere selvstændige småbrug.

I Østrupgårdskiftet (Rep. 14/9 1425) optræder således en række karakteristiske småbrugsenheder (landbostavne?) på $\frac{1}{2}$ ørte - $\frac{1}{2}$ øre

kornskyld i umiddelbar tilknytning til godscentrene (Østrupgård, Rosildegård, Højsgård), medens kun en af de 46 enheder (Jes Andersen i Hårby, 7 skill. engelsk) synes at falde i husklasse. Husene findes i det hele taget uhyre sjældent i adkomstdokumenterne fra det 15. århundredes anden halvdel. Det er givet, at deres antal blev stærkt reduceret i årtierne omkring 1400. I Lollands Vilkår fra 1446 (70), blev det ganske enkelt forbudt jorddrotterne at have arbejdsduelige mænd siddende som husmænd på deres godser og pålagt dem at skaffe disse mænd jord at dyrke. Et tilsvarende forbud findes vel ikke i Fyns Vedtægt fra 1473 (71), men tiderne var jo ændrede i mellemtiden. I alle tilfælde er det først omkring 1500, at husene begynder at dukke op på ny. Meget kunne derfor tale for en bølgeformet udviklingslinie for husene tilsvarende stordriftens udvikling. Hvor mange huse, eller rettere jordløse gårdsæder, der har været før den senmiddelalderlige krise, levner det fynske materiale desværre ikke mulighed for at afgøre. Bullerupskiftet fra 1383 opfører, som nævnt, 18 gårdsæder, hvilket svarer til en femtedel af gårdtallet. På dette tidspunkt synes landbogårde og -stavne, imidlertid i færd med at overtage gårdsædernes plads. Hvis denne tolkning er korrekt, har godskernernes landbogårde, -stavne, -gods omkring 1400 ikke meget at gøre med de landboer, hvis selvstændige stilling og høje sociale placering, fremgik så tydeligt af landskabslovene. Skal landskabslovenes landboer og bryder måske sammen findes i fælleskategorien "gårde" på strøgodsset omkring 1400?

Ulsig har for det 14. århundredes vedkommende fremsat den tolkning, at "gårde" uden angivelser af brugstype i virkeligheden er brydegårde, medens landbogårde og gårdsæder næsten kun optræder som tilliggende til større brydegårde eller hovedgårde. (72) Den sidstnævnte iagttagelse stemmer udmærket overens med det fynske materiale, medens den første påstand derimod synes mere tvivlsom. De principielle forskelle mellem bryde- og landbostatus var på dette tidspunkt mindskede, ikke mindst i skattemæssig henseende, hvor herremændenes skattefrihed nu også gjaldt deres landboer. Tillige kan der spores en rimelig kontinuitet i antallet af "gårde" på Bullerupgodset fra 1383 op i det senmiddelalderlige fæstegårdssystem, hvilket taler stærkt imod voldsomme omstruktureringer i denne periode. Jeg forestiller mig derfor, at de uspecificerede gårde på strøgodsjerne i det 14. århundredes anden halvdel og det 15. århundredes første årtier størrelsesmæssigt og i henseende til brugsforhold svarer til de senere fæstegårde, hvorfor "brydegård" allerede på denne tid var begyndt at antage det fra nyere tid kendte begrebsindhold af "større fæstegård". Ifølge denne tolkning kan bryde-landbo-gårdsæde strukturen i godskernerne omkring 1400 opfattes som et relikt af den højmiddelalderlige struktur, forudsat at det overhovedet lader sig gøre at påvise et omfattende stordriftssystem, hvor en stor del af jorden dyrkedes under brydegårde med tilhørende gårdsæder, i den 13. og første halvdel af det 14. århundrede. Naturligvis lader det sig ikke på grundlag af det

fynske materiale sikkert afgøre, hvor udbredt et sådant driftssystem har været, men enkelte indicer kan dog gives.

Ifølge Jyske Lovs ledingstakster (III 12 og 13) skulle fuld leding, dvs. tredingshavne, for de jordegne bønders vedkommende svares af 1 mark guld i jord, medens den mindste ledingsskattepligtige enhed, tovtingshavne, var 2 mk sølv jord. Af mindre end to marks sølv skulle der ikke udredes leding. De tilsvarende takster for landboerne var 8 ørtug (1/3 mk.) sølv i skyld for tredingshavne og 4 ørtug for sjettingshavne, medens brug under 4 ørtug sølv skulle udrede 8 ørtug sølv til kongen. Disse takster kan næppe tolkes på anden vis, end at der til 1 mark guld jord svarede en skyld på 8 ørtug sølv, og videre at normalbondegården befandt sig i intervallet 2 mark sølv til 1 mark guld jord. En vis bekræftelse herpå kan hentes i et tingsvidne fra 1435 (Rep. 24/5 1435) om, at Lasse Jensen af Harndrup (vist en landsby væbner) i mange år ikke havde ydet kronen skat af nogle bondejorder han var i besiddelse af i Vends herred, nemlig 6 mark sølv på Gelsted Lunges mark, to jorder a 6 mark sølv på Harndrup mark, og halvdelen af en "bondegaard" i Graderup, hvortil lå 4 mark sølvs jord. (73)

Vender vi os til de få højmiddelalderlige godsoverdragelser, hvor enhedernes tilliggende specificeres, kan først nævnes et skøde fra 1319 (DD 1/7 1319) omhandlende to gårde i Harndrup på hver 10 marks sølv jord, hvoraf den ene havde tre gårdsæder, og den anden en mølle og en toft. En 3. gård (i Brenderup) havde et mere beskedent tilliggende på 18 øre, eller altså 2 1/4 mk. sølv jord. At dømme efter gårdsæderne og møllen kan der næppe være tvivl om, at 10 mark sølv-gårdene var forholdsvis store, hvilket stemmer udmærket overens med vore overvejelser på baggrund af ledingstaksterne i Jyske Lov. En gård i Vigerslev, nævnt i et skøde fra 1340-48 (ÆDA V 240), med 18 mark sølv jord må ligeledes betegnes som stordrift, og endnu højere når vi op i Niels Hamundsens meget udførlige testamente fra 1295 (DD 1/4 1295), hvor der til oprettelsen af et alter bl. a. skænkes 4 gårde og 1 jord i Kavslunde og Vejlbjby sogne på henholdsvis 22 mark sølv, 28 1/2 mark sølv, to gårde med ialt 18 mk. sølv og jorden på 1 mk. guld. Heraf må de to første uden tøven karakteriseres som stordrifter, medens de sidste tre enheder er grænsetilfælde. Af testamentet fremgår, at samtlige enheder var forsynet med holdsfæ, hvoraf ydedes separate afgifter, ligesom oplysninger om skyldkorn og udsæd gør det muligt at danne sig mere præcise forestillinger om enhedernes størrelse. Den første gård med 22 mark sølv jord ydede 1 mark (læst) korn i skyld (marca annone ad censum), medens de øvrige enheder er karakteriseret med mere usikre udtryk (ad estimacionem decem et nouem solidos annone), der rimeligvis går på udsæden. I så fald havde gården

med de 28½ mk. sølvjord en udsæd på 1 mark korn, medens de to gårde på tilsammen 18 mk. sølv jord og jorden på 1 mk. guld havde henholdsvis 19 og 12 ørte korn i udsæd. Der kan hverken ud fra udsæden eller skylden herske tvivl om, at de to gårde på 22 og 28½ mk. sølvjord var af betydelig størrelse.

Endnu et eksempel på det højmiddelalderlige stordriftssystem kan hentes fra Hundslev på Østfyn, hvor Thorkil Bonde testamenterede bl.a. følgende gods til Sct. Knuds Kloster i sidste halvdel af det 13. århundrede (Dipl. Dan. 2. rk. 2 nr. 289 30/4 1277-86): ½ mark korn af 1 gård i Hundslev og 2½ ørte korn, som skulle lægges ad mensam til Rynkeby præst og degn, samt udbyttet af 12 mark sølv jord til lys i Rynkeby Kirke. Der findes således i det fynske materiale eksempler på et højmiddelalderlig (bryde-) stordriftssystem, hvortil kan være knyttet gårdsæder. De kendte eksempler adskiller sig markant fra den senmiddelalderlige fæstegårdsstruktur, men vi er af gode grunde udelukket fra at udtale os om stordrifternes faktiske udbredelse og deres andel af ressourceområdet.

VI. 3. Økonomiske forudsætninger

Under hensyntagen til de store mangler og forbehold i den foretagne beskrivelse af den middelalderlige bebyggelsesudvikling, må forklaringsforsøgene blive tilsvarende mangelfulde, ja mere eftersom vi i endnu højere grad savner samtidigt materiale til belysning af ressourcernes fordeling, driftsmåderne, handelen, afgifter og ejendomsforholdene for slet ikke at tale om demografien. Under disse forhold kommer retrospektionen fra reformationstidens bebyggelsesøkonomiske struktur til at spille en dominerende rolle, og jeg har derfor disponeret kapitlet strengt kronologisk i perioderne 1511- ca. 1450, ca. 1450-1300 og ca. 1300-1000 e.Kr.

VI. 3. a. 1511-ca 1450

Det 15. århundredes anden halvdel er præget af stabilitet i gårdtallet og gårdstørrelsesstrukturen, idet der dog især på sletten stadig forekom en del ødegods, medens der omvendt i skovbyggerne og især i kystzonen foregik en vis ekspansion. I løbet af perioden synes hovedgårdenes præference for alternative ressourcer at være slået igennem, således at hovedgårdenes antal inden reformationen var reduceret drastisk i sletteegnene, medens antallet holdt sig nogenlunde stabilt i kystzonen og skovbyggerne. I det følgende skal vi nærmere søge at bestemme, hvornår denne præference for de alternative ressourcer slår igennem, og dernæst om den i det 16.-17. århundrede så markante mangel på (eng og) skov i sletteområderne var til stede allerede i det 15. århundredes anden halvdel, eller med andre ord hvorvidt der efter

ødegårdskrisen var mulighed for og rent faktisk foregik (gen-) opdyrking af (øde) skov og overdrevsområder.

I 1497 lod kong Hans udtage et tingsvidne på Fynbo Landsting mod nogle svenske beskyldninger angående, at kongen skulle have forarmet og beskattet almuen i Danmark så hårdt, at bønderne ikke havde heste eller øksne, men sammen med deres hustruer selv måtte trække harve og plov, hvorfor landene gjordes øde. (1) Landstingsforsamlingen erklærede, at der aldrig var hørt eller set "sodant Vnder i fyn.... Thy at wy haffue haft god tid her i Riggit, siden hans nade bleff konning i Danmark.... po korn, fiskery, olden oc andræ fittally, oc sellis oc vtføris aff thette ene lillæ land fyn aarlig well thu eller thry thousand øxen, thi er vell thegen till ther er oxen i landet igen". Selv om tingsvidnet naturligvis er farvet af ophavssituationen, forekommer oplysningerne om øksneeksporten dog forholdvist præcise og ikke heller urimelige i forhold til Fyns størrelse, hvorfor vi tør slutte, at øksnehandelen har været en væsentlig indtægtskilde sidst i det 15. århundrede.

Kampen om skovene og græsningsmulighederne møder vi allerede i 1473 i den såkaldte Fyns Vedtægt, udstedt af Christian d. I i overenskomst med gejstligheden og ridderskabet i Fyn. (2) Vedtægterne findes desuden i en redaktion fra 1492, (3) og stadfæstedes under Christian d. III, ligesom den fynske adel øjensynlig stadig bekræftede vedtægten ind i det 17. århundrede. (4) Det er betegnende for aktstykket, at vedtægten fra Chr. d. III's tid omtales som Fyns adels privilegier, eftersom indholdet tydeligvis er en beskyttelse og udvidelse af herremændenes skovrettigheder på bekostning af bønderne, ligesom artiklerne generelt beskytter skovene mod rovdrift. (5)

Såfremt det lykkedes for herremændene at sikre vedtægtens overholdelse, må dens artikler i praksis have stoppet agerbrugets ekspansion på skovenes bekostning. Ikke alene forbydes det hver mand at rydde uden alle ejeres tilladelse (6), men det bestemmes tillige, at den som har ryddet almindig ikke må nyde større andel heri, end han har agerjord (del udi reb og raft) til. Mulighederne for at udnytte skovene til husdyrbrug blokeres gennem et forbud mod, at nogen lægger sig flere fæ og heste til, end han kan føde på sit eget græs og stråfoder, alle ejeres skove uden skade og uden at hugge nogen mands skov for fæ, ligesom det kort og godt forbydes at holde geder på øen. Skovhugsten begrænses gennem et forbud mod at udføre træ fra øen, ligesom det forbydes bønderne uden jorddrottens minde at hugge eg og bøg og bringe træet til torvs (i 1492 udvides forbudet til også at omfatte kulbrænding). Selv fordelingen af de faldne træer reguleres, og det påbydes almuen at rejse deres huse på syldsten givetvis for at skåne stolperne, der ellers i nedgravet stand rådne hurtigere. Endelig forbeholder herremændene sig jagten på storvildt, som almuen udelukkes fra under tyvs straf, medens bøderne for overtrædelse af de øvrige bestemmelser var langt mildere. Alt i alt sikrer loven herremandens dispositionsret over landsbyskovene, eller rettere over de

rettigheder heri, som hørte deres fæstegårde til, medens omvendt fæstebøndernes dispositionsfrihed indskrænkedes til den del af tilliggendet, der udgjordes af ager og eng. Når Arup sammenfatter vedtægtens bestemmelser i, at "De fynske herremænd vil have skovene for jagtens skyld", er det nok delvis rigtigt, men det vigtige er, at herremændene ikke længere lod sig nøje med et jagtmonopol, men totalt underlagde sig skovenes økonomiske potentiåle. Dette fremstår tydeligere ved sammenligning med fynboernes lydighedserklæring til Kristoffer af Bayern i 1440 (Rep. 31/10 1440), hvor det forbydes bønder og vornede at fiske i nogen mands fiskevand uden tilladelse, ligesom jagten forbeholdes kongen og hans embedsmænd, riddere og svende, hver som jagt haver, medens der iøvrigt ikke nævnes noget forbud mod udnyttelse af skovene.

Fyns Vedtægts beskyttelse af skovene genspejles i Claus Andersen Ulfelds stiftelsesbrev fra 1482 (7) på et vikarie i Sct. Knuds kirke i Odense, hvor det udtrykkeligt forbydes vikarius at "borthugge eller i Kul brende, huad Skoff och Enmercke, som ligger till then forskreffne Gaardh i Langwaadtss Gaarde, men skall medt Capitels hielp och Trøst holle then wedt Fred och Beskierning, och nyde till sine egne och forskreffne Vicarii Tieners Oldengieldt och Suyn, eptther thi som hand føde och taale kand".

Varetagelsen af de således i det 15. århundredes anden halvdel stærkt markerede skovinteresser førte til skels, rebnings og synsforretninger i hobetal omend naturligvis blot en brøkdel heraf er overleveret til i dag. Jørgen Urne til Hindemae var fra 1487-94 indblandet i fire retstvister om eng- og skovrettigheder (Vindinge hbg. 1572, Rep. 17/6 1489). Eggert Frille opkøbte skovrettigheder uden ledsagende bøndergods allerede i 1431 (Rep. 25/4 1431), ligesom han i 1466 (Rep. 5/1 1466 og 8/1 1466) lå i strid med Nis Lykke til Skovsbo om skovene i Rynkeby sogn. I 1489 (1489 Rep. 6607 og 9/7 1489) sagsøgte Eggert Frilles svigersøn Bent Bille iøvrigt en række bønder for at have hugget i hans skov, idet han (i overensstemmelse med Fyns Vedtægt) fremførte, at de skulle have gjort det i hans minde.

Interessen for skovene dukker også frem i Torbern Billes skiftefortegnelse fra 1451-54, hvor der specielt omtales en række gårde, som det bedste skov ligger til, ligesom der er instrukser vedrørende delingen af det nyhugne træ. I Torbern Billes privatarkiv ligger foruden ovennævnte skiftefortegnelse og 1464-jordebogen en desværre laset fortegnelse over det gods, som Hr. Torbern Bille har i Fyn, "som skov og fiskevand ligger til". Alt i alt er der ingen tvivl om, at netop disse ressourcer har ligget Hr. Torbern stærkt på sinde, hvilket atter er et indicium for, at herremændenes markante skovinteresser strækker sig tilbage til i hvert fald midten af det 15. århundrede.

Det bliver straks sværere af afgøre, hvorvidt der har foreligget en reel knaphed på træ allerede på dette tidspunkt. I 1475 lod Niels Manderup til Barritskov hovedgård ved Vejlefjorden udtage et sognevdiene angående en skovstrid. (Rep. 8/5 1475). Det specielle ved dette

sognevidne er imidlertid, at det er udtaget på Klinte kirkegård i Skam herred på Fyn, hvor 24 sognemænd og en bonde fra Skamby sogn erklærede sig i sagen på baggrund af, at de "Aar fra Aar plejer at fare over til Klackerundh og købe der Skov til deres Ildebrand og Husbygning". Skovmanglen på denne egn bekræftes også indirekte af de endeløse stridigheder omkring skovhugstretten på Æbelø (EDA IV: 1408 (s. 188), 1428 (s. 181), 1478, 1525 og 1526 (s. 187)). Det lidet vi ved peger således på, at kampen om skovrettighederne indledtes midt i det 15. århundrede, og at der allerede på dette tidspunkt var skovmangel på Nørresletten, hvorfor man her importerede træ fra de jyske fjordskove.

Som nævnt, må man forestille sig, at denne situation alvorligt har hæmmet ethvert rydningsforsøg uden for de deciderede skovegne, og rydninger omtales da også så godt som aldrig i vort diplommateriale (eksempler herpå er Rep. 18/12 1495 og 2/8 1508), omend rydninger ellers ifølge Fyns Vedtægt ville være særdeles velegnede til at fremkalde retstvister. Med andre ord har nyopdyrkningen i det 15. århundredes anden halvdel uden for de egentlige skovegne givetvis været beskedne, og vel som i nyere tid fortrinsvis rettet mod hede og evt. overdrevsarealer. Det er endelig værd at mærke sig, at der intetsteds findes vidnesbyrd om genopdyrkning af opgivne agerarealer, der i mellemtiden var dækket af krat eller skov.

Hvad endelig hovedgårdsdriftens indflydelse på bebyggelsesudviklingen i perioden angår, må det for det første påpeges, at herremændenes monopolisering af skovene og hovedgårdenes nære sammenknytning med de alternative ressourcers fordeling naturligtvis har virket hæmmende for den øvrige bebyggelses ekspansionsmuligheder. Hovedgårdsmarkerne var endnu forholdsvis små, omend det for enkelte hovedgårdes vedkommende er muligt at spore en udvidelse heraf i løbet af perioden. Som følge heraf var der heller ikke behov for godsarrondering. (8) Hovedgårdenes bebyggelsesregulerende funktioner i godskerne har derfor været beskedne i denne periode, og mere konkret synes ugedagstjenerhusene ikke at have spillet nogen rolle.

I skattemandtallet fra 1511 opføres også ugedagstjenerne til hovedgårdene i området; det drejer sig som følgende med antallet af ugedagstjener i parentes: Skam herred: Uggerslevgård (5), Kørupgård (11), Lunde herred: Næsbyhoved (9), Åsum herred: Kærbygård (5), Lundbygård (4), Søby Søgård (5), Bjerger herred: Vejrupgård (3), Skovby herred: Dallund (6), Oregård (4), Harritslevgård (4), Rugård (4), Holsegård (4), Elvedgård (5) og Enggård (4). De noget stereotype angivelser, hvor et læg (4 bønder) er hyppigt forekommende, kan få os til at tvivle om, hvorvidt disse tal ikke snarere afspejler den faktiske skattefritagelse end det virkelige antal ugedagstjenerne. I hvert fald er det kun en begrænset del af de til hovedgårdene hørende bønder i hovedgårdssognene, der yder

hoveri, såfremt ellers skattemandtallet virkelig refererer til det faktiske arbejde og ikke blot til et skattefritagelsessystem. I begge tilfælde er det dog bemærkelsesværdigt så få hovedgårde, der omtales i forbindelse med ugedagstjernerne, og adskillige små hovedgårde er givetvis forbigået. En række adkomstdokumenter fra det 15. århundredes anden halvdel giver os et rimeligt sikkert indblik i godsarronderingen og ugedagstjernerforholdene i denne periode.

Ifølge et låsebrev på Glorup gård og gods fra 1497 (Rep. 25/6 1497) lå der da til hovedgården i Svindinge sogn ialt 17 gårde og 2 møller, nogenlunde svarende til halvdelen af sognets samlede antal. I et skøde fra 1494 (Rep. 27/12 1494) fulgte med Stensgård 11 gårde og 1 øde møllested i hovedgårdssognet Svanninge. Et herredstingsvidne fra 1490 (Rep. 29/6 1490) anfører, at ugedagsmændene til Brøløkke i Viby i 40 år og mere ikke har betalt kongskat.

I et skøde fra 1477 (Rep. 23/9 1477) følger med Mulerupgård i hovedgårdssognet Gudbjerg 10 gårde, 1 mølle og 1 tegllade. Med Løgismose skiftet fra 1475 (Rep. 19/6 1475) når vi frem til et mere betydeligt højadelsgods, og i hovedgårdssognet Hårby ses der da også til Løgismose at have ligget omkring 30 gårde, der dog splittedes ved skiftet. Mere beskedne forhold møder os i et skøde fra 1461 (Rep 29/9 1461) på Asperup hovedgård med 6 gårde, alle i hovedgårds-sognet. Med skiftefortegnelsen over Lykkesholm gård og gods fra 1451-54 når vi atter frem til et udpræget højadelsgods, og de 18 gårde og møllen i hovedgårdssognet Ellested udgør formentlig hele sognets bebyggelse, hvilket stemmer overens med en oplysning fra 1391 (Rep. 5/12 1391), hvorefter Ellested birk kaldes Magelunds (Lykkesholms) fang.

Hoveriet på Lykkesholm synes ikke at have været ubetydeligt, og hovedgårdstaksten var ifølge Torbern Bille også udvidet med en øde jord, der vurderedes til $\frac{1}{2}$ læst byg med penge og smør. I skiftefortegnelsen klager Torbern Bille over, at han ikke har fået ervidspenge af de bønder, som tilforn gjorde arbejde til hovedgården, nemlig de bønder i godskernen, som tilfaldt ham, medens selve hovedgården og en del af de indensogns bøndergårde gik til medarvingen Oluf Axelsen. Ifølge Torbern Billes jordebog fra 1464 drejede det sig om ialt 16 bønder, hvoraf kun halvdelen i selve hovedgårdssognet. Lægges hertil Oluf Axelsens bønder i de samme byer, når vi op på en hoveristyrke på ialt 24 bønder, altså et forholdsvis betydeligt antal.

Der er med andre ord ingen tvivl om, at der i det 15. århundredes anden halvdel forekom forholdsvis store hovedgårde med en betydelig omgivende hoveriydende godskerne. På den anden side må det påpeges, at flertallet af hovedgårdene var små og det tilliggende fæstegods uanseligt.

VI. 3. b. ca. 1450-1300

Medens det for det 15. århundredes første halvdel vedkommende kun har været muligt at skildre bebyggelsesudviklingen i yderst grove træk, må det, hvad det 14. århundrede og naturligvis også tiden før 1300 angår, erkendes, at det her ikke har været muligt at skildre udviklingen i bebyggelsesenhedernes antal, art og størrelse, medens bebyggelsens fordeling i tid og rum belyses gennem et omfattende, omend langt fra tilfredsstillende materiale. I dette afsnit skal det derfor udelukkende forsøges at sætte de senmiddelalderlige landsbynedlæggelser, således som disse kendes først og fremmest fra marknavnematerialet, i relation til den senere bebyggelsesudvikling, ressourcefordelingen og ejendomsforholdene.

Ved en simpel sammenligning af fig. 126 over vore 92 middelalderlige nedlæggelses fordelling (Gammelbyerne naturligvis undtaget) med de tidligere givne kort over gårdbebyggelsestætheden og det gennemsnitlige gårdhartkorn 1684, vil det erkendes, at nedlæggelserne i begge tilfælde fordeler sig jævnt over de fire sognegrupper, dog med en lille overvægt af nedlæggelser i sogne med relativt høje gennemsnits gårdhartkorn. Nu kunne denne jævne fordeling jo skyldes, at de oprindelige forskelle var udjævnet gennem de mere end to hundrede år fra den senmiddelalderlige krises slutfase til 1680'erne, hvilket imidlertid må afvises ud fra en undersøgelse af forholdene på Nordvestfyn, altså 1511-skattemandtallets område.

I 22 af 60 sogne er der her registreret middelalderlige nedlæggelser, hvoraf 9 sogne endda havde hver to nedlagte landsbyer, ialt altså 31 nedlæggelser. I tabellen er sognene fordelt, således at gruppe I omfatter 9 sogne med hver to nedlæggelser, gruppe II 13 sogne med hver én nedlæggelse og gruppe III de resterende 38 sogne uden nedlæggelser. Antallet af gårde opgives 1511, ca. 1570 (jvf. afsnit V.3.e) og 1688.

Fig. 139 - Fordelingen af middelalderlige nedlæggelser og udviklingen i gårdtallet 1511-1688.

	antal gårde		
	1511	o. 1570	1688
gruppe I	485	498	481
gruppe II	599	590	609
gruppe III	1247	1252	1303
Summa	2331	2340	2393

Det bemærkes, at den gennemsnitlige sognestørrelse falder stærkt fra gruppe I's 54 gårde, over gruppe II med 46 gårde, til gruppe III's 33 gårde, hvilket måske kan tolkes således, at nedlæggelserne først og fremmest gik ud over de forholdsvis store sogne, hvor torpudflytningen gennemførtes i udstrakt grad i tidlig middelalder. Hvad bebyggelsesudviklingen i det 16. og 17. århundrede angår, kan der ikke tales om markante forskelle mellem de tre grupper. Antallet af gårde er for alle gruppers vedkommende stort set uforandret i det 16. århundrede, medens gruppe III, der bl.a. omfatter de centrale skovbygdsogne, dog udviser en svag ekspansion i det 17. århundrede. Som påvist, er der også for det 15. århundredes anden halvdel tale om betydelig stabilitet i gårdtallet, hvorfor kan konkluderes, at nedlæggelsessognenes bebyggelsesudvikling i de to hundrede år efter den senmiddelalderlige krisens ophør ikke afviger fra de øvrige sognes. Såfremt disse nedlæggelser førte til markante reduktioner af gårdtallet, skulle vi derfor kunne antage, at gårdtætheden i nedlæggelsessognene i 1511 eller for den sags skyld i 1688 ville være lavere end for de øvrige sognes vedkommende. Et statistisk check herpå viser imidlertid, at gårdtætheden i de to grupper var tilnærmelsesvis ens, nemlig 1.35 gde pr. 100 tdr. land i sogne uden nedlæggelser mod 1.44 i sogne med nedlæggelser.

I middelalderens slutning herskede der således ingen forskelle i bebyggelsesstrukturen mellem de sogne, hvori vi kunne registrere middelalderlige landsbynedlæggelser, og de øvrige sogne. Dette forhold indskrænker de mulige tolkninger af landsbynedlæggelsernes forhold til bebyggelsesstrukturen til følgende udsagn vedrørende relationen mellem sogne med og uden registrerede landsbynedlæggelser.

- I: Der har ikke før 1450 eksisteret forskelle mellem disse grupper, fordi
- a) landsbynedlæggelserne først og fremmest er et led i en bebyggelsesstrukturel omskiftning af enhedernes fordeling i rum.
 - b) reduktionen af gårdtætheden i de øvrige sogne var tilnærmelsesvis lige så stor, som følge af partielle landsbyødelæggelser og/eller ikke registrerede landsbynedlæggelser.
- II: Der har før 1450 eksisteret forskelle mellem disse grupper, men forskellene udjævnedes netop som følge af landsbynedlæggelser, der genoprettede balancen.

I den følgende analyse af landsbynedlæggelserne i forhold til ressourceområde og ejendomsforhold, skal det forsøges at indskrænke disse muligheder yderligere.

Hvad angår ressourcefordelingen må sammenligningsgrundlaget være de tidligere, på basis af 1682-matriklen, udarbejdede kort, eftersom det ikke er muligt at opnå et tilstrækkeligt detaljeret billede af ressourcefordelingen på generelt niveau før 1682.

I forhold til det dyrkede areal og boniteten synes de middelalderlige nedlæggelsers fordeling nærmest tilfældig, omend det naturligvis skal indrømmes, at det var ønskeligt om denne sammenligning kunne foretages på ejerlavsniveau fremfor det her benyttede sogneniveau.

Hvad angår nedlæggelsernes fordeling i forhold til de alternative ressourcer eng, overdrev og skov synes der ej heller for enghartkornets vedkommende at kunne spores nogen sammenhæng, medens der derimod synes at være en svag overrepræsentation af nedlæggelser i sogne med olden eller græsningshartkorn. Ud af vore 92 nedlæggelser lå 35 i de 54 sogne (ud af ialt 174), hvor oldenhartkornet udgjorde 1 pct. eller derover af agerhartkornet, medens der var 40 nedlæggelser i 71 sogne med et tilsvarende græsningshartkorn. Anskuer vi græsnings- og oldenhartkornet under ét var der ud af de 174 sogne ialt 87, hvor disse ressourcer var til stede i det ovennævnte omfang, medens altså 87 sogne måtte undvære. På disse to grupper fordeler vore nedlæggelser sig med henholdsvis 52 og 40, hvad altså giver en svag overrepræsentation for sognene med olden og/eller græsning. Det er næppe muligt at bygge for meget herpå og konklusionen på denne gennemgang må da blive, at der ikke på sogneniveau og ud fra vore ældste (1682-) ressourcevurderinger, lader sig påvise nogen sammenhæng mellem nedlæggelsernes fordeling og ressourcernes art, kvantitet og kvalitet.

Hvad ejendomsforholdene angår, må vi for landgildeafgifternes vedkommende helt frem til 1664 før det er muligt at give et dækkende billede heraf på sogneniveau. Til gengæld er det for 1664-situationens vedkommende muligt, som vist, ved kombination med opmålingshartkornet fra 1680'erne at nå frem til en relation mellem afgiftsniveau og produktionsstørrelse, eller altså med andre ord at måle forskelle i landgildetyngen. En sammenligning mellem de middelalderlige nedlæggelsers fordeling og det tidligere givne kort over forholdet gammelt/nyt hartkorn giver imidlertid som resultat, at nedlæggelserne fordeler sig jævnt i forhold til landgildetyngen. Vi har tidligere påvist en generel stabilitet i landgilden fra midten af det 15. århundrede til matriklerne, i hvert fald for så vidt angik skyldhartkornet, medens herlighedsafgifterne øges noget. Det er straks sværere at påvise, at den anden parameter, altså produktionsgrundlaget, er stabil i perioden, men vi har ikke kunnet konstatere markante forskydninger heri, snarere tværtimod. Der er derfor en vis sandsynlighed for, at den jævne fordeling af landsbynedlæggelser på tværs af forskellene i landgildetyngen allerede var til stede i senmiddelalderen.

Hvad besiddelsesforholdene angår, kan der tages udgangspunkt i de tidligere opstillede kort over den ejendomsretlige fordeling af bøndergårdene på reformationstiden. Det virker umiddelbart påfaldende, at det nedlæggelsestomme område omkring Odense herred stort set falder sammen med de centrale gejstlige besiddelser. Fordeles vore 92 nedlæggelser efter de dominerende besiddelsesforhold umiddelbart efter reformationen, viser det sig også, at medens der i de 81 sogne, hvor kronen var i besiddelse af mindst halvdelen af bøndergårdene, ialt

forekom 35 nedlæggelser, eller 1.38 pr. 10.000 tdr. land, var nedlæggelsesfrekvensen i de adelsdominerede sogne derimod 2.03 pr 10.000 tdr. land, altså nær en halv gang så høj. Det er en markant forskel, og følgelig må der være sammenhæng mellem nedlæggelsernes fordeling og besiddelsesforholdene.

Dette forhold synes af udelukke tolkning II, hvorefter landsbynedlæggelser anskuedes som led i genoprettelsen af balancen mellem bebyggelse og ressourceområde i tidligere overudnyttede egne, da denne højmiddelalderlige overudnyttelse næppe kan tænkes at have forbindelse med besiddelsesforholdene på reformationstiden. Endvidere må det anføres, at marginaljords-teorien ikke bekræftes ud fra fordelingen af nedlæggelser i forhold til ressourcernes art, mængde og kvalitet, ligesom det mere specifikt synes udelukket at forbinde de højmiddelalderlige torper med marginaljordsplacering. Alt i alt synes det urimeligt at tildele overudnyttelses eller altså marginaljordsteorien generel forklaringværdi for de senmiddelalderlige landsbynedlæggelser, selv om det ikke kan udelukkes, at teorien er korrekt for enkelte lokaliteters vedkommende.

Tilbage bliver så tolkning I, hvorefter der ikke som helhed var nogen forskelle i gårdbebyggelsestætheden og gårdstørrelsesstrukturen før 1450 mellem den gruppe sogne, hvor der er registrerede middelalderlige landsbynedlæggelser, og de øvrige sogne, hvor dette ikke er tilfældet; enten som følge af, at disse sidste sogne i virkeligheden gennemlevede en tilsvarende stor/beskydede reduktion af gårdsenhedstallet, og/eller som følge af, at hovedparten af landsbynedlæggelserne er forårsaget af flytninger snarere end af reduktioner i enhedstallet. Vi har tidligere gjort opmærksom på en række ødebysmarker, hvis fordeling på gårde i nabobyer forudsætter en reduktion af gårdtallet, ligesom vi har kunnet påpege en enkelt indflytning til støtte for de teoretiske overvejelser. Problemet kan ikke afgøres som et simpelt enten/eller spørgsmål, hvilket er så meget mere uheldigt, som vi savner mulighed for at foretage en egentlig kvantitativ afvejning af nedlæggelsesformerne. Hvad angår indflytningsteorien, skulle det være muligt at bidrage til de tidligere givne mere teoretiske overvejelser, gennem en analyse af nedlæggelsernes fordeling i forhold til landsbystrukturen, eftersom det på forhånd må antages, at indflytninger især ville være aktuelle, hvor der findes store sammenhængende ressourceområder, ligesom indflytningerne i sig selv skulle øge adelbyens gårdtal, hvorfor der i givet fald skulle kunne konstateres en sammenhæng mellem nedlæggelsernes fordeling og storlandsbyerne.

Som nævnt er det ikke muligt ud fra det arkivalske materiale at stedfæste nedlæggelserne særligt præcist inden for sognegrænserne, selv om det oftest ud fra markbøgerne er muligt at afgøre, hvilken af de omgivende bebyggelser, der udnyttede i det mindste en del af arealet. Ved en kombination af arkæologi, kulturgeografi og markbogsanalyse ville det utvivlsomt være muligt at nå frem til en forholdsvis præcis angivelse, ikke blot af bebyggelseskernens placering, men

tillige af ressourceområdet og dets fordeling efter nedlæggelsen. Her må vi imidlertid lade os nøje med en forholdsvis grov analyse ud fra fig. 40 over landsbyernes gårdtal i 1682. Vore 174 sogne er delt op i tre grupper, efter hvorvidt de rummede storlandsbyer på 25 gårde eller derover (45 sogne), middelstore landsbyer på 16-24 gårde (82 sogne), eller udelukkende bestod af mindre landsbyer på 3-15 gårde (47 sogne). De første to gruppers sogne er tilnærmelsesvis lige store, idet gennemsnittet for begge grupper er 3300 tdr. land, medens den sidste gruppes sogne er noget mindre, i gennemsnit 2500 tdr. land, hvilket naturligvis er en følge af, at de mindste sogne i sagens natur ikke kunne rumme storbyer. Regnet i antal nedlæggelser pr. 10.000 tdr. land når sognene med store og middelstore byer op på henholdsvis 1.62 og 1.97 eller tilsammen 1.85, medens småbysognene er nede på 1.10 nedlæggelser pr. 10.000 tdr. land. Ved bedømmelsen af denne underrepræsentation i småbysognene må det tages i betragtning, at disse sogne i forhold til deres areal (22 pct. af det samlede areal) naturligvis havde relativt mange byer (30 pct. af alle byer i 1682), ligesom byernes beskedne størrelse ifølge gængs opfattelse burde have medført forholdsvis mange nedlæggelser som følge af ødegårdskrisen. Havde vi alene at gøre med en krise, der forårsaget af fæstermangel og jordudpining, især ramte småtorperne, burde disse småbysogne i forhold til arealet være over- og ikke underrepræsenteret af nedlæggelser, og den faktiske overrepræsentation i storbysognene må tages som udtryk for indflytningsfænomenets betydning. Regner vi nedlæggelsesfrekvensen i småbysognene som norm (idet denne snarere er for høj end for lav i forhold til de øvrige sogne), når vi frem til, at mindst en tredjedel af vore nedlæggelser står i forbindelse med indflytninger. Det virkelige tal kan for så vidt være betragteligt højere, som der ikke er noget i vejen for, at adskillige torper også i småbysognene kan være nedlagt i forbindelse med indflytninger. Den tidligere konstaterede overrepræsentation af de til adelsbyerne stærkt knyttede torper blandt nedlæggelserne kunne tyde på, at indflytningerne i virkeligheden er nedlæggelsesformen for halvdelen af vore nedlagte landsbyer, svarende til overrepræsentationen af torperne i forhold til de øvrige navnetyper.

Det må således antages, at indflytningerne i det mindste har udgjort en tredjedel, hvilket placerer dem i klasse med de øvrige hovedproblemer i middelalderens bebyggelseshistorie. Naturligvis er det ikke udelukket, at en del af disse indflytninger indirekte står i forbindelse med ødegårdskrisen, for så vidt som forekomsten af ødegårde i adelsbyerne kan have været en del af motiveringen bag indflytningerne. På den anden side er det efter tilbagevisningen af marginaljordsteorien ikke umiddelbart indlysende, hvilke økonomiske fordele disse indflytninger skulle indebære, medmindre de netop står i forbindelse med ændringer i det driftsøkonomiske system. Ligesom torperne i sin tid skabtes som led i bebyggelsens tilpasning til det nyintroducerede middelalderlige vangebrug, må det efterspørges, hvorvidt deres delvise opgivelse i senmiddelalderen skulle stå i forbindelse

med ændringer netop i driftssystemet.

Indenfor tysk middelalderbebyggelsesforskning har indflytningerne "Ballungen" længe spillet en fremtrædende rolle i debatten, idet man antager, at disse Ballungen i almindelighed ligger før den senmiddelalderlige ødegårdstid og adskiller sig principielt fra ødebys nedlæggelserne. Som årsag til denne bebyggelsescentralisering er først og fremmest trevangsbrugets indførelse blevet fremhævet (9), medens forsvarhensyn dog også er blevet bragt på bane. (10) Svend Gissel har sandsynliggjort, at trevangsbruget først fik almindelig udbredelse på Sjælland i det 14. århundrede (11), og der foreligger herved en mulighed for at overføre den tyske Ballungsmodel til de danske indflytninger. Ved siden af trevangsbrugets indførelse kan der peges på den samtidige omstrukturering af vangenens inddeling. Det ser ud til, at agerstrukturen i Vesteuropa i ældre middelalder var meget simpel, bestående af meget lange ryggede agre, medens den egentlige åsinddeling med agergrupper vinkelrette på hverandre først synes at komme i brug i senmiddelalderen. (12) Borup Ris-undersøgelserne giver en vis bekræftelse på dansk grund, for så vidt som dette agersystem, der dateres til 1000-1200 e. Kr., netop er uden egentlig åsinddeling. (13)

Det er derfor muligt at indicere en sammenhæng mellem indflytningerne og justeringer af vangebruget, men det skal understreges, at der foreløbig er tale om en arbejdshypotese, eftersom det i øjeblikket er vanskeligt at påpege, hvilke konkrete forhold i disse justeringer, der kunne gøre en centralisering af bebyggelsen hensigtsmæssig. Bortset fra at trevangsbruget i forhold til tovangs- eller alsædebrug øger hegningsbyrden voldsomt, en byrde, der netop kunne lettes ved en centralisering af bebyggelsen.

Da der ikke kan sondres mellem nedlæggelser i forbindelse med indflytning eller øde-lægning på konkret niveau, bliver det vanskeligt at analysere ødebyernes fordeling nærmere. Det skal derfor blot påpeges, at koncentrationen af nedlæggelser i den stærkt kuperede sydlige del af Køng sogn og især omkring Herrested sogn, hvor havren senere måtte bruges såvel til øl som brød, kunne være eksempler på særligt hårdt ramte marginaljordsområder. Som nævnt, optrådte sognebyen Herrested endda som købstad fra først i det 13. århundrede til midt i det 14. århundrede og det er en nærliggende formodning, at tabet af disse rettigheder kunne stå i forbindelse med en bebyggelsestilbagegang netop i dette område. På den anden side foreligger også den mulighed, at nedlæggelserne i Herrested sogn i virkeligheden skete i forbindelse med købstadens etablering, jvf. nedlæggelserne omkring Assens og Odense. På trods af denne usikkerhed taler antallet af nedlæggelser i Herrested sogn såvel som i nabosognene Ellested og Hellerup, Herrested bys tab af købstadsrettigheder og områdets marginale karakter i henseende til agerbrug, afgjort for at denne egn virkelig i traditionel forstand har været kriseram i senmiddelalderen. Herrested egnen er måske det eneste fynske eksempel på et sådant større sammenhængende kriseram område. Det er derfor nærliggende,

at anvende netop dette område til intensive, tværvidevidenskabelige mikroplansundersøgelser af ødebykrisen for så vidt som krisens markante udslag her letter en modstilling med et ikke-kriseram område. Hertil er udvalgt et andet østfynsk område omkring Asum, Marslev og Kølstrup sogne, hvori der ikke er registreret én eneste middelalderlig landsbynedlæggelse. Modsat Herrested synes der i tilknytning til dette område ved Kertinge Nor, at være nyanlagt en købstad i senmiddelalderen, nemlig Kerteminde. Kirken i Kerteminde nævnes første gang i en lübsk borgers testamente fra 1350 (DD 24/10 1350), men byens ældste privilegier er først udstedt i 1413 af Erik af Pommern. (14)

De selvsamme sogne har desuden ud fra andre kriterier, som forekomsten af (i nyere tid) nedlagte landsbyer, et stednavnemateriale rækkende fra de ældste til yngste navnelag og forholdsvis rige fund fra den yngre jernalder, vist sig gunstige for projektets arkæologiske undersøgelser af vore nuværende landsbyers stedskontinuitet (15), hvorfor der nu er gennemført dateringsgravninger i samtlige eksisterende landsbyer i de tre sogne samt større fladeudgravninger i den nedlagte landsby Kirsinge, ligesom ca. halvdelen af området er gennemrekonstrueret bl.a. med henblik på at identificere evt. middelalderlige landsbynedlæggelser, der ikke har sat sig spor i det skriftlige materiale.

VI.3.c. ca. 1300–1000

I kapitel IV har det ved hjælp af retrospektive studier kombineret med arkæologiske punktundersøgelser været muligt at påpege et generelt brud i vore landsbyers stedskontinuitet omkring år 1000[±]100 år, og dette har siden kunne underbygges gennem påvisningen af, at en del af vore Gammelby-marknavne refererer til de vikingetidige forløbere for de nuværende landsbyer. Dernæst kunne det ud fra forholdet mellem stednavne og sognestruktur kombineret med landskabslovenes vidnesbyrd konstateres, at der i det 12.-13. århundrede foregik en voldsom udskiftnings- og udflytningsbevægelse, hvor småbyer (torper) nyanlagdes i overensstemmelse med det middelalderlige dyrkningssystemes ressourcepræferencer. Jeg har tidligere fremlagt forklaringsmuligheder (16) til dette generelle bebyggelseskift omkring år 1000 og den påfølgende kolonisations- og udflytningsbevægelse og skal her blot fremlægge nogle supplerende synspunkter. De ovennævnte forklaringsforsøg baseredes for det første på den omstændighed, at bebyggelseskiftet omkring år 1000 synes generelt. De bagved liggende faktorer må ligeledes have gennemgribende karakter. Stedskontinuitetens længde overstiger for jernalderens landsbyer oftest ikke et par hundrede år, medens de nyanlagte landsbyer derimod indtil nu har været stedfaste igennem 1000 år, hvilket afgjort peger på, at de eftersøgte faktorer i hvert fald delvis har været af driftsøkonomisk karakter. Som bekendt betød det middelalderlige dyrkningsfællesskabs opløsning på udskift-

ningstiden samtidig en delvis sprængning af landsbystrukturen, og den tanke er nærliggende, at den middelalderlige landsbys opståen netop står i forbindelse med det regulerede dyrkningsfællesskab og dermed vangebrugets indførelse, eller med andre ord at den middelalderlige landsbystruktur er uløseligt knyttet til vangebruget som dyrkningssystem.

Ud fra landskabslovene lader det sig uden videre fastslå, at den driftsøkonomiske struktur omkring 1200 i hovedsagen er identisk med den struktur, der senere træder os i møde fra det 17. århundredes markbøger og det 18. århundredes udskiftningskort. Med udgangspunkt i Jyske Lov, der som bekendt også dækker Fyn, lader det sig konstatere, at landsbyens gårde grupperede sig om den fællesejede forte, hvorfra førte en drivvej til græsningsområderne (I. bog 48 og 51). I tilslutning til fortene ligger hustofterne, og det hedder meget karakteristisk, at alle tofter (og ikke f.eks. gårde eller lodsejere) skal have del i fortene (I. bog 51) naturligvis fordi tofterne er det egentlige fordelingsgrundlag for byens agerjord (I. bog 55). Denne var inddelt i vange, uden at det dog i Jyske Lov fremgår hvordan, bortset fra at det oplyses at vangegærde skal rejses af hver mand i forhold til guldvurdering, og at gærder, der rejses for rug/sæd, skal være rejst til påske, medens gærderne for vårsæden, altså byggen kunne vente til pinse (III. bog 58 og 59). Dette er i sig selv et stærkt indicium for, at den treårige rotation vårsæd-vintersæd-fælled praktiseredes, i hvert fald fremgår det, at græsningsrettighederne på fælleden reguleredes af bylavet ligeledes efter guldvurderingen (III. bog Kap. 55). Af Skånske Lov (75) fremgår da også, at bymarken kunne være inddelt i tre, to eller blot udgøre en vang, ligesom rotationen byg/rug kan belægges (Anders Sunesens parafrase Kap. 104).

Hver enhed havde tilliggende i samtlige vange, og dette tilliggende bestod normalt af flere agre, eftersom man som minimumsgrænse for en gårdsenhed satte et tilliggende på mindst én ager i hver af byens vange (Skånske Lov 75). Imidlertid kan der være grund til at betvivle, at landskabslovenes "agre" havde samme beskedne størrelse som agrene i nyere tid, og videre at den gennemførte åsinddeling vi kender fra det 16.-17. århundrede skulle være en realitet allerede på landskabslovenes tid. Selve ordet "ås" findes slet ikke i landskabslovene, og kun den yngste af dem, Jyske Lov, omtaler en form for underinddeling af vangene. (17) Selv om der således nok kan være gennemført en vis omstrukturering af agrene i senmiddelalderen (jvf. ovenfor), så står det dog fast, at vangebrugssystemet som sådant og det regulerede driftsfællesskab var fuldt etablerede på landskabslovenes tid.

Jeg har andetsteds i hovedsagen på baggrund af arkæologisk materiale forsøgt at datere vangebrugets enkelte konstituerende elementer nærmere, hvad angår deres første optræden i Danmark.

- a) *Toftestruktur* har endnu ikke kunnet påvises i vikingetidens landsbyer, medens Borup Ris-landsbyen (1000-1200 e.Kr.) fremviser

tydelige tofter (jvf. afsnit IV. e). I og for sig kunne det forventes, at vikingetidens stednavneendelser på -by (bylav) og -tofte indice-rede byer med reguleret dyrkningsfællesskab, hvilket i givet fald kunne rykke dateringen noget tilbage i hvert fald for de pågældende byer. Under alle omstændigheder er en datering på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder det sandsynligste.

- b) *Agrene*. De lange, smalle og i senmiddelalderen tillige højryggede agre kan første gang belægges i Borup Ris, hvor agrene ganske vist synes uden egentlig rygdannelse.
- c) *Rotationen* er vanskelig at belægge, men det kan bemærkes, at vangebruget vigtigste kornsort, rugen, for første gang dukker op blandt vore kornfund i større ublandede partier af rimelig kvalitet netop omkring år 1000.

Alt i alt er der god grund til at antage, at det regulerede dyrkningsfællesskab og det tilhørende vangebrug er indført på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder. Bebyggelsesskiftet finder da sin umiddelbare forklaring heri, eftersom omlægningen af agermarken og af selve bebyggelsestomten med henblik på toftestrukturernes etablering, oftest måtte kræve en flytning af bebyggelsen, en flytning der vel i mange tilfælde også var hensigtsmæssig som følge af de ændrede ressourcepræferencer.

Spørger man om årsagerne til indførelsen af det regulerede dyrkningsfællesskab på dette tidspunkt, kan der for det første peges på nogle umiddelbare sammenhænge på det tekniske plan. Allerede Arup var inde på en sammenhæng mellem hjulplovens komme, det middelalderlige vangebrugs indførelse og vore landsbyers anlæggelse, selv om han ganske vist forestillede sig, at denne anlægsfase indledtes omkring Kristi fødsel, ligesom den forudgående bebyggelse skulle have bestået af spredte enkeltgårde. Med omdateringen af vore nuværende landsbyers opståen og dyrkningsfællesskabets indførelse in mente kunne man da forestille sig, at den hjuldrevne muldfjælsplov først kom i anvendelse her i landet på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder, og dette synes faktisk ifølge vor nuværende viden at være tilfældet.

Det er således muligt at give en umiddelbar forklaring på bebyggelsesskiftet ud fra de driftsøkonomiske omvæltninger, men de egentlige årsager ligger givetvis dybere, eftersom den driftsøkonomiske udvikling naturligvis ikke er autonom, men afhængig af produktions- og ejendomsstrukturen på det pågældende tidspunkt. Jeg har tidligere forsøgt på denne vis at sætte den driftsøkonomiske udvikling ind i en større samfundsmæssig sammenhæng(18), og skal her blot afslutningsvis pege på nogle mulige forbindelser mellem afgiftsforholdene og bebyggelsestrukturen i ældre middelalder.

Ifølge Ander Sunesens parafrase af Skånske Lov (75) lignedes afgifter og kongens underhold samt visse steder også ledingen på tofterne, hvilket var en naturlig følge af, at de tilliggende jorder

rettede sig efter tofterne, som lemmerne efter hovederne. Der er således i begyndelsen af det 13. århundrede tale om et veludviklet skatte og afgiftssystem på basis af produktionstilligendet, hvor kontrolmulighederne (toftens bredde) var simple og effektive, når landsbyens samlede tilliggende én gang var vurderet i bol eller mark guld. Imidlertid vaklede dette system allerede på Anders Sunesens tid, eftersom det fordrede stabilitet i jordtilligendet til de enkelte gårde, hvilket i praksis var umuligt så længe køb og salg af jord var tilladt. Da det ligeledes var lidet hensigtsmæssigt at ændre bytomtens toftestruktur, hver gang en sådan handel fandt sted, blev resultatet uundgåeligt, at hustoftskatterne ikke længere kom til at stå i et rimeligt forhold til tilligendet. Der var to løsninger på dette misforhold og begge refereres som gældende lov (Skånske Lov 75, Anders Sunesens parafraze 35). For det første at det tillodes ejeren af hustoften at sværge de tabte jorder tilbage. For det andet at man lignede skatten i forhold til det virkelige jordtilliggende udtrykt i bol uanset toftestrukturen. Skønt kritikerne af det sidstnævnte påstod, at rebningen herved ville blive nytteløs, eftersom sammenhængen mellem hovedet og lemmerne jo opløstes, så har denne løsning allerede hos Anders Sunesen overtaget.

Striden synes så meget mere bemærkelsesværdig, som den forudsætter, at bøndernes selvejendomsret - i hvert fald for så vidt angik afhændelser - kunne sættes ud af kraft af hensyn til kronens afgiftskrav. I hvert fald er det tydeligt, hvorledes disse krav allerede omkring 1200 har betydning for bebyggelsestrukturen. Endelig skal bemærkes, at striden synes at indicere, at forbindelse mellem tofter og agre, altså toftestrukturen, på dette tidspunkt ikke var særlig gammel.

Ledingsordningen nævnes allerede i vort ældste (i afskrift) overleverede diplom fra 1085 (DD 21/5 1085), hvor Knud den Hellige i forbindelse med en godsgave til domkirken i Lund forbeholder sig retten til fredkøbsbøder og ledingsbøder af det omhandlede gods. Selv om ledingen på dette tidspunkt ikke var en skat i gængs forstand, for så vidt som det stadig drejede sig om personligt fremmøde, var dette krav i sig selv tyngende nok, og med henblik på ledingens erlæggelse var hele landet jo også organiseret i havne og skipen. Efterspørger vi sammenhænge mellem bebyggelsesstruktur og afgiftskrav omkring år 1000, må vi på forhånd forvente, at disse afgiftskrav i kraft af hærkongedømmets karakter vil være af militær oprindelse.

Ledingsordningen synes ifølge Jyske Lov (III, 11) kun at have omfattet den rebede jord, altså jord i reguleret dyrkningsfællesskab inden for landsbyen, hvilket bestyrker Henrik Larsens hypotese om, at landsbyernes bolinddeling indførtes under Svend Tveskæg eller Knud den Store som en lægdsordning for ledingen. (19)

Senest har Anne K.G. Kristensen (20) påvist, at det vesteuropæiske centena - soldaterkolonist system efter al sandsynlighed blev benyttet af vikingerne i Danelagen. Systemet indebærer, at soldater bosattes i strategisk vigtige områder i samlede grupper, der også

udgør økonomiske enheder med dyrkningsfællesskab. Faktisk har man opfattet denne centena-organisation som forløber for det middelalderlige bylag, og det kan overvejes, om stednavneendelserne -by og -tofte står i forbindelse med denne organisationsform.

Man kunne altså forestille sig, vikingetidens regulerede byer på -by og -tofte anlagt i militært øjemed, og det organiserede dyrkningsfællesskab ret hurtigt herefter spredt til den øvrige bebyggelse i forbindelse med ledingsordningens indførelse, men det skal understreges, at det er yderst vanskeligt at skelne mellem årsag og virkning.

Endelig skal nævnes, at kirkernes og dermed kirkebyernes tidligere nævnte regelrette geometriske fordeling på visse dele af Fyn tydeligvis peger på en samordning af kirkens administrative struktur og bebyggelsen på et overordnet plan, og i det hele synes at fordre en regulerende magtudøvelse i forbindelse med bebyggelsens omstrukturering.

Selv om årsag-virknings-forholdet, hvad angår disse sammenhænge mellem bebyggelse og afgifsstruktur, er vanskeligt at præcisere, mener jeg dog med ovenstående bemærkninger at have sandsynliggjort en vis regulerende bebyggelsespolitisk magtudøvelse i forbindelse med de bebyggelsesstrukturelle og driftsøkonomiske omvæltninger på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder.

VI. 4. Konklusion: Bebyggelsesudviklingen ca. 1000 til 1500

Bebyggelsesudviklingen i tid og rum må for ældre middelalders vedkommende beskrives på grundlag af retrospektive stednavnestudier kombineret med arkæologiske punktundersøgelser. Det er for indeværende kun muligt at operere med forholdsvis brede tidsrammer, ligesom stednavnematerialets mangler i bebyggelseshistorisk henseende er åbenbare, hvorfor det følgende er at betragte som en råskitse over bebyggelsesudviklingen i ældre middelalder.

I det 10.-11. århundrede sker et generelt brud i bebyggelsens stedskontinuitet, hvorved de ældste af vore nuværende landsbyer anlægges. Mindet om vikingetids forløberne for disse landsbyer findes af og til bevaret som Gammelby-mærknavne. Dette bebyggelseskift, hvis umiddelbare årsag synes at have været det middelalderlige driftssystemets indførelse, giver stødet til en voldsom udflytningsproces, torpdannelsen, fra det 11. til det 13. århundrede. Denne proces kunne undtagelsesvis medføre moderbyens totale udslættelse. Adskillige af disse torpbebyggelser er sikkert hurtigt opgivet igen, og i løbet af det 13.-14. århundrede afløses torpudflytningen af en modgående bevægelse, evt. i forbindelse med justeringer af vangebruget og agersystemerne. Skønsvist ser det ud til, at mellem 1/3 og 1/2 af det lille hundrede middelalderlige landsbynedlæggelser, vi har registreret på Fyn, er foranlediget af sådanne indflytninger.

Udviklingen i antallet af enheder fra 1000 til 1350 e. Kr. lader sig

ikke fastlægge. Vel forekommer det rimeligt, at torpbevægelsen står i sammenhæng med en forøgelse af enhedstallet, men hvor stor denne øgning har været lader sig foreløbigt ikke afgøre. Hvad angår bebyggelsesstrukturen i dette tidsrum må vi nøjes med at konstatere, at der i det fynske materiale findes eksempler på et højmiddelalderligt brydestordriftssystem, hvortil kan være knyttet gårdsæder.

Igennem det 14. og 15. århundrede lægges et forholdsvis stort antal landsbyer, måske hver tiende, øde. Hovedparten af disse nedlæggelser finder sted inden 1450, omend der især på sletten også er tale om senere nedlæggelser. I enkelttilfælde er det muligt at spore en sammenhæng med marginaljordsplacering, men på det generelle plan fordeler disse nedlæggelser sig jævnt i forhold til ressourcernes kvantitet og kvalitet. Det er ikke muligt på grundlag af det fynske materiale, at foretage en egentlig måling af ødegårdsprocentens udvikling fra 1350 til 1500, men en del tyder på, at der sidst i det 14. århundrede kan være tale om en ødegårdsprocent på 20, medens procenten omkring 1425 maksimalt var 10, omkring 1450 måske 5 og omkring 1500 1-2 procent. Ikke mindst de gode agerbrugsområder på sletten synes at have vanskeligt ved at komme over ødegårds-krisen, hvilket øjensynlig hænger sammen med de alternative ressourcers økonomiske opprioritering midt i det 15. århundrede, der bl.a. gav sig udslag i, at hovedgårdenes antal i sletteområderne reduceredes stærkt mod middelalderens slutning, medens de stort set holdt skansen på det eng- og skovrige sydøstfyn, ligesom der i samme periode synes nyanlagt enkelte byer i kystzonen og enestegårde i skovbygd-områder.

Antallet af gårde samt gårdstørrelsesstrukturen er i alt væsentligt uforandret fra midten af det 15. århundrede, ja rimeligvis endda fra 1425, frem til reformationen. Før 1425 er udviklingen i antallet af enheder usikker, men der synes at kunne spores en vis stabilitet i strøgodsområderne tilbage til 1380'erne, hvorimod der i forbindelse med ophør af stordrift sker store omskiftelser i godskernerne, hvorved gårdsæderne forsvinder. I det hele taget ser det ud til, at husmandsklassen stort set forsvinder i årtierne omkring 1400 og først atter begynder at spille en rolle omkring 1500. Men det skal understreges, at det er ganske usikkert, hvilket omfang den jordløse gårdsædeklasse og dermed stordriften havde på Fyn i højmiddelalderen, ligesom det er umuligt at fastlægge, hvor stor en reduktion af gårdtallet ødegårds-krisen har forvoldt på øen.

VII KONKLUSION: BEBYGGELSESDUDVIKLINGEN 1682 TIL 1000 E.KR.

Kapitlet vil i overensstemmelse med den til analysen anvendte disposition blive opdelt i tre afsnit, nemlig henholdsvis bebyggelsens udvikling i tid og rum, dens størrelse og struktur. Da de enkelte delresultater tidligere er blevet opsummeret i en konklusion for hvert kapitel, skal der her blot skitseres nogle generelle udviklingslinier for tidsrummet 1682 til 1000 e.Kr.

VII. 1. Bebyggelsens udvikling i tid og rum

De 551 landsbyer i undersøgelsesområdet 1682 rummede 95 % af bøndergårdene, og landsbyen kan således uden videre karakteriseres som øens altdominerende bebyggelsesform. Hovedparten af disse landsbyer anlagdes ved en generel omstrukturering og flytning af bebyggelsen på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder (1000 e.Kr. + 100 år) efterfulgt af en udflytnings- og kolonisationsfase i det 12. og 13. årh., hvorunder torpanlæg opstod ved udparcellering fra ældre ejerlav og skovområder måtte vige for rydningsbyer. Det er ikke muligt at sætte præcise talangivelser på de enkelte faser. Udfra retrospektive analyser af stednavnefordelingen i forhold til sognestrukturen kan dog sluttes, at de små torper, rydningsbyerne og "diverse" navnegruppen i hovedsagen er anlagt efter 1100, eller med andre ord at 200-250 af 1682-landsbyerne er højmiddelalderlige anlæg. Når hensyn tages til, at de senmiddelalderlige nedlæggelser især ramte torpanlæggene, må det konkluderes, at den højmiddelalderlige bebyggelsesekspansion medførte omtrent en fordobling af bebyggelsernes antal. Hovedparten af nyanlæggelserne havde den lille udflytterbys karakter, og skønt selve udparcelleringsprocessen såvel som den stedvis forekommende egentlige bebyggelseskolonisation givetvis forudsætter en vis befolkningsvækst, så lader der sig ud fra udviklingen i bebyggelsernes antal intet slutte om dennes størrelse.

Den umiddelbare forklaring på flytningen og omstruktureringen af bebyggelsen på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder synes at være indførelsen af det middelalderlige vangebrug, og torpanlæggene fremstår ud fra bonitet, eng og skovforhold, som bedre tilpasset til dette dyrkningssystems krav end de ældre byer, hvis ressourceområder var udvalgte ud fra forældede præferencer.

Ældre middelalders bebyggelsesudvikling må således opfattes som en revolutionerende omskabelse af landets bebyggelsesstruktur i forbindelse med introduktion af nye overlegne driftssystemer. En omvæltning, der i betydning ikke står tilbage for den første agrare revolution (agerbrugets indførelse i neolitikum) eller for den sidste (udskiftningen og de følgende driftsøkonomiske omvæltninger). Den kommende forskning vil sandsynligvis skyde flere driftsøkonomiske-bebyggelsesmæssi

ge hovedsystemer ind (som f.eks. ældre jernalder: langhusbyen - keltiske agre - staldbruget, yngre jernalder: ?), men indtil da vil jeg tillade mig at benævne ældre middelalder som den anden agrare revolutionsperiode. En revolution, der ikke blot medførte agrarstrukturelle omvæltninger, men tillige gjorde den feudale statsdannelse mulig, ligesom specielt de talrige købstadsanlæggelser i ældre middelalder må ses i lyset heraf.

I hovedtræk var 1682-landsbyernes fordeling i rum således færdig-etableret i det 12.-13. århundrede. For adelbyernes vedkommende kan stedskontinuiteten endda føres tilbage til det 10.-11. århundrede. Hermed er ikke sagt, at landsbyfordelingen i de følgende fire århundreder var fastlåst, men rammerne for de følgende forskydninger var fastlagte, for så vidt som bebyggelsens tilpasning til kulturlandskabet i ældre middelalder i overensstemmelse med vangebrugets krav, herunder især udnyttelsen af naturlige skel som ejerlavsgrenser, satte grænserne for de videre omstruktureringer af bebyggelsen så længe det overordnede driftssystem bestod uforandret, hvilket i praksis vil sige frem til udskiftningen.

I senmiddelalderen ændrede udviklingen karakter, og et sted omkring hver sjette landsby nedlagdes som følge af indflytning, ødelægning eller nedlæggelse i forbindelse med hovedgårds- og købstadseksansion. Indflytningerne udgør en modgående bevægelse til torpanlæggelserne. Det er rimeligt, omend foreløbigt ubeviseligt, at indflytningerne fremkaldtes af justeringer af driftssystemet. Torpdannelsen synes især at have fremhersket, hvor kulturlandskabet som følge af vandforekomster, engdrag eller andre terrænskel er naturligt opdelt i mindre ressourceområder. Herudover anlagdes torper også på større sammenhængende agerområder i en vis afstand fra moderbebyggelsen. Det er netop i de sidstnævnte områder, hvor kulturlandskabet ikke lægger hindringer i vejen, at torpindflytningerne og dermed centraliseringen af bebyggelsen i senmiddelalder hyppigt forekommer. Skønsvist udgør indflytningerne mellem 1/3 og 1/2 af samtlige middelalderlige landsbynedlæggelser. Ved siden af denne bevægelse kom så i det 14.-15. århundrede ødegårdskrisen, der sammen med de øvrige nævnte nedlæggelsesformer tegner sig for de resterende nedlæggelser. Hovedparten af de øde-lagte landsbyers agerjord synes fortsat at være under dyrkning i middelalderens slutning.

Spørger man om udviklingen i antallet af enheder som følge af denne reduktion i landsbytallet, bliver den tilsvarende vanskelig at vurdere som ekspansionen i ældre middelalder, ikke mindst da ødegårdskrisens forløb varierer regionalt. På slettens gode agerbrugsbygder, hvor agerjorden både var god og rigelig, fortsatte ødebysnedlæggelser således op i det 15. århundredes anden halvdel, ja endog ind i det 16. århundrede, medens der allerede sidst i det 15. århundrede nyanlagdes enkelte byer i kystzonen. Udnyttelsen af de gode agerbrugsbygder var i det hele taget, i forhold til driftsmåderne, spændt til bristepunktet. Der anlagdes så at sige ingen egentlige landsbyer,

baseret på agerbrug i det 16.-17. århundrede, medens der dog blev plads til en vis ekspansion i skovbygder og kystzonen, hvor der i alt i perioden nyanlagdes en snes fisker- og skovbyer.

Denne forøgelse af landsbytallet igennem det 16.-17. århundrede opvejedes langt af hovedgårdsekspansionen, der i samme tidsrum betød hen ved 40 landsbyers nedlæggelse, medens et dusin landsbyer nedlagdes totalt på anden vis, ligesom et større antal mindre bebyggelser mistede landsbyværdigheden som følge af tabet af enkelte enheder. Selv om vi holder de sidstnævnte udenfor, er der ingen tvivl om, at antallet af landsbyer er faldet også i det 16.-17. århundrede, rimeligvis med 30-40 enheder.

Alt i alt burde de 551 landsbyer i 1682 således modsvares af omkring 700 landsbyer i det 13. århundrede, hvilket varer til en reduktion på 1/5 i den mellemliggende periode. Det skal endelig nævnes, at et beskedent antal landsbyer flyttedes i det 16.-17. århundrede i forbindelse med reguleringer af tilliggendet.

Antallet af enestegårde synes derimod i fortsat stigning fra middelalderens slutning, dels som følge af nykolonisationen i kystzonen og i skovbygderne, der på grund af terrænet udgør enestegårdenes kerneområder, og dels som følge af en tidlig udskiftning og udflytningsbevægelse i Vissenbjerg området. Det er vel ikke muligt at spore den middelalderlige udvikling nøjere, men ud fra retrospektive studier af ejerlavsgårderne synes det at kunne sluttes, at enestegårdene i det hele udgør et sekundært indslag i Fyns bebyggelse. Trods denne bebyggelsesforms ekspansion i nyere tid udgjorde enestegårdene i 1682 stadig, statistisk set, en ubetydelig minoritet.

Ligesom enestegårdene må også det 17. århundredes hovedgårde opfattes som et sekundært indslag, der imidlertid modsat enestegårdene fik kolossal betydning for den totale bebyggelsesudvikling. I 1682 var der 115 hovedgårde i undersøgelsesområdet med et hartkorn svarende til 10 pct. af det samlede. Dette antal synes stort set at have været konstant tilbage til reformationen, idet der dog sidst i det 16. århundrede var en snes flere. Det har ikke været muligt at lave præcise opgørelser over hovedgårdstallet i det 15. og 14. århundrede, men det ser dog ud til, at der har været adskilligt flere hovedgårde i senmiddelalderen end i nyere tid, og videre at hovedgårdstallet nåede et bundniveau omkring 1500, hvorefter det atter begyndte at stige. Samtidigt med denne hovedgårdskrise skete der en omlægning af den geografiske fordeling, idet hovedgårdenes antal i sletteområderne reduceredes stærkt, hvorimod hovedgårdstallet på den eng- og skovrige sydøstlige del af øen og i kystzonen stort set holdt sig uforandret, hvilket tydeligvis er et udslag af hovedgårdenes udprægede hunger efter alternative ressourcer. En ressourcepræference, der netop slår igennem i det 15. århundredes anden halvdel, og som i 1682-matriklen giver sig markant udslag deri, at hovedgårdenes andele af eng-, skov- og græsningshartkorn i forhold til agerhartkornet er 10 gange landsbyernes. Hovedgårdenes antal og fordeling i 1682 er således stort set

et resultat af omskiftelserne sidst i middelalderen, hvorimod stordrift ernes fremvækst på bønderbrugenes bekostning og godsarrangeringen først rigtig kommer i gang i de store mageskifters periode. En udvikling i godsstrukturen, der fik afgørende indflydelse på landbobebyggelsens struktur.

VII. 2. Udviklingen i enhedernes antal

I 1682 var der (incl. hovedgårde) ialt 7097 gårde i undersøgelsesområdet, hvortil kan lægges 1381 huse med hartkorn (19 % af gårdtallet) og 1506 huse uden hartkorn (21 % af gårdtallet). Det sidste tal er angivet noget for lavt i matriklen. I virkeligheden synes husene at have udgjort om ved 50 pct. af gårdtallet. Gårdtallet er i forbavsende grad konstant fra 1682 tilbage til midten af det 15. århundrede, ja måske til 1425 - stort set så langt, som vi har mulighed for at følge det på grundlag af det fynske materiale. Nærmere beset dækker denne stabilitet dog over en gennemført stagnation i sletteegnenes egentlige landsbyområder, medens vi af og til i kystzonen og skovbygderne møder ganske markante fremgange i samme periode. En fremgang, der dog opvejes af stordriftens fremvækst, der kostede tabet af omkring 5 pct. af bøndergårdene. Karakteristisk nok er hovedgårdsekspansionen knyttet til de selvsamme områder, hvor der også for bønderbebyggelsen var ekspansive muligheder.

I skærende kontrast til denne stabilitet for gårdenes vedkommende står hustallets nærmest eksplosive vækst i samme periode. Medens husene i 1682 udgjorde halvdelen af gårdtallet, synes denne andel i 1664 at have været 35 pct., på reformationstiden 5 pct. og i 1511 3 pct., medens huse så at sige ikke påtræffes i det 15. århundredes materiale. Noget tyder på, at (jordløse) gårdsæder i forbindelse med stordrift har spillet en vis rolle i det 14. århundredes slutning. Det er derfor en nærliggende formodning, at disse husmandsbrug, som følge af den senmiddelalderlige krise, forsvinder samtidig med stordriftens opløsning. I hvert fald var husenes fremvækst i det 16.-17. århundrede nøje knyttet til stordriften. I 1664 var husene på ugedagstjenergodset målt i forhold til gårdtallet overrepræsenteret med 60 pct. i forhold til det øvrige gods. Selv på krongodset kan sammenhængen mellem husenes antal og fordeling og arbejdsbehovet nøje følges, eftersom præstegårdene og selvejergårdene ligesom hovedgårdene, omend naturligvis i mindre omfang, havde ugedagshuse. Rimeligvis ledsages denne husekspansion af en vis befolkningstilvækst, men foreløbig må det erkendes, at det ikke har været muligt at påvise nogen produktionsstigning i perioden som grundlag herfor.

VII. 3. Udviklingen i bebyggelsens struktur

Kombinationen af driftsmåder og kulturlandskab sætter rammerne for bebyggelsesstrukturen, eftersom bebyggelsens lokalisering og ejerlavets form og omfang afhænger heraf. Det har derfor været muligt at opdele undersøgelsesområdet i tre bebyggelseslandskabszoner. For det første skovbygderne, hvor terrænets urolige relief og de stærkt skiftende undergrundsforhold gør enestegårdene og smålandsbyerne til den fremherskende bebyggelsesform. Sletteområdernes svagt bølgede moræneflade med overvejende lerbund, hvor bebyggelsen stort set alene udgøres af landsbyer, hvis størrelse varierer stærkt. Endelig kystzonen præget af jævnt faldende moræneflader med god naturlig dræning, hvor storlandsbyerne dominerer billedet. På tilsvarende vis som kulturlandskabet har influeret på de fremherskende bebyggelsesformer, er der en sammenhæng mellem vore tre zoner og enhedernes antal, art og størrelse, altså bebyggelsesstrukturen. Af det 17. århundredes matrikler fremgår det tydeligt, hvorledes skovbygden er domineret af smågårde, medens sletten overvejende har storgårdsdominans og kystzonen er præget af en tæt smågårds- og husbebyggelse. Klart nok afspejler disse variationer i gårdenes hartkornsstørrelse og forekomsten af huse muligheden for at supplere agerbrugsøkonomien med fiskeri eller skovbrug. De kulturgeografiske forudsætninger har således haft en vis indflydelse på bebyggelsesstrukturen. De store variationer inden for regionerne viser dog, at organiseringen af produktionen og dennes fordeling på bebyggelsesenheder først og fremmest må forklares ud fra ejendomsforholdene og de heraf følgende afgifts- og handelsforhold. Medens bebyggelsens lokalisering og produktionsgrundlaget (ejerlavets sammensætning og omfang) i store træk er stabile fra ældre middelalder og frem, kan noget tilsvarende langt fra forventes at gælde for bebyggelsesstrukturen, hvilket ikke mindst hustallets udvikling er belæg for.

Gårdstørrelsesstrukturen er på det overordnede plan, ligesom gårdtallet, uforandret fra 1682 og tilbage til første halvdel af det 15. århundrede - så langt vort materiale rækker. Ganske vist blev hver fjerde landsby i undersøgelsesområdet reguleret inden 1682, som oftest i form af egalisering af samtlige gårdenheders tilliggende og landgilde, men da antallet af gårdenheder og det samlede hartkorn satte rammerne for landsbyegaliseringerne, fik disse kun begrænset indflydelse på den overordnede fæstegårdsstruktur, eftersom egaliseringerne lige såvel kunne foregå på et stor-, middel- eller smågårdsniveau. På det lokale plan fik reguleringerne derimod gennemgribende betydning. Igennem det 16. og 17. århundrede blomstrede de standardiserede landsbyer op overalt, hvor der fandtes centraliserede besiddelsesforhold. For det 16. århundredes vedkommende vil det især sige på kron- og klostergodset, medens initiativet i forbindelse med stordriftens og godsarronderingens fremvækst sidst i århundredet snart gik over til de adelige hovedgårde. Resultatet blev det velordnede hovedgårdssogn,

hvor de egaliserede landsbyer tillige måtte afgive plads til et stadigt stigende antal ugedagstjenerhuse. Kun ganske enkelte af disse regule ringer kan føres tilbage til det 15. århundrede, og for det 14. århundredes vedkommende må uvidenheden blankt erkendes. Enkelte eksempler på forekomsten af brydegårds-landbo-gårdsædesystemer kunne vel indicere et kontinuitetsbrud omkring 1400, men for Fyns vedkommende savnes stort set mulighed for at beskrive dette system på grundlag af arkivalisk materiale.

Bebyggelsesstrukturen, som den kendes fra 1682, kan således groft forenklet siges at være blevet til lag for lag som følger:

- A) Landsbyernes lokalisering og ejerlavens afgrænsning finder sted på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder. Vi kender faktisk ikke bebyggelsesstrukturen på dette tidspunkt, men
- B) omkring 1400 synes den senere så velkendte fæstegårdsstruktur at være brudt igennem.
- C) Sidst i middelalderen grundlægges en ny hovedgårdstruktur, hvor de alternative ressourcer spiller en afgørende rolle.
- D) Igennem det 16. og 17. århundrede noteres et stadigt stigende hustal i forbindelse med stordriftens udvikling, og samtidig
- E) reguleres hver fjerde fynske landsby.

Alt i alt et udviklingsforløb, der klart bekræfter, at de af driftsmåder og kulturlandskab afsatte bebyggelsesrammer levner ganske vide muligheder for bebyggelsesstrukturelle variationer igennem tiden. Variationer som desværre for størstedelen af middelalderens vedkommende ikke kan følges på grundlag af arkivalisk materiale.

Det må blive en hovedopgave for den kommende bebyggelsehistoriske forskning at afklare de mange fundamentale problemer omkring bebyggelsesstrukturens udvikling i ældre middelalder og høj middelalder. En forskningsopgave der kræver en kombineret indsats af historie, arkæologi, kulturgeografi og naturvidenskaber om den skal have mulighed for at føre til vidtgående resultater. Vedrørende det generelle bebyggelsesskift omkring år 1000 savnes stadig konkret påvisning af en markant ændret bytomtstruktur og driftsøkonomi i forbindelse med flytningen, om den her skitserede forklaring ellers skal kunne påvises i praksis. Dernæst er kronologien stadig for upræcis for samtlige middelalderlige anlæggelses- og nedlæggelsesfaser, ligesom centraliseringsbevægelsen i senmiddelalderen stadig står uformidlet i forhold til de antagne ændringer i vangebrugssystemet. For nyere tids vedkommende er der paradokset mellem det stabile gårdtal, de tilsyneladende uændrede produktionsforhold og hustallets dramatiske stigning. Desuden må det generelt erkendes, at de her givne forklaringsforsøg hæmmes af det forholdsvis grove kronologiske skelet, som makroplanet indebærer, ligesom de forskellige driftsøkonomiske faktorer virkninger naturligvis burde have været samlet og vurderet på enhedsplan, hvilket imidlertid i praksis er umuligt på makroplanet. Den komple

mentære undersøgelsesform til de her foretagne makroplansstudier er således de intensive, tværvidevidenskabelige punktundersøgelser af mikro-områder. Som tidligere nævnt, har jeg indledt sådanne undersøgelser i to østfynske områder.

Den middelalderlige landsby med sit regulerede, men komplicerede, agersystem og dyrkningsfællesskab har siden udskiftningstiden stået for en næsten utålelig ineffektivitet og konservatisme. På trods heraf er denne bebyggelsesform enerådende på Fyn i en periode på måske 800 år, skønt andre bebyggelsesformer, som f.eks. enestegårde ikke var ukendte. Vi savner stadig i dag mulighed for at opfatte de middelalderlige landsbyer, ikke som et ineffektivt levn fra oldtiden, men som en bebyggelsesform, hvis introduktion i sin tid var lige så stort et fremskridt som udskiftningen og de påfølgende landboreformer. Med en foreløbig lidt tvivlsom analogi kan man forestille sig, at den nye landsbystruktur, ligesom udskiftningsbevægelsen, i løbet af nogle årtier gennemførtes overalt, ja vel opfattedes som ren og skær nødvendighed. Det afgørende punkt er imidlertid, at vi i dag ved meget lidt om de foregående driftssystemer, og dermed ikke kan sætte reformerne i forhold hertil, sådan som det er muligt for udskiftningstidens vedkommende. Vil vi med andre ord forstå den middelalderlige regulerede landsbys nødvendighed må vi først indkredse den yngre jernalders driftssystemer.

NOTER

Noter I.1

1. H. Thrane: Bebyggelsesarkæologi - en arbejdsopgave. Fortid og Nutid XXV, 1974, s. 299-321.
H. Thrane: Bebyggelseshistorie som arbejdsmetode. Bebyggelsesarkæologi udg. af H. Thrane. Odense (1976) s. 5-17.
2. T. Grøngaard Jeppesen: Kontinuitetsproblemet i landsbyer af ældste navnelag I-II, Odense (1976) - stencileret.
3. E. Porsmose Christensen: De nedlagte landsbyer på Fyn. Et agrar- og bebyggelseshistorisk studie I-II. Odense (1976)-stencileret.
4. EPC+TGJ: Landsbyens opståen og udvikling indtil de store matriklers tid. Udkast til et projekt.
I bebyggelsesarkæologi udg. af H. Thrane. Odense (1976) s. 106-116.
5. EPC+TGJ: De fynske Landsbyer. OBM- tryk. (1977).
En illustreret pjece på 27 sider - trykt i et oplag på 500 eksemplarer og brugt til gratis omdeling i vort undersøgelsesområde.

Noter I.2

1. Dette udgangspunkt er i vid udstrækning fælles med nyere retninger inden for arkæologi og etnografi. Jvf. Kr. Kristiansen, Dansk arkæologi - fortid og fremtid. F. og N. bd XXVII (1978) s. 304ff.
2. Betydningen af et velundersøgt udgangspunkt til brug for retrospektive studier forekommer mig at være rammende udtrykt af Marc Bloch: "You cannot study embryology if you do not understand the grown animal".(The Rise of Dependent Cultivation and Seigneurial Institutions, s. 233, Cambr. Ec. Hist. Vol. I. (1966)).
3. Udforskningen af den ældre jernalders bebyggelse på Fyn skyldes først og fremmest forhenværende museumsinspektør ved Fyens Stiftsmuseum dr.phil. Erling Albrechtsens indsats. Resultaterne er fremlagt i en række værker og tidsskriftartikler, hvoraf de væsentligste er følgende:
Fyns bebyggelse i den ældre jernalder. Årbøger (1946), s. 1-71.
Fyns bebyggelse i oldtiden. Fynske Årbøger (1951), s. 220-52.
Fynske Jernaldergrave bd. I.-V. (1954-73).
Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. Kuml (1970) s. 123-44
Fyn i Oldtiden (1974).
4. Per Raslow: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede. Hist. Tidsskrift (1975) s. 9-10.
5. E. Albrechtsen: Fynske Jernaldergrave I (1954), s. 109f, II (1956), s.

228ff, III (1968), s. 321.

Brøndsted: Danmarks Oldtid III (1960), s. 179, 184.

6. H. Thrane (1976), s. 16.

7. Tallene hentet fra Statistisk Årbog 1977. Kbh. (1977).

Noter I.3

1. Se f. eks. Viggo Hansen: Landskab og Bebyggelse (1964) s. 17f
Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 189
C.J. Becker i "Bebyggelsesarkæologi" (1976) s. 116
Et andet definitionsgrundlag findes hos Axel Steensberg (Den Danske Landsby (1973) s. 9); her defineres en landsby som en samling bondefamilier og husfolk, der bor særskilt i gårde og huse, således at de danner en social og - i hvert fald i historisk tid - tillige en økonomisk enhed.
2. Gudmund Hatt anser det ud fra ældre jernalders agersystemer for udelukket, at der skulle være tale om et dyrkningsfællesskab i denne periode ("The Ownership of Cultivated Land". Det Kgl. Danske Vid. Selskab, Hist.-Fil. Meddelelser XXVI, 6 (1939)).
3. Denne grænse er i god overensstemmelse med det krav til "true subsistence farming" på ca. 3 ha, som M.M. Postan har hævdet for det højmiddelalderlige Englands vedkommende, og som L. Genicot anvender på vesteuropæisk plan. (The Camb. Econ. Hist. of Europe bd. I (1966) s. 619ff og 670), se tillige Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe (1963) s. 135.
4. Viggo Hansen (a.a.s. 17f) forstår således ved en landsby en bebyggelse på mindst tre gårde, som bærer fælles navn. Skrubbeltrang (Studier over gårde m.v. HT. 12. rk. bd. V (1971) s. 19) opdeler bebyggelserne i enkeltgårde, togårde og landsbyer. Arup (Danmarks Historie bd. III (1955) s. 65) skelner også ved tre gårde og derover. C.J. Becker (Beretning fra det bebyggelses-historiske symposium i Odense 7.-8. nov. 1975 (1976)) anser en samling økonomiske enheder, mindst tre anlæg, knyttet sammen ved fælles bosættelse og efter fælles regler for en landsby. Gunnar Olsen (Hovedgård og Bondegård (1957) s. 189) har derimod nedsat kravet til grupper på 2 gårde med fælles navn, men stiller sig selv ret skeptisk her over for.
En undersøgelse jeg har foretaget over datidens, nærmere bestemt 1600 tallets, brug af landsbybegrebet på grundlag af studier i præsteindberetninger og 1688 matriklen har i øvrigt vist, at man i datiden ved en landsby forstod gårde i ejerlav. Da 2 gårde i topgrafisk sammenhæng vel sjældent ville indgå i et dyrkningsfællesskab, er der en rimelig overensstemmelse mellem kravet på tre gårde, og 1600 tallets landsbybegreb.
5. For et sådant forsøg se, Eva Østerberg: Kolonisation och Kriser (1977) s. 26f.

6. Kåre Lunden: Some Causes of Change in a Peasant Economy. Interactions between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology. Scand. Econ. Hist. Rev. Vol XXII (1974) s. 117-135.
7. Robert Brenner: Agrarian Class Structure and economic development in pre-industrial Europe. Past and Present 70 (1976) s. 30-75.
8. B.H. Slicher Van Bath: The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850. London (1963) M.M. Postan: Medieval Agrarian Society in its Prime: England, Cambr. Econ. Hist. of Europe, Vol. I (1966) s. 549-632.
9. E. Boserup: Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt (1973) Lund.
10. Kåre Lunden (1974) s. 133.
11. Slicher Van Bath (1963) s. 24.
12. Arup: Danmarkshistorie bd I (1926) s. 227f.
13. Jvf. E. Porsmose: Bondesamfund og rigsdannelse (1980).

Noter II

1. Måske tankevækkende nok også det sidste, O.H. Larsens "Landbrugets historie og statistik" (1937) har i det hele oversigtsværkets karakter, og den monumentale "Det danske Landbrugs Historie" bd. 1-5 (1925-45) v. K.Hansen sigter især på landbrugets tekniske og driftsmæssige sider, hvorfor værkets medarbejdere fortrinsvis er landbrugsteknikere og altså ikke skolede historikere. Landbrugets udviklingshistorie (især før udskiftningen lades derfor i nogen grad i stikken.
2. C. Christensen Hørsholm: Agrarhistoriske Studier II. Danske Landboforhold under Enevælden. (1891). Efterskrift s. 264ff.
3. Agrarhistoriske Studier I: Danske Landboforhold førend Enevælden. (1886) s. 24.
4. N.M. Petersen: Bemærkninger om danske og norske stednavnes oprindelse og forklaring. Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed 1833.
N.M. Petersen: Danmarks Historie i Hedenold bd I-III. 2. omarbejdede udgave (1854-55). I bd. III s. 131ff diskuteres stednavnenes alder og betydningsindhold, kombineret med forsøg på at inddrage bebyggelsesstatistiske metoder som centralby-randby med videre.
5. Agrarhistoriske Studier I s. 8, 25, 93.
6. Ibid. s. 8, 17, 25, 93, 108, 253 og s. II
7. Ibid. s. II og s. 26.
8. Ibid. s. 11f, 26, 151, 154, 156, 163, og bd II s. 27.
9. J.A. Fridericia: Historisk-statistiske undersøgelser over Danmarks landboforhold i det 17. århundrede. HT. 6. rk. II 1889-90.
10. Agrarhistoriske Studier II s. 15f.
11. Agrarhistoriske Studier I s. 14ff.

12. Ibid. s. 17.
13. Ibid. s. 107f.
14. Ibid. s. 10, 18 og 145.
15. Ibid. s. 19ff og s. 154.
16. Danmarks Riges Historie bd. I-VI (1896-1907).
17. Johs. Steenstrup: Nogle bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelses Historie. HT 6. rk. 5. bd. 1894-95 s. 313-366, s. 338.
18. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede (1879). Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660. (1885). Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejers Tid. HT 5. rk. 5 1885 s. 516-571. Danmarks len og lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596) (1879).
19. J.A. Fridericia: HT 6. rk. 2, 1889-90.
20. Danmarks Riges Historie I s. 95f.
21. Ibid. s. 455f.
22. Danmarks Riges Historie bd 2 s. 195ff.
23. Ibid. s. 195.
24. Erslev: Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejers Tid. HT 5. rk. 5 1885. Kritik heraf i W. Scharling: Kirketallet og Folketallet i Danmark i Det 13. Aarhundrede. HT 6. rk. 2. s. 264-318. Scharling konkluderede, at det ikke for tiden lod sig gøre at beregne Danmarks folkemængde forud for 1735.
25. Danmarks Riges Historie II s. 573ff.
26. Ibid. s. 582, 625f.
27. Danmarks Riges Historie bd. IV s. 112, 460, 491, 632f.
28. Danmarks Riges Historie bd II s. 632ff.
29. Erik Arup: Danmarks Historie I (1926). s. 30 og 65.
30. Ibid. s. 65ff.
31. For hjulplovshypotesens skæbne se Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark (1969) s. 53f., og EPC: Den stationære landsbys opståen (1977) s. 68f.
32. Danmarkshistorie bd. I s. 199.
33. Ibid. s. 217.
34. Ibid. s. 223.
35. Danmarkshistorie bd. II (1932) s. 91. 99f, 118, 122.
36. Henrik Pedersen: De Danske Landbrug. (1928)
37. Danmarkshistorie bd. III (1955) s. 65ff.
38. Ibid. s. 69
39. Danmarkshistorie bd. I s. 220.
40. Danmarkshistorie bd. II s. 124.
41. Ibid. s. 123, 227.
42. Ibid. s. 600ff, og bd. III s. 69.
43. Danmarkshistorie bd. I s. 66 og bd. II s. 224. Hos Henrik Larsen: Nogle oplysninger og bemærkninger om danske landsbyer. Årbøger 1918 hedder det netop (s. 241) "Der er altsaa ikke noget til hinder for, at man gennem studiet af gamle kort og markbøgerne kan nå et resultat angående vore landsbyers dannelse og oprindelse".

44. Danmarks Historie bd. III s. 65ff
45. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. (1940) s. 22. Arup har muligvis selv kasseret de pågældende paragraffer (42-43) i Danmarkshistorien (jvf. bd. III s. 267).
46. Gudmund Hatt: Oldtidens Landsby i Danmark. F. og N. (1936) s. 97-129. Landbrug i Danmarks Oldtid (1937). Udgravningsresultaterne for de enkelte undersøgelser er fremlagt i en række artikler i Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie og Acta Archeologica.
47. C.A. Christensen: Nedgangen i Landgilden i det 14. århundrede. HT 10. rk. 1. 1931. s. 446-65. Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods 1352-1437. HT 11. rk. 6 1960-62 s. 161-224. A.E. Christensen: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalder. Nordisk Kultur II (1938).
48. Pol. Da. Hist. bd. 4 s. 304ff.
49. Hovedgård og Bondegård (1957).
50. Pol. Da. Hist. bd. 7 s. 124.
51. Ibid. bd. 8 s. 328.
52. Ibid. s. 319.
53. Ibid. bd. 6 s. 165 og 487.
54. Gustav Bang: Sjællands Landbefolkning i det 17. og 18. århundrede. HT 7. rk. bd. 2. 1899-1900 s. 433ff.
Aksel Lassen: Fald og Fremgang (1965).
55. Pol. Da. Hist. bd. 8 s. 106.
56. T. Mathiassen: Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse (1948). Nordvestsjælland oldtidsbebyggelse (1959).
E. Albrechtsen: Fyns Bebyggelse i oldtiden. Fynske Årbøger IV, 1950-52 s. 220-52.
I 1971 udkom "Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn". Kuml. 1970.
57. Vikingetidens Danmark. s. 53.
58. Ibid. s. 58ff.
59. E. Ladewig Petersen: Det danske samfund i reformationstiden. Odense 1971.
60. Ibid. s. 11f.
61. Ibid. s. 18f.
62. Ibid. s. 21, 59.
63. Ibid. s. 17, 59. Per Kristensen: Bønder og Bebyggelse. (1977) er et sådant første forsøg.
64. Ibid. s. 62ff.
65. Ibid. s. 65ff.
66. Pol. Da. Hist. 3. udg. bd. 1 (1977) s. 536.
67. Gyldendals Danmarkshistorie bd. 1 (1977) s. 74 ved Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan.
68. Ibid. s. 83.
69. Ibid. s. 229 jvf. s. 411.
70. Ibid. s. 82.

71. Ibid. s. 413f.
72. Kvinde og Slave (1971) s. 102.
73. B.H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850. (1963) s. 4.
74. Perry Andersson: Passages from Antiquity to Feudalism. (1974) s. 15ff.
75. CEHE I (1966), Richard Koebner: The Settlement and Colonization of Europe s. 34ff.
76. CEHE I (1966), March Bloch: The Rise of Dependent Cultivation and Seigneurial Institution s. 238.
77. Perry Andersson: Passages (1974) s. 216.
78. CEHE I (1966) Herman Aubin: The lands east of the Elbe and German colonization eastwards s. 479.
79. Slicher van Bath (1963) anf. a. s. 77.
80. CEHE I (1966) Medieval Agrarian Society in its Prime.
F.L. Ganshof: France, the Low Countries and Western Germany s. 295.
Perry Andersson: Passages (1974) mener dog at vide, at befolkningen fordobledes fra 950-1348, (!) s. 190.
81. CEHE I (1966) Medieval Agrarian Society in its Prime.
M.M. Postan: England s. 552 og 563ff, 582.
CEHE III (1965) H. van Werveke: The Rise of the Towns s. 37.
Slicher van Bath (1963) anf. a. s. 46ff, s. 151.
82. Slicher van Bath (1963) anf. a. s. 142 og s. 160ff.
CEHE I (1966) Herman Aubin: The lands east of the Elbe and German Colonization eastwards s. 484.
83. CEHE I (1966) Leopold Genicot: Crises: From the Middel Ages to modern times.
84. CEHE I (1966) M.M. Postan, England s. 563ff.
Slicher van Bath (1963) anf. a. s. 88f.
Perry Andersson (1974) Passages s. 201.
85. CEHE I (1966) Leopold Genicot: Crises s. 668.
86. CEHE IV (1967) Karl F. Helleiner. The Population of Europe from the Black Death To the Eve of the Vital Revolution s. 8.
87. CEHE I (1966) M.M. Postan: England s. 630.
Leopold Genicot: Crises s. 661ff og s. 679.
88. CEHE IV (1967) Karl F. Helleiner: The Population of Europe s. 20ff.
89. Ibid. s. 41ff.

Noter III.1

1. De danske Matrikler og deres benyttelse ved historiske undersøgelser. F. og N. (1919) s. 1-42.
2. Udsæden og det dyrkede Areal på Falster i sidste halvdel af det 17de årh. HT 8 rk. I 1907-8. Ødegårde i 1680'erne HT 8 rk. IV

1913. Nogle træk til belysning af hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17de århundrede. HT 8 rk. VI 1915.
3. Vangegrænsernes stabilitet fra Chr. d. Vs matrikel til udskiftningstiden er ligeledes blevet fremhævet af Frits Hastrup i Danske vangelag i nordisk perspektiv. Kulturgeografiske skrifter 7. Århus 1970 s. 78.
 4. Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte (1949), s. 26, s. 139ff, s. 150ff. Eksempler på et sådant dyrkningsfællesskab fra Fyn findes hos Povl Hansen: Jordfællesskabet og Landvæsenskommissionen af 1757. I "Bidrag til det Danske Landbrugs Historie". Kbh. 1889.
 5. Skattemandtallet i RA: Reg. 108 A. pk. 4 stk. 4 og 5, Præsteindberetningen i LAO, Bispearkivet, Skovby herreds breve 1572-1720.
 6. Kronens Skøder I, 28/9 1584.
 7. Udskiftningskort over Skovby og Tofte byer, Skovby sogn og herred 1795, LAOs kortsamling.
 8. Øvrige eksempler på sådanne "forsvundne" bebyggelsesnavne er Gågerup, Ørsted sogn, der ikke opføres selvstændigt i 1688-matriklen. Agetved, Avnslev sogn, "et vistnok nu ganske glemt og ukendt navn for en del af Nordenhuse" (Thomsen: Historiske efterretninger om Avnslev og Bovense sogne i ældre tid (1928) s. 47). Og de 7 gårde i Sværup Skovhuse, der efterhånden antog navnet Bredbjerg (Danmarks Stednavne bd. 14, s. 213 "Jb. Langesø 1722 Brebierre eller Sverup Skoufhuuse"). Endelig Eskelund by i Skeby sogn, der såvel i matriklen 1664 som 1688 opførtes som en selvstændig by med 4 gårde, men som senere regnedes for en del af Hessum by.
 9. Husmand og Inderste (1940) s. 22. I Kildekritisk Vejledning (1975) til De Danske Landbrug s. 487 skriver Skrubbeltrang, at matriklens "godt 9000 huse uden hartkorn udgjorde kun en brøkdel af samtlige jordløse eller så godt som jordløse huse. Skønsmæssigt kan antallet af huse med eller uden jord anslås til om ved 30.000 i 1688, og det kan have været betydeligt større".
 10. LAO, Bispearkivet. Indberetninger om sognekaldenes forringelse siden 1660. 1689-90.
 11. Den sidste er en revideret udgave af 1688 matriklen, alle i Assens Amtstue Arkiv, LAO.
 12. Skrubbeltrang: Studier over gårde m.v. (1971) s. 22.
 13. Ibid. s. 12, Fyn-Langeland i alt 126 gårde. Der foreligger dog en vis mulighed for, at fæster nr. to ikke overalt vil være opført i matriklen. Eksempelvis synes det ved en sammenligning mellem en decimantliste fra Brenderup sogn 1678, (Bispearkivet, Indberetninger pk. 19. LAO) og matriklen at fremgå, at to gårde i Brenderup by i hvert fald i 1678 havde to fæstere hvilket ikke anføres i matriklen. Et lignende eksempel kan erkendes ved sammenholden af 1688 matriklen med præsteindberetningen fra 1690 for Flemløse sogn, Båg herred. (LAO, Bispearkivet, Båg

- herreds breve).
14. RA. Reg. 108A pk. 4 stk. 4 og 5, skattemandtal 1511, Odensegård Lens skattemandtal 1610; LAO, Odense Amtstue Arkiv, matriklen 1664.
 15. Chr. Rothe: Beretning om den i Aaret 1844 for Kongeriget indførte nye Jordskyldssætnings Væsen og Historie. (1844) s. 29.
 16. C. Rise Hansen og Axel Steensberg (1951) Jordfordeling og Udskiftning s. 107.
 17. Ibid. s. 302f. Frandsen, Kampp, Mogensen: Starreklinte. Kultur-geografi 123 (1975) s. 122.
 18. M. Chisholm: Rural Settlement and Land Use (1968).
 19. Viggo Hansen: Historisk Kulturgeografi (1973) s. 14.
 20. Dalsgaard, Hansen og Lomholt: 1844 Boniteringen, DNØP 1976-77, nr. 22 N, s. 5f.
 21. For en nærmere sammenligning af de to boniteringer se E. Porsmose Christensen: Udskiftningskort som bebyggelsehistorisk kilde (1978).
 22. Ibid. og Frandsen, Kampp: Valby (1977) s. 197.
 23. Resolutioner af 7.5. 1684, 18.11. 1684, 13.4. 1685, 4.6. 1685, 25.1. 1686, 8.5. 1688. På nær den sidste aftrykt i Stendal Pedersen anf. arb. 1975.
 24. Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. F. og N. bd. XXVII, 1977, s. 21-36.
 25. Jvf. Karl-Erik Frandsen a.a. s. 27ff, hvor der tillige findes et kort over sognet, med bebyggelser, ejerlavs og vangeskel afsat.
 26. Ifølge Skovby herreds provstebog 1571 (Bispearkivet, LAO) gav i hvert fald 4 gårde i Holse degerente til Hårslev sogn. Dette forklarer også de lave angivelser for høstudbyttet pr. tønde besået areal som Frandsen (anf. a. s. 31 og 35) har konstateret. For Graderup bys vedkommende - også placeret på sognegrænsen - synes tiendegrænsen derimod at dømme efter høstangivelserne at have fulgt den enkelte gårds jorder.
 27. Sv. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 79, jvf. Arent Berntsen 2. bog s. 169,53.
 28. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1879) s. 36f.
 29. Denne opdeling af Fyn nævnes i den udaterede majestætsforbrydelses lov, der traditionelt har været henført til 1250'erne eller 1260'erne, men som nylig af Thomas Riss (Les Institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332 (1977) s. 48ff.) er forsøgt omdateret til 1139-40. N. Skyum Nielsen accepterede i sin opposition til Riis' disputats denne datering, medens Aksel E. Christensen har fastholdt den tidligere opfattelse.
 30. Esben Albrechtsen: Holstenervældet på Fyn i det 14. århundrede. Fynske Minder 1974, s. 195.
 31. Kort over kunstigt tørlagte områder på Fyn i Per Smed: Det fynske Landskab (1978) s. 50. Sådanne er især omfattende på

Nordfyn.

32. I 1965 udgjorde vandarealerne på Fyn 2600 ha., svarende til 0,7% af det samlede areal. (Statistisk Årbog 1977).
33. Bergsøe: Den danske Stats Statistikk I (1844) s. 20. Heri anføres Bergsøe, sogn for sogn, arealet udregnet på grundlag af matrikuleringsens 1750 beregningsprotokoller. En sammenligning med de nyeste arealangivelser viser, at det herved fremkomne areal for vor uo, er ca 2½% lavere end de nutidige angivelser.

Noter III.2

1. Tallene er for sammenlignelighedens skyld hentet fra De Danske Landbrug. Forskydninger mellem grupperne: gårde, huse med hartkorn, huse uden hartkorn, på grundlag af differencen mellem 1684 og 1688 hartkornet, er kun muligt for de to første gruppers vedkommende, og væsentlige forskydninger her er lidet sandsynlige.
2. Skrubbeltang: Husmand og Inderste (1940) s. 23 og s. 365.
3. Skrubbeltang: Kildekritisk Vejledning (1975) s. 487.
4. Lektor F. Stendal Pedersen har i forbindelse med sin analyse af matriklen foretaget en geografisk-kronologisk kortlægning af de enkelte kommissioners arbejde.
5. Ved en senere gennemgang af Henrik Pedersens håndskrevne grundmateriale til tabellerne (RA Håndskriftsamlingen VH5) er jeg blevet opmærksom på, at HP i enkelte tilfælde har glemt jordløse huse ved sammentællingen. Således optræder der i hovedlisten 5 huse u. jord i Heden sogn, men ingen i "De Danske Landbrug". På tilsvarende vis er der i tabellerne tabt 2 huse uden jord i Skovby sogn og 2 huse uden jord i Køng sogn.
6. LAO. Bisparkivet. Skam herreds breve. Register over præstekaldenes beskaffenhed 1690.
7. Når de 4 købstadsogne med kongelige ladegårde fraregnes, resterer 87 sogne med hovedgårde og 82 uden.

Noter III.3

1. Nogle Træk til belysning af Hovedgårdsbedriften i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede HT VIII rk. 6 1915-17.
2. Grænserne mellem disse kategorier er ikke særligt klart definerede af Henrik Pedersen. Da det dyrkede areal i De danske Landbrug kun opgives ejerlavsvist, indbefatter den gennemsnitlige gårdstørrelse i tdr. 1. i virkeligheden også hartkornshusenes jord. Disses thk. udgjorde imidlertid kun 1% af det samlede htk., hvorfor forholdet ikke får den store effekt.
3. Henrik Pedersen: Hovedgårdsbedriften s. 19f.

4. Bemærk at en td. land dyrket areal i 1682 svarer til 1.014 nugældende tdr. land, hvorfor de 462 tdr. land dyrket areal i 1682 pr. 1000 nugældende tdr. land, vil svare til en opdyrkningsprocent på 46,8.

Noter III.4

1. Viggo Hansen: Landskab og Bebyggelse (1964) s. 90f. Bebyggelsens Historie (1970) s. 36ff.
2. Transportomkostningernes hæmmende virkning for en bebyggelses vækst er behandlet af M. Chisholm: Rural Settlement and Land Use (1968) Kap. 2 og 3 og Viggo Hansen: Historisk Kulturgeografi Geo.Or. 1973 nr. 1 s. 11ff.
3. Fritz Hastrup: Danske Landsbytyper (1964) s. 184f, Viggo Hansen: Landskab og Bebyggelse (1964) s. 90f. Samme: Bebyggelsens Historie (1970) s. 15.
4. Afsnittet om det fynske landskab er skrevet på grundlag af A. Vagn Nielsen: Landskabets tilblivelse, s. 251-344 i Danmarks Natur bd. 1. (1967). Axel Schou om landskaber i Trap. bd. 12 og 13 (1956-57). E. Weymann-Munck: Fünen als Siedlungsraum (1936) og Per Smed: Det fynske Landskab (1978).
5. Øjensynligt regner Per Smed: Det Fynske Landskab (1978) s. 34f. ikke Grønbankeplateauet med som "ægte dødislandskab", men uafhængigt af dets oprindelse har Grønbankeområdet dog karakteren af et højlandsområde med uroligt relief.
6. Kbh. 1923 bd. IV. s. 263. Hos E. Weymann-Munck (1936) s. 9 findes en lidt simplificeret udgave af samme kort.
7. P. Bredsdorff: Kortlægning og Historiske Studier. Kbh. 1973, bilag.
8. E. Weymann-Munck p. 17 ff. (1936), se også Lysgård: Vejr og Klima. Danmarks Natur bd. 2 (1968) s. 11-134, s. 118ff.
9. Hele det fynske område er hvad undergrundsforholdene angår dækket af DGUs Beskrivelse til Geologisk Kort over Danmark (i Maalestok 1: 100.000)

DGU I række nr.	2	(1897)	N.V. Ussing og Victor Madsen: Kortbladet Hindsholm
- - - -	7	(1900)	Victor Madsen: Kortbladet Bogense
- - - -	9	(1902)	Victor Madsen: Kortbladet Nyborg
- - - -	19	(1940)	V. Milthers: Kortbladet Vissenbjerg
- - - -	22A	(1958)	V. Nordmann: Kortbladet Fredericia
- - - -	21A	(1959)	K. Milthers: Kortbladene Fåborg, Svendborg, Gulland.
10. E. Weymann-Munck s. 12ff.
11. Åke Campell: Skånske bygder under förra hälften av 1700-tallet

- (1928). 12.Sv. Gissel: Landegilde og Udsæd (1968).
 Fritz Hastrup: Danske Vangelag i nordisk perspektiv. Kulturgeografiske skrifter 7.(1970)
13. Tallene er hentet fra Trap Danmark bd. V.1 og V. 2 (1956-57)
 14. Resolution af 7.5. 1684. Trykt hos F. Stendal Pedersen (1975) s. 191ff.
 15. Chr. Rothe (1844) s. 120 og 207.
 16. Et lignende forhold genfindes i højmiddelalderen, hvor man regnede med 1/2 ha. græsland og 1/2 ha. høbjergningsareal til at føde et høved. B.H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe (1963) s. 183.
 17. Chr. Rothe (1844) s. 85, 122 og 151.
 18. Chr. Rothe (1844) s. 105.
 19. Karl-Erik Frandsen: Rapport til det humanistiske forskningsråd om 1662 matriklen, 1977.
 20. Karnovs Lovsamling 8. udg. 1972 bd. 1 s. 14.
 21. Professor K. Berlin i Salmonsens Konversations Leksikon bd VI 1917.
 22. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati (1948) s. 136ff.
 23. KLNM bd. 7 (1962) sp. 690ff: Jordskatter.
 24. Aksel E.Christensen anf. a. s. 139ff.
 25. Ibid. s. 141.
 26. H. Bennike Madsen: Det danske skattevæsen (1978) s. 59.
 27. RA; Håndskriftsamlingen V.H: Henrik Pedersens Landbohistoriske Samlinger pk. 5.
 28. Enkelte rettelser er dog foretaget, især hvad angår gods, der var henlagt til aflønning af personer i offentlige embeder pr. officium. Ved sådanne grænsetilfælde synes Henrik Pedersen ikke altid at have fulgt nogen fast kurs. I enkelte tilfælde er det ved "sammenregningsklammernes" placering i kolonnen klart, at rigtigt rubriceret gods ved sammentællingen er kommet med i den forkerte bås. Disse småfejl er dog så sjældne, at de nærmest som undtagelsen bekræfter Henrik Pedersens omhyggelige arbejde.

Noter III.5

1. Axel Steensberg: Den danske Landsby. (1973) s. 103.
2. Fritz Hastrup: Danske Landsbytyper. (1964) bilag.
3. Axel Steensberg (1973) s. 107.
4. Fünen als Siedlungsraum. (1936) s. 44f.
5. Tallene er hentet fra De Danske Landbrug. (1928)
6. Nogle træk til Belysning af Hovedgaardensbedriften i sidste halvdel af det 17. Aarhundrede. HT. 8. rk. VI.
7. Gunnar Olsen: Hovedgard og Bondegård, s. 69.
8. Ibid. s. 54ff.
9. Ibid. s. 66ff.

10. Henrik Pedersen, anf. arb., s. 18.
11. Ibid. s. 43.
12. Ibid. s. 13ff.
13. Til sammenligning kan anvendes Fritz Hastrups kort over ejerlavshartkornet i 1688. Danske landsbytyper (1964), bilag.
14. Arent Berntsens: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, 1 bog s. 7.
15. Også på Sjælland synes storbyernes foretrukne område at være kystzonen. Jvf. Henrik Larsen: Sjællands Landsbyer og Landsbynavne. Fortid og Nutid. 4 bd. 1923, s. 137.
16. Viggo Hansen: Landskab og bebyggelse. (1964), s. 188ff.

Noter III.6

1. Viggo Hansen: Bebyggelsens Historie (1970) s. 24.
2. Viggo Hansen: Historisk Kulturgeografi (1973) s. 14.
3. E. Weymann-Munch: Fünen als Siedlungsraum (1936) s. 21.
4. Ibid. s. 25.
5. F. Hastrup: Danske Landsbytyper (1964) s. 184.
6. Fünen als Siedlungsraum (1936) s. 21.
7. Stordrift og Fællesdrift. Fynske Årbøger 1978, s. 91.
8. Hjulby, Vindinge, Rosilde, Sulkendrup, Kogsbølle, Slude, Æble, Kullerup, Kragelund, Villumstrup, Kastel, Havndrup, Ellinge, Bækstrup, Hagendrup, Bovense.
9. Lamdrup, Gislev, Holme, Kellerup, Vejstrup, Øksendrup, Lørup, Gudbjerg, Brenderup, Galdbjerg, Hesselager, Vormark, Boholt.
10. Lamdrup, Frørup, Søllinge, Eskilstrup, Sdr. Højrup, Refsvindinge, Kullerup (Kullerup s.) Såderup, Skellerup, Flødstrup, Mullerup, Avnslev, Regstrup, Korkendrup, Skalkendrup.
11. Svindinge, Brangstrup, Volstrup, Bolteskov, Rynkeby, Sødinge, Ryslinge, Lakkendrup, Brudager, Fjellerup.
12. Landskab og Bebyggelse (1964) s. 160, Bebyggelsens Historie (1970) s. 24.
13. Karl-Erik Frandsen: Harndrup og Skårup. Retrospektiv analyse af den agrare struktur i fynske landsbyer i det 17. århundrede, (1976).
Niels Erik Frederiksen og Henrik Damgaard: Mark- og dyrkningsfællesskabet i Dreslette omkr. 1680. Fynske Årbøger, 1979, s. 14-41.
14. På grund af fejl i udskriften er Wedelsborg og Billesbølle hovedgårde udeladt af statistikken.

Noter III.7

1. Det gælder: Sunds herred: Bjernemark. Salling herred: Diernisse,

Aastrup, Horne. Gudme herred: Vormark. Hindsholm: Dalby. Lunde herred: Hjorslev. Åsum herred: Søby-Søgård, Sdr. Nærrå, Rolsted, Lundby. Skam herred: Grindløse, Nørre Højrup. Bjerger herred: Munkebo, Dræby, Urup. Båge herred: Flemløse, Sønderby. Vends herred: Husby, Sdr. Åby, Gamborg, Nr. Åby, Vejrup.

Noter III.8

1. RA, Henrik Pedersens Samlinger VH 8 "Antal gårde og huse 1688".
2. Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. årh. HT 12. rk. bd. 5, 1971, s. 1-54.
3. Skrubbeltrang anf. arb.
4. LAO, Bisparkivet, Skam herreds breve.
5. LAO, Bisparkivet, Bjerger Herreds Breve, Bjerger Herreds Provstebog 1667, Marslev sogn.
6. Tallene er fremkommet ved division af 1688 hartkornet op i 1664 matriklens hartkorn, jvf. nedenstående kapitel om bebyggelsesstruktur 1682 til ca 1500.
7. Jvf. Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942) s. 211.

Noter III.9

1. I hvert fald ved umiddelbar betragtning af den almindeligvis antagne model, hvor byerne skulle virke intensiverende på de omgivende landbrugsområder. (Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe (1963) s. 15).

Noter IV.1

1. HT 6. rk. 5.bd. 1894-95 s. 313-366.
2. Danske Personnavne og Stednavne. En sproglig-historisk undersøgelse. HT 7. rk. 1. bd. 1897 s. 82-109.
3. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1916 s. 1-226.
4. Johs. Steenstrup: De danske Stednavne. 2. udg. Kbh. 1918. s. 113
5. Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark s. 85f.
6. H. Larsen: Sjællands Landsbyer og Landsbynavne. F. og N. bd. 4, 1923
Jvf. E. Porsmose: Bebyggelse, kulturlandskab. (1979)
7. Kristian Hald: Vore stednavne s. 27. På trods heraf er nabovidenskabernes aldersopdeling af stednavnegrupperne blevet stede mere kategorisk. Se. f.eks. Gunnar Olsen og Axel Steensberg: Landskab og Bebyggelse. (Landsbyen og det danske samfund). (1945).
8. Kr. Hald: De danske stednavne på - um. (1942)

- J. Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne på -sted. (1958).
 Bent Søndergård: Indledende studier over den nordiske stednavne-type -lev (löv). (1972)
9. T.G.Jeppesen: Landsbyens Opståen. (1979) s. 34.
 10. Stednavne på -um s. 32.
 11. Danmarks Stednavne bd. 14. (1969) s. VIII.
 12. Vore Stednavne s. 140.
 13. Ibid. s. 44f.
 14. Kr. Hald: Stednavne på - um s. 41 og 44.
 15. Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne på -sted. s. 1ff. Se endvidere Bent Jørgensen: Stednavne og bebyggelsesarkæologi. Kontinuitet og bebyggelse (1977) s. 90-93.
 16. Stednavneforskning I indeholder således et længere afsnit om ikke sproglig datering.
 17. Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. (1948)
 Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse. (1959)
 18. Erling Albrechtsen: Fyns bebyggelse i oldtiden. Fynske Årbøger IV, 1951 s. 220-52. Efter kritik af det statistiske grundlag (A. Bjerrum i Danmarks Stednavne nr. 11. (1954)), indskrænkede Albrechtsen i 1970 cirklerne radius fra 2.0 til 1.5 km, hvilket altså næsten indskrænkede deres areal til det halve (Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn, Kuml 1970 s. 123-144). Metoden er senere med Sjælland som undersøgelsesområde videreudviklet af Helge Nielsen: "Jernalderbosættelsen i Landskabet." (1976), "En undersøgelse af jernalderfundenes udbredelse i Præstø Amt" (1977) og "Jernalderfund og stednavnetyper, en sammenligning af fynske og sjællandske forhold" (1979).
 19. Stednavneforskning s. 225, jvf. Kristian Hald: Vore Stednavne s. 38.
 20. Stednavneforskning s. 226, jvf. Hald: Vore Stednavne s. 36ff: "Det må her erindres, at det ikke er det enkelte navns, men bebyggelsens alder, der eventuelt kan fastslås gennem en udgravning".
 21. Stednavneforskning s. 164.
 22. "Gokstorp quod nunc Knutstorp dicitur": Om middelalderlige landsbynavneskifter. Festskrift til Kristian Hald (1974) s. 117-128.
 23. Se endvidere EPC og TGJ: Archaeological Investigations on the Problem of Continuity in Village Settlements in Denmark. (1976)
 24. Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte. (1949) s. 160ff.
 25. J. Kousgård Sørensen: Bebyggelsesnavne på -sted s. 228.
 26. Nyere eksempler herpå er Per Raslow: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede. HT 1975 s. 1-38, hvor jordens frugtbarhed (s. 10) beskrives ud fra Trap Danmark. I Kr. Kristiansen: Fra Bronze til jernalder: evolution eller devolution. (Kontinuitet og Bebyggelse (1977) s. 5-15) er jordboniteringen ligeledes hentet fra Trap (4. udgave).
 27. P. Lauridsen: Om gamle danske Landsbyformer. Årbøger 1896 s. 97-170.

28. Årbøger 1918 s. 177-293.
29. Ibid. s. 241.
30. Poul Rasmussen har senere nuanceret denne opdeling. I "De regelbundne landskifter og gårdenes historie i Århus Stift " Århus Stifts Årbøger bd. 49, 1956 s. 34-80, skelner han mellem det egentlige bolskifte og gårdgruppeskiftet, der adskiller sig fra bolskiftet ved at agerfølgen inden for gårdgruppens andele af åsene er vilkårlig. Denne artikel fulgtes op af "De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse". Bol og By 1962. En sammenfatning af Poul Rasmussens omfattende landskifteundersøgelser i Århus Stift foreligger i "Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland "Bol og By 8 (1974) s. 7-21.
31. I "Bidrag til Bondesamfundets Historie" II (1933) s. 109-182.
32. Ibid. s. 129.
33. Ibid. s. 157ff.
34. Weymann-Munch s. 20.
35. Danske Landsbytyper s. 182ff.
36. Ibid. s. 22ff.
37. Undersøgelserne foretaget af Karl-Erik Frandsen: Notat om Landskifte og landsbyformer på Falster. DNØP arbejdsrapport 1972-1973 nr. 28f.
38. Lis Weise: Nogle østdanske marknavne på -by. Festskrift til Kr. Hald (1974) s. 157-70.
39. Sv. Gissel: Gammelt og nyt i Gammelbyforskningen. DNØP 4. juli 1977.
40. Sv. Gissel: Tradition og Traditionsbrud i danske middelalderlandsbyer. Kontinuitet og Bebyggelse s. 103-111.
41. Viggo Hansen: Træk af Vendsyssels ældre bebyggelsesgeografi. Geog. Tids. bd. 49, 1948-49 s. 99-124. Vore landsbyers alder og struktur. Studier over 2 markbøger fra 1688 matriklen. Geog. Tidsskrift bd 58 (1959) s. 66-102. Landskab og bebyggelse i Vendsyssel. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600-tallet. (1964).
42. Viggo Hansen: (1949) passim og (1964) s. 41ff.
43. Ibid. s. 160, 187, 202, 207. For konkrete eksempler på den af Viggo Hansen anvendte retrospektive teknik se "vore Landsbyers alder og struktur" (1959).
44. Viggo Hansen (1964) s. 159.
45. Viggo Hansen (1959) s. 72. Afstandsteorien er grundigt behandlet af Michael Chisholm: Rural Settlement and Land Use. 2. rev. ed. (1968).
46. Se F.eks. Karl-Erik Frandsen: Tårnby. (1975), Harndrup og Skårup (1977) Møns Kulturgeografi, (1975). Kortet herfra også bragt i Aage H. Kampp: Sønder Vestud (1977).
Karl-Erik Frandsen og Aage H. Kampp: Valby. (1977)
Samme og Margit Mogensen: Starreklinte (1975).
Viggo Hansen: Historisk Kulturgeografi. (1973).

- Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. (1977).
- C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning (1951)
47. Viggo Hansen: Historisk Kulturgeografi (1973) s. 11-17.
 48. Leslie J. King: A quantitative expression of the pattern of urban settlement in selected areas of the United States. Trykt i Analytical human geography. ed. P.J. Ambrose (1970).
 49. Karl-Erik Frandsen: Landsbybebyggelsen på Falster analyseret med hensyn til geografiske variabler. DNØP 1972-73, nr. 45f.
 50. Aksel E. Christensen har i fortsættelse af Steenstrups arbejde (Nogle Undersøgelser over Danmarks ældste inddeling (1896)), med stor styrke hævdet dette standpunkt i Danmarks Befolkning og bebyggelse i middelalderen (1938), i Vikingetidens Danmark (1969) og endelig i Gyldendals Danmarkshistorie bd. I (1977). Endvidere har Poul Jørgensen i Dansk Retshistorie (1947) opfattet herredene som selvgroede bygder, der på et tidspunkt gennem indgriben fra oven var blevet forvandlet til en ensartet administrativ inddeling. Et lignende synspunkt forfægter Stefan Søderlind: Häradet (1968).
 51. Sv. Aakjær har argumenteret for dette synspunkt i afhandlingen "Om det olddanske herred og sogn" (1927) og i Kong Valdemars Jordebog bd. I (1943). Det er senere blevet godtaget af Th. Andersson: Svenska häradsnamn, (1965), og af Inge Skovgaard-Petersen i Gyldendals Danmarks Historie bd. I, hvor begge opfattelser altså findes repræsenteret!
 52. Stefan Søderlind: Häradet. SHT 1968 s. 102-72, s. 106 og 164f.
 53. Ibid. s. 160.
 54. Inge Skovgaard-Petersen og Aksel E. Christensen i Gyldendals Danmarks Historie bd I (1977) s. 196 og 255. Stefan Søderlind anf.a. s. 159.
 55. Aksel E. Christensen i Gyldendals Danmarks Historie bd I (1977) s. 307f.
 56. Sv. Aakjær: Om det Olddanske Herred og sogn (1927) s. 25ff.
 57. Meddelelse fra stednavneforskeren dr. phil. Bent Jørgensen, der i øjeblikket foretager sådanne undersøgelser.
 58. Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning og bebyggelse i Middelalderen. (1938) s. 16.
 59. Ibid. s. 17ff.

Noter IV.2

1. Albrechtsen: Fyns bebyggelse i oldtiden. Fynske Årbøger, 1951, s. 220-252. Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. Kuml 1970, s. 123-144.
2. I de følgende tabeller, hvor navnetyperne ikke samles i grupper,

har jeg undladt at opføre -um byerne selvstændigt. De befinder sig i stedet under gruppen "Øvrige".

3. O. Olsen: Hørg, Hov og Kirke, Kap. VI. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1965 (1966).
4. Rønninge, Flemløse, Åsum, Rågelund, Marslev, Hølev, Radstrup, Kølstrup, Kertinge, Hundslev og Ladby.
5. Kirsinge, Kølstrup sogn.
6. Udgravningsberetningerne fremlagt i T. Grøngaard Jeppesen: Arkæologiske Landsbyundersøgelser på Nordøstfyn 1976-1978 (1979). Endelig publicering i TGJ: Middelalderlandsbyens opståen, kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. (1981)
7. DS bd. 14 (1969) s. 243.
8. Præsteindberetninger til Ole Worm 1623-25 (1974) s. 99.
9. Repertorium 9/2 1463.
10. Fridericia: Landboforholdene i det 17. årh. (1889/90) s. 577.
11. E. Porsmose: Landsbynedlæggelser og hovedgårdseksponering på Fyn (1978) s. 64 og De nedlagte landsbyer på Fyn (1976) bd. II s. VII.
12. Brønserod - Skovsby, Hjadstrup - Brandsby, Asperup - Kærby.
13. Viggio Hansen: Historisk kulturgeografi (1973) s. 15.
14. Viggio Hansen: Bebyggelsens Historie (1970) s. 21.
15. Dr. phil. Bent Jørgensen har meddelt mig, at der også skal være jyske eksempler herpå.
16. H. Nielsen: Det Fynske Itri (1971) s. 19.
17. ÆDA V 994.
18. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati (1948) s.29.
19. Jyske Lov 1 bog stk. 47 og 51.
20. Ole Widding: Markfællesskab og landskifte (1949) s. 139.
21. Ibid. s. 163.

Noter V.1

1. J.A. Fridericia: Historisk-statistiske undersøgelser over Danmarks landboforhold i det 17. århundrede. HT 6. rk. II 1889-90, s. 469-622.
2. Ibid. s. 529.
3. Chr. Thorsen: Små bidrag til belysning af ejendomsforholdene i landbruget i slutningen af det 16. århundrede. HT 8. rk. IV 1912-13, s. 183-210.
4. Per Niels Kristensen: Bønder og Bebyggelse. 1977, s. 211, der ikke synes at have benyttet Chr. Thorsens artikel, har beregnet fremgangen for Musse herred fra 1568 til 1664 til 5%.
5. Henrik Pedersen: Udsæden og det dyrkede areal på Falster i sidste halvdel af det 17de. århundrede HT 8. rk. I, 1907-08, s. 101-37. Ødegårde i 1680'erne. HT 8. rk. IV 1913, s. 188-205. Nogle træk til

belysning af hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17de århundrede. HT 8. rk. VI 1915, s. 1-82.

6. Henrik Pedersen: De danske landbrug. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688. Udgivet posthumt. Kbh. 1928.
7. Henrik Pedersen (1913) passim.
8. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Kbh. 1940, s. 34 f. Skrubbeltrang har endvidere påvist, at Henrik Pedersen ved en tællefejl har "tabt" 100 øde gårde i Jylland (Studier over gårde (1971) s. 5.)
9. Aa.F. Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene (1657-1660). (1973) s. 487.
I Thorvald Ringsmose: Rantzausholm gods før og efter svenskekrigene 1657-60 (1976) s. 73-78, gives eksempel på, hvor lidt fæstebønderne endnu i 1661-62 formåede at yde.
10. V. Lorentzen: Bidrag til vore herregårdes ældste historie. Fortid og Nutid, bd. I, 1916, s. 205-225.
11. Friedlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over Sjællandske Landboforhold i perioden 1660-1800. Kbh. 1940.
12. Ibid. s. 24 og 365. Dette havde Axel Linvald allerede påvist i sin anmeldelse af De danske Landbrug 1688. HT. 9. rk. bd. VI, 1929, s. 318f.
13. Hovedgård og Bondegård, s. 53.
14. Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. HT 12. rk. bd. V, 1971, s. 1-54.
15. Per Niels Kristensen: Bønder og Bebyggelse. Befolknings- og bebyggelsesudvikling, ejendomsforholdene og ugedagsbøndernes antal i Fugelse herred i det 16. og 17. århundrede. Odense 1977.
16. E. Ulsing: Studier over registeret fra Ringsted og Ramsø herreder ca. 1517. Bol og By 2 rk. 2 (1978) s. 49-76.

Noter V.2

1. Sv. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 121 f. og 299 f.
2. To omregningstabeller fra 1626 i skiftet efter Eske Broch (udg. C. Rise Hansen (1965) s. 38f og 114f.). En hos Arent Berntsen (2. bog (1650) s. 168-203). Denne bygger på rentekammerets officielle takster (i RA Da. Kanc. B 188, Diverse til Efterretning og Oplysning I-III 1588-1660). Omregningtakst i Jacob Ulfelds jordebog 1588 (Udg. Svend Gissel (1964) s. 30).
3. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 121.
4. Ibid. s. 122.
5. Ibid. s. 130f.
6. Ibid. s. 315, Fridericia: Danmarks Landboforhold (1889-90) s. 494.
7. Jvf. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 30.
8. Arent Berntsen 3. bog s. 288. Jvf. K.J.V. Jespersen: Rostjeneste

- taksation og adelsgods (1977) s. 27.
9. Sv. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 31ff.
 10. Ibid. s. 145, 153.
 11. Ibid. s. 28.
 12. Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942) s. 3. Lotte Jansen: De Fynske Godsarkiver (1975) s. 19.
 13. Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942) s. 46.
 14. Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede. HT 10. rk. 1 (1931) s. 446-465.
 15. Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. HT 12. rk. bd. 1 (1964) s. 257-348.
 16. Landgilde og Udsæd s. 252f og 273 - der er tale om skyldens absolutte tyngde, forholdet til tilliggendet er ikke taget i betragtning.
 17. Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942) s. 96.
 18. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 135.
 19. Det følgende bygger på Karl-Erik Frandsens Rapport til Statens Humanistiske Forskningsråd om forskningsprojektet: Matriklen af 1662. (1977).
 20. Jvf. Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid bd. 27, 1977, s. 23.
 21. Stendal Pedersen (1975) s. 255. Betænkning af 28/4 1688.
 22. Aakjærs indledning til De Danske Landbrug (1928) s. 23. Kgl. Resolution af 8/5 1688.
 23. I: Ørslev, Balslev, Husby og Gamborg sogne, 132 g. 9 hh.
II: Nr. Åby, Harndrup, Rorslev, Føns og Ejby, 113 g. 2 hh.
III: Udby, Rørup, Fjeldsted og Ingslev sogne, 137 g. 3 hh.
IV: Gelsted og Asperup sogne, 110 g. 5hh.
V: Tanderup og Brenderup sogne, 107 g. 3hh.
VI: Vejlbj og Kavslunde, 120g. 5hh.
 24. K.E. Frandsen: Matriklen af 1662 (1977) s. 32.
 25. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger (1956) s. 413ff.
 26. H. Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen (1978) s. 104f.
 27. Ibid. s. 120.
 28. E. Ladewig Petersen: Fra Domænestat til Skattestat (1974) s. 28f. Jvf. Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen (1978) s. 160.
 29. De Danske landbrug. Kildekritisk vejledning ved Skrubbeltang (1975) s. 484.
 30. Arent Berntsen: Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed, 2. bog (1650) s. 16ff.
 31. J.A. Fridericia: Danmarks landboforhold i det 17. Aarh. HT 6. rk. II (1889-90) s. 490.
 32. Arent Berntsen 1. bog, 1. del s. 8.
 33. LAO. Bisparkivet. Adskillige præsters indberetninger om decimantibus 1677, 1678.
 34. Johs. C.H.R. Steenstrup: Nogle undersøgelser om fæstebondens retsforhold i ældre tid. HT 5. rk. bd. VI (1886-87) s. 655-714, s.

- 663ff.
35. Hans Henrik Jacobsen: Studier i Fynske Vider og Vedtægter 1500-1800 (1977) s. 37.
 36. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 52.
 37. Skrubbeltrang: Kildekritisk Vejledning (1975) s. 484.
 38. H. Bennike Madsen: Det danske skattevæsen (1978) s. 67ff.
 39. Ibid. s. 64f, jvf. Thomas B. Bang: Gaardsæder. F. og N. 4de bind 1923 s. 69-72.
 40. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 93. Betegnelsen findes også i Næsbyhoved lens skattemandtal 1511, og findes endnu anvendt i Klingstrup, Skaarup sogn i 1577. (Kanc. Brevb. 28/6 1564 og Kr. Sk. 8/4 1577).
 41. Eline Gøyes Jordebog (1892) s. 195: Løgismose hgds. ugedagstjenerne i Nældemose by: "Er der oc 10 andre gaarde y byenn, som giffuis innthett lanndgilde aff, menn arbede til gaarden 2 dage huer wge om høstenn, oc andre tide om aaret arbede the huer enn dag om wgen".
 42. LAO. Skam herreds provstearkiv. Jordebog 1572 (1669)
 43. K. Hansen: Beretninger om Skamby sogn. Saml. til Fyens Hist. og top. IV (1867) s. 280. Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. (1973) s. 498f.
 44. LAO. Bisparkivet. Adskillige præsters indberetninger om decimantibus. 1677-78.
 45. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede. (1879) s. 36f.
 46. Angående oversigter over skattemandtal henvises til det følgende afsnit om lensregnskaber, idet begge kildegrupper findes i lensadministrationens arkiver.
 47. Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen (1978) s. 61 og 74.
 48. RA Reg. 108A pk. 4: Forskellige Stykker Kongelige Indtægtsregnskaber fra Kong Hans' Tid. stk. 4 og 5.
 49. Hagenskov len 1600, Hindsgavl len 1606, Nyborg, Odense og Rugård len 1610. Alle i de pågældende lens arkiver RA.
 50. Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942) s. 59f.
 51. Bennike Madsen. (1978) s. 186ff.
 52. Ibid. s. 197f.
 53. LAO. Bisparkivet. Lunde herreds breve. Hbg 1690. Lunde sogn.
 54. Bennike Madsen, (1978) s. 218ff.
 55. H. Bennike Madsen anf. a. s. 83. Jvf. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste (1940) s. 19f, der direkte skelner mellem "egentlige gadehuse" og "indersthuse".
 56. Fortid og Nutid bd. 19 (1956) s. 413ff.
 57. LAO. Bisparkivet. Register på Lunde herred 1552 i Lunde herreds Breve 1552-1785, og Register på Nyborg Len 1554, trykt i "Fra Fyns Fortid" I (1916) s. 127-136.
 58. LAO. Bisparkivet. Jb på Odense herreds sognepræsters indkomst 1572 (Odense Herreds breve 1555-1785), Register på de præste

- gårde i Lunde herred med deres indkomst 1571-72 (Lunde herreds breve 1552-1785). Fortegnelse over præsternes indkomster 1568 (Bjerger herreds breve 1553-1785). Register på præstegårdens ejendomsjord m.v. 1571 (Skovby herreds breve 1529-1720). Register på præsternes underhold i Vindinge herred 1572 (Vindinge herreds breve 1554-1698). Fortegnelse på præsternes ejendomsbreve m.v. 1572 (Gudme herreds breve 1548-1714). Sunds herreds jordebog 1572 (Sunds herreds breve 1541-1721). En register og jordebog på sognepræsternes rente og årlige indkomst i Båge herred 1572 (Båge herreds breve 1554-1694). Jordebog ... på alt det gods som ligger til præstegårde udi Vends herred, 1572 (Vends herreds breve 1555-1711). Skam herreds provstearkiv: Skam herreds provstebog 1669 er udarbejdet som kommentar til 1572 jben, der altså findes optaget heri. Kun overleveret i afskrift fra 1686.
59. Præsteindberetninger til Ole Worm Bd. I-II, ved Frank Jørgensen (1974).
 60. Pontoppidans Danske Atlas., Tomus VI (1774) s. IV.
 61. Mester Jacob Madsens Visitatsbog. Ved A.R. Idum. (1929).
 62. Håndbog for Danske Lokalhistorikere (1952-56) s. 195f.
 63. Se f.eks. Saml. t. Fyens Hist. og Top. Bd. 9 (1884) s. 202ff.
 64. Niels Fræmohs: Præsteindberetninger som kilde til 1600-tallets gård og gårdbrugerstatistik med særligt henblik på den hidtidige forsknings anvendelse af dette materiale. (1972) s. 56. (Utrykt specialeafhandling).
 65. Karl-Erik Frandsen: Agrarstruktur i Horbelev sogn i 16. og 17. årh. DNØP arbejdspapir (1975) s. 19.
 66. De danske Matrikler og deres benyttelse ved historiske undersøgelser F. og N. II (1919) s. 1-42.
 67. En del af fejlene skyldes tydeligvis, at man ved udarbejdelsen af 1662 matriklen ikke på betryggende vis har nået at kontrollere de indsendte jordebøger i marken. Ved adskillige enheder i 1664 matriklen er netop tilføjet "findes ingen jordebog på" eller "ved ikke sit herskab".
 68. Jeg takker lektor Karl-Erik Frandsen for beredvilligt udlån af det tabellariske basismateriale til hans forskningsprojekt omkring 1662 matriklen.
 69. LAO. Bisparkivet. Indberetninger om adskillige præsters decimantibus 1677, 1678.
 70. LAO. Bisparkivet Lunde herreds breve: Jb. Lunde herred 1667 og 1690; Skam herreds breve: Jb. Skam herred (1572) 1669 og 1690; Salling herreds breve: Jb. Salling herred 1667 og 1690.
 71. RA. Hindsgavl len. Skattemandtal 1623 og 1606.
 72. E. Porsmose: Landsbyedlæggelser og Hovedgårdseksponering (1978) s. 452.
 73. Lensregnskaberne og deres benyttelse som historisk kilde F. og N. I (1914-16) s. 141-160.
 74. Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til regi-

- stratur 108A. Arkiv bd. 5 nr. 3 (1975) s. 137-156.
75. Thelma Jexlev: Lensregnskaberne - en oversigt. (1978).
 76. Jexlev: Lenregnskaberne (1978), s. 572.
 77. ÆDA bd. V, 1 (1910) s. 175-269, en tilsvarende for Sct. Hans Kloster sstds s. 603-642.
 78. Reg. 108 A pk. 51 stk. 1. Dalum Klosters Regnskab 1533. Jordebogen findes - uden landgildeydelse - aftrykt i Saml. t. Fyens Hist. og Top. bd. IV (1867) s. 308-314 ved O. Nielsen og i Dalum Sogns Historie I, 1 (1959) s. 87-92.
 79. Kanc. Reg. 8/5 1541.
 80. RA. Reg. 108 pk. 22. Regnskabsbog for skriveren på Bispegården i Odense 1514-1520. Pk. 15 stk. 10: Jordebog over forskellige herreder i Fyn af 1531 (Af Erslev: Konge og Lensmand (1879) s. XXXIV kaldt "Jordebog over Ørkils len m.v."). Pk. 49 stk. 3. Jordebog til Kærstrup 1537.
 81. 1572 indberetningernes registraturer over adkomstdokumenter findes trykt i ÆDA bd. V, 2 (1910) s. 907-1109.
 82. Lotte Jansen (De Fynske Godsarkiver (1975) s. 19) antager, at jordebøger i 1500-1600 tallet kun er blevet affattet lejlighedsvis ved salg, skifter m.v.
 83. RA. Torbern Billes (d. 1465) privatarkiv. Godset genfindes på skiftet efter Torbern Bille i 1492 (Rep. 2. r. nr. 7282).
 84. Erik Hardenbergs jordebog i "Odense Katedralskole" (1928) s. 5-79 ved Fussing. "Jacob Ulfeldts Jordebog" (1964) ved Gissel. "Eline Gøyes Jordebog" ved Thiset (1892).
 85. Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626. Ved Rise Hansen (1965).
 86. LAO. Roepstorff Godsarkiv: Dokumenter hidrørende fra forskellige Adelspersoner 1627-1757. Jørgen Brahes jordebog i LAO. Karen Brahes Bibliotek. Håndskriftssamlingen D II, 33.
 87. RA Diverse lens- og godsregnskaber før 1660: Skinnerup, og Kongehusets arkiv pk. 566: Ulrik Christian Gyldenløve 1645-59. Jvf. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 97ff.
 88. Det Kgl. Retterings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's tid bd. I-II, ved Troels Dahlerup (1959-69). Udgivelsen er nået til 1544.
 89. E. Ladewig Petersen: Skøde og panteprotokoller (anmeldelse) HT bd. 75, 1 (1975) s. 141.
 90. Uddrag af Fyenbo Landstings ældste Skjøde- og Pantebøger ved N. Rasmussen Søkilde. Samlinger til Fyns Hist. og Top. Bd. X, (1890) s. 261-358.
 91. Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt af Anne Riising (1970) s. 122-150.
 92. Godsarkiver: Ahlefeldt til Brahesholm (1975). Roepstorff til Rørbæk (1973), Sanderumgård til Tøjstrup (1973), Ulriksholm til Ålækkegård (1973) og Tåsinge (1973), Brahesminde (1978).
 93. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1947) s. 207.

94. LAO. Bispearkivet. I de pågældende herreders breve. Lunde herred 1667, Sunds 1668, Bjerge (og Hindsholm) 1667, Vindinge 1667-68, Gudme 1667, Salling 1667-68. I Skam herreds provstearkiv: Skam herreds provstebog 1669. I Båg herreds provstearkiv: Båg herreds provstebog 1667.
95. Vindinge herreds Jb. 1667-68.
96. Saml. t. Fyens Hist. og Top. bd. 9 (1884) s. 234-242.
97. Alle i LAO. Bispearkivet, i de pågældende herreders breve.
98. For en sammenligning af Gunnar Olsens metoder og resultater med nærværende undersøgelse se E. Porsmose: Landsbyednlæggelser og hovedgårdseksponering. HT 1978.
99. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 39 f.
100. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 40 f.
101. I Vindinge hbg. 1690 hedder det således om Rørbæk by, Flødstrup sogn, der var blevet nedlagt under hovedgården Rørbæk ca 1625, at der i formandens tid var givet refusion herfor, medens den nuværende præst intet havde fået. I hbgen fra 1667 var denne nedlæggelse ikke omtalt, givetvis fordi præsten da fik sin refusion. Kirsinge i Kølstrup sogn blev lagt under Ulriksholm i 1651, og i 1662 opnåede præsten kgl. konfirmation på refusionen (Bjerge herreds breve nr 16, 10. april 1662), alligevel omtales nedlæggelsen ikke i 1667. Det bliver den derimod i indberetninger om præstekalds forringelse siden 1660 (1689) (Sml. t. Fyens Hist. og Top. bd 9 (1884) s. 239) og da i forbindelse med, at refusionen i nogle år var blevet nægtet præsten.
102. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger (1956) s. 434.
103. Skrubbeltang: Studier over gårde m.v. (1971) s. 11. Jvf. iøvrigt diskussionen i Nasjonale Forskningsoversikter (1972) s. 29f.
104. Sv. Gissel: Et præliminært notat om Falsters bebyggelsesstatistik s. 8. DNØP arbejdsrapport (1974).
105. Borybøgh, Bellinge sogn, der i mandtallet kun omfattede 1 bonde, opfattes i Danmarks Stednavne (bd. 14 s. 64), som et Borreby på grund af de senere former af stednavnet. Da Borybøgh er den ældste form, og da stednavnet i 1539 forekommer i formen Burigbøgh (Troels Dahlerup (udg.)). Det Kgl. Rettertingsdomme bd I (1959) s. 619) og i 1551 i formen Biuvig Bøgh (J.M. Møller: Historiske Oplysninger om Brylle Sogn (1919) s. 24), drejer det sig dog utvivlsomt ikke om et "-by"navn.
106. Eksempler på inkonsekvens er det når marknavne-torper snart omtales "forsv. beb." (bd. 13 s. 277) og snart "forsv. lb." (bd. 14 s. 60), eller når Jydemark, Uggerslev sogn, benævnes "gde og hse" s. 171 og "lb" s. 174 i bd. 14. Eller når Lindemose og Radby i Ubberud sogn (bd. 14 s. 50), der er skiftende benævnelser for den samme bebyggelse, benævnes hhv. "hse" og "lb".
107. Her skal blot som eksempler nævnes, at Kørup, Krogsbølle sogn, rubriceres som hgd, skønt der helt op i 1600 tallet lå en landsby her, hvilket iøvrigt omtales af Trap. Det samme er tilfældet ved

hgden Bramstrup i Nr. Lyndelse sogn.

Noter V.3

1. Det er tanken senere at udgive disse skemaer dækkende hele undersøgelsesområdet i Historisk Instituts billigtrykserie.
2. Præsteindberetningerne til Ole Worm II, ved Frank Jørgensen (1974).
3. Jvf. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 327.
4. Incl. de 3 Estrupgårde, der imidlertid i 1689 (LAO. Bispearkivet. Indberetninger om sognekaldenes forringelse siden 1660) siges at være afbrudt og øde i henved 30 år, hvorfor jorden da var lagt til Gamborg by.
5. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 300.
6. E. Porsmose: Landsbyedlæggelser (1978) s. 452.
7. Ibid. s. 452.
8. Ibid. s. 445.
9. Ibid. s. 451.
10. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 325.
11. LAO. Bispearkivet. Indb. om præstekaldenes forringelse siden 1660 (1689-90). Rørup sogn.
12. LAO. Bispearkivet, Indb. om præstekaldenes forringelse siden 1660 (1689-90).
13. E. Porsmose: Landsbyedlæggelser (1978) s. 451.
14. LAO. Bispearkivet. Indb. om sognekaldenes forringelse siden 1660. (1689-90).
15. Ibid.
16. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 319 og 322.
17. Sunds hbg. 1690: gården Langtved lagt under Løjtved hovedgård.
18. Sunds hbg. 1668 og 1690. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård s. 303.
19. Sunds hbg. 1690.
20. Sunds hbg 1668, G. Olsen: Hovedgård og Bondegård s. 321 og 334.
21. Sunds hbg 1668.
22. De 36 yder mindre (1 skp. byg i degnekorn) end de øvrige og må opfattes som bol og/eller bolshuse. Præsten opgiver 74 gårde (incl. præstegård) såvel i hbg 1572, som hbg 1690, hvilket vel indicerer uændret antal på de egentlige gårde, medens det selvfølgelig ikke siger noget om forholdet bol/bolshuse.
23. Jacob Ulfeldts Jordebog 1588, ved Sv. Gissel. (1964). Tangegaard gods (umiddelbart op til Frørup sogn, havde ifølge regnskabsoptegnelser fra 1553-59 sit eget organiserede fiskeri med eget skib. En række småbol under godset i Frørup sogn ydede væsentligst torsk i landgilde. I et skifte fra 1576 klassificeres et af småbolene "under Lundsgårds skov" direkte som fiskerhus. (K. Hornbeck og H. Land Hansen. Tanggård Gods 1553-1559. (1980))

24. E.Porsmose: Lands bynedlæggelser (1978) s. 444.
25. Vindinge hbg 1667 og 1690.
26. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 320 og E. Porsmose: Landsbynedlæggelser (1978) s. 451.
27. Vindinge hbg 1690.
28. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård s. 305 og Vindinge hbg 1572.
29. E. Porsmose: Landsbynedlæggelser (1978) s. 444.
30. Ibid. s. 449.
31. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 102.
32. J. Jeppesen Jensen: Træk af Nislevgårds historie (1950) s. 20.
33. LAO. Roepstorf Godsarkiv. Fru Sophia Ulfstands jordebog 1617.
34. Frem til 1688 kun den forskel, at den lille hgd. Lykkesborg i Hårslev sogn nedlægges, hvorfor sognet skifter status.
35. Nyborg Slot og sogn medregnet.
36. Denne datering af en hbg for Lunde herred er dog draget i tvivl (ÆDA bd V, 2 (1910) s. 924f), men herredsbogen er dog givetvis ældre end den fra 1572.
37. Jacob Madsens dec. tal upålideligt (jvf. ovenfor). Skattemandtallet 1610 ubrugeligt, da det drejer sig om et hovedgårdssogn. Tallet er konstrueret ved en simpel interpolation for at holde sognet neutralt i beregningen.
38. NB. 1555 sammenlagt med Ferritslev sogn, Vindinge herred - her adskilt.
39. Tallet rekonstrueret ved interpolation, jvf. note 1.
40. Om hovedgårdsekspansionen i denne egn se E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 96ff.
41. Ibid. s. 92.
42. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 314.
43. Trap bd V, 1 (1956) s. 240f, Kærbygård var i skattemandtallet 1610 delt mellem 2 bønder.
44. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 318f.
45. Trap: Danmark bd V, 1 (1956) s. 228.
46. G. Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 295.
47. Ibid. s. 337.
48. Ibid. s. 295.
49. Landsbyen Bøgelund (1511: 12 gårde) lagdes i flere etaper under Enggård. I 1572 var der 8 gårde i byen. De sidste gårde nedlagdes i 1718 (Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 342.).
50. E. Porsmose: Landsbynedlæggelser og hovedgårdsekspansion (1978) s. 451.
51. Fridericia: Danmarks Landboforhold i det 17. årh. (1889/90) s. 527 og E. Ladewig Petersen: Det danske Samfund i Reformationstiden. (1971) s. 62.

Noter V.4

1. RA. Reg. 108 A, pk. 51, stk. 3.
2. RA. Reg. 108 A, pk. 51, stk. 4.
3. RA. Reg. 108 A, pk. 51.
4. RA. Reg. 108 A, pk. 15, stk. 10.
5. RA. Reg. 108 A, pk. 49, stk. 3.
6. RA. Reg. 108 A, pk. 49, stk. 1.
7. RA. Reg. 108 A, pk. 51, stk. 1.
8. Kanc. Reg. 8/5 1541.
9. Eline Gøyes Jordebog, ved Thiset (1892).
10. Det Kgl. Rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid, ved T. Dahlerup bd. II (1969). For så vidt kunne der også være benyttet låsebrevet over Hesselagergård og gods 1548 (Aktstykker II (1845) s. 158ff), der indeholder et halvt hundrede flere enheder (bl.a. Mullerup hovedgård med tilhørende bøndergods), men af principielle grunde har jeg fundet det rigtigst at benytte det ældste låsebrev, da det jo er tilstanden på reformationstiden, der efterspørges.
11. Danske Middelalderlige regnskaber 1. rk. 1. bd. (1944): Fortegnelse på Gods (c. 1523) s. 179ff., Fr. d. Is danske Registranter 22/8 1527, Det kgl. rettertings domme... bd. II (1969) s. 565ff.
12. Selvejrbøndernes antal i Herredsted Birk opgives ikke.
13. D.v.s. Skovby herred, som nævnt omfattet af Nyborg lens jordebog 1537.
14. RA. Odensegård len, lensregnskab 1588/89.
15. RA. Reg. 108 A, pk. 6, stk. 2.
16. RA. Reg. 108 A, pk. 51, stk. 5.
17. Kanc. Reg. 6/2 1547.
18. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 92.
19. For de knap 50 gårde under lenet i Åsum og Bjerge herreder har det foreløbigt ikke været muligt at finde noget sikkert kriterium, hvorfor jeg simpelthen har udeladt samtlige disse gårde.
20. Herunder Vissenbjerg birk.

Noter V.5

1. Herremand og Fæstebonde (1942) s. 103ff.
2. G. Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60. HT 10 rk. VI (1943) s. 428-484.
3. B.H. Slicher van Bath: The yields of different crops (mainly cereals) in relation to the Seed c. 810-1820. Acta Historia Neerlandica II (1967) s. 26-106.
4. Ibid. s. 42.
5. Gert Poulsen: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. F. og N. XXVI (1976) s. 358-71. Foldudbyttet i det 17.

- århundrede -en replik. F. og N. bd. XXVII (1978) s. 417-19. K.- E. Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede, F. og N. XXVII (1977) s. 21-36. Ejvind Slottved: Tiendeafløsning og foldudbytte. F. og N. XXVII (1977) s. 74-80.
6. K.-E. Frandsen (1977) s. 31.
 7. K. Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid bd. XXVIII (1979) s. 35-49.
 8. Den økonomiske udvikling inden for Bondestanden ca. 1560-1660. HT. 10 rk. VI (1942) s. 141-176.
 9. Betegnelsen "Nørresletten" anvendes også af Arent Berntsen (I. bog (1650) s. 98), hvor manglen på skov ligeledes kontrasteres med egnens frugtbarhed i øvrigt.
 10. Se. f.eks. Vindinge hbg 1667, Søllinge sogn; Vindinge hbg 1690, Ørbæk sogn; Sunds hbg 1690, Tved sogn, Ø. Skerninge sogn; Sunds hbg. 1668, Ø. Skerninge sogn, Båg hbg 1667, Dreslette sogn; Sallinge hbg 1690, V. Skerninge sogn.
 11. Blomberg: Fyns vilkår under Svenskekrigene. (1973) s. 488ff.
 12. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede (1879).
 13. Hist. Tidsskr. 6. rk II (1889-90) s. 469-623.
 14. 1650 tallene er baseret på Fridericias tabel anf. arb. s. 514.
 15. Fridericia medtager således ikke præstegårde (men nok annex-præstegårde) og i reglen ej heller møller (ibid, s. 489).
 16. K.-E. Frandsen: Matriklen af 1662. Rapport til Statens Humanistiske Forskningsråd. (1977) tabel 3.
 17. Af større udlæg kan nævnes 18 gårde i Flødstrup sogn til Jens Madsen (7/3 1661), 35 enheder i Vindinge og Gudme herreder til Hans von Ahlefeldt (12/12 1662) og endelig Dalum Kloster og gods med en del af Rugård lens gods til Jens Lassen (1/5 1662).
 18. T. Ringsmose: Rantzausholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657-60 (1976) s. 73ff.
 19. E. Porsmose: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 103.
 20. Bjerger herred: Munkebo, Mesinge. Gudme herred: Gudbjerg, Oure. Båg herred: Dreslette, Sandager, Barløse. Lunde herred: Lunde. Skam herred: Skamby, Skovby herred: Hårslev. Vends herred: Nr. Aby, Brenderup, Balslev. Vindinge herred: Søllinge.
 21. I Hagenskov lens skattemandtæl 1600 opgives slet ingen selvejerhuse til de 107 selvejergårde, hvad givetvis skyldes forskellige skattekriterier.
 22. Bemærk: Tanderup sogn er regnet under Hagenskov len.
 23. Thomas B. Bang: Klements-fjedens efterspil. Et bidrag til bondestandens historie. HT 8 rk. 6, 1916 s. 165-96.
 24. K. Prange: Selvejets omfang på reformationstiden. Bol og By 5 (1964) s. 41-46.
 25. Kanc. Reg. 13/6 1539.
 26. Kr. Sk. 1/1 1560 og 28/9 1584.
 27. Trap bd.V. 2 (1957) s. 668.

28. Jvf. E. Porsmose: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 91f.
29. LAO, Kirkeregnskaber: Vindinge-Bjerge-Hindsholm herreder 1554.
30. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957) s. 184f.
31. Sv.Aa. Hansen: Adelsvældens Grundlag (1964) s. 32f.
32. Jvf. kritikken i Knud J.V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgoods (1977) s. 18f.
33. E. Ladewig Petersen: Skøde- og panteprotokoller HT 1975 s. 143.
34. K.J.V. Jespersen: Rostjenestetaksation og Adelsgoods (1977) s. 143ff.
35. Fridericia: Danmarks Landboforhold i det 17. årh. (1889-90) s. 538.
36. H. Bennike Madsen: Det Danske Skattevæsen (1978) s. 178.
37. Skrubbeltang: Det danske Landbosamfund 1500-1800 (1978) s. 54.
38. Fusing: Herremand og Fæstebonde (1942) s. 216.
39. Bennike Madsen: "Det Danske Skattevæsen" (1978) s. 234ff.
40. Ibid. s. 245ff.

Noter V.6

1. Adelsvældens Grundlag, (1964) s. 20.
2. I den nævnte afhandling egentlig kun 41, men siden er jeg blevet opmærksom på Kalkerups nedlæggelse ved hovedgården Søholm oprettelse. (E. Porsmose: Søholm Gods (1979)).
3. Det drejer sig om følgende landsbyer med landgilde-kilden i parantes. Ammendrup (Jacob Ulfeldts jb. 1588 (1964)), Asterbo (Matriklen 1664), Bramstrup (Eline Gøyes jb. (1892)), Flenstofte (Danske Slotte og Herregårde bd. 9 (1965)), Kalkerup (Odensebispens jb. 1531) Kirsinge (E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978)), Kærby (Næsbyhoved lens jb. 1502), Kørup (Næsbyhoved lens jb. ca. 1540, Sophie Ulfstands jb. 1617, Rep. 23/3 1504) Kåberbølle (Hindsgavl lens jb. 1586, Frederik I. Reg. 1528), Langesø (Danske Slotte og Herregårde bd. 9 (1965)), Risinge (Nyborg lens jb. 1563), Rud (matriklen 1664), Svenderup (Kærstrup lens jb. 1537), Trællerup (E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978)), Tybrind (Hindsgavl lens jb. 1586), Aa (Matriklen 1664).
4. Indberetninger om sognekaldenes forringelse siden 1660. Bispear-kivet. Indberetninger nr. 19. LAO.
5. J. Hansen, K. Mortensen: Dalum Sogns Historie. bd. I, 1 Odense (1959) s. 103.
6. Byen Fjælbo (Særlev sogn, Skovby herred) nævnes således sidste gang i Nyborg lens jb 1537, der opremses her 3 gårde. På tilsvarende vis kan terminus post quem angives således for de følgende landsbyer: Kiellemoseby, Flemløse sogn Båg herred 1559 (Jb. Hagenskov len 1583), Tanderup, Tanderup sogn, Båg herred 1514 (Odensebispens jb. 1514), Torup, Køng sogn, Båg herred 1626

(Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626 (1965)), Tårup, Langaa sogn, Gudme herred 1511 (1511, Rep. nr. 11995), Tårup, Norup sogn, Lunde herred 1540 (Jb. ca. 1540 Næsbyhoved len), Ubberup, Fjeldsted sogn, Vends herred 1586 (Jb. 1586, Hindsgavl len), Sollerup, Ø. Hæsinge sogn, Sallinge herred 1613. (N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen (Kistrup): Hillerslev og Øster Hæsinge sogne med Arreskov og Gelskov. (1881) s. 85.).

7. Birkebjerg, Dalby sogn, Hindsholm (Nyborg lens skattemandtal 1610), Lådne Brøndstrup, Melby sogn, Skovby herred (ÆDA V 236 og 626), Dyregrav Væde, Ubberud sogn, Odense herred (Næsbyhoved lens skattemandtal 1511: S1511), Dyrup, Sanderum sogn, Odense herred (S1511), Ejlstrup, Ubberud sogn, Odense herred (S1511 og skattemandtal Odensegård len 1610), Gamby, Skydebjerg sogn, Båg herred (Jb. Hagenskov len 1583), Klarskov, Marslev sogn, Bjerge herred (S1511 og skattemandtal Odensegård len 1610), Nisted, Lumby sogn, Lunde herred (S1511), Nymark, Hårlev sogn, Skovby herred (Rugård lens skattemandtal 1610), Pederstrup, Trøstrup sogn, Odense herred (Odense hbg 1572, Jb Odensegård len 1588/89, Odensegård lens skattemandtal 1610, mat. 1664), Skovshøjrup, Brenderup sogn, Vends herred (mat. 1664), Spedsbjerg, Ubberud sogn, Odense herred (S1511), Tevringe, Veflinge sogn, Skovby herred (Skovby hbg 1572, Visby, Flødstrup sogn, Vindinge herred (Jb. Nyborg len 1542).

Noter V.7

1. Det gælder: Vends herred: Fyllested, Ejby, Gamborg, Hønnerup, Rolund, Avlby, Ørslev. Båg herred: Dreslette, Lundager, Sandager, Søllested. Skam herred: Tørresø, Højrup, Uggerslev. Åsum herred: Nørre Søby. Odense herred: Bolbro, Tarup, Killerup. Bjerge herred: Vr. Kærby. Hindsholm: Dalby, Stubberup, Viby, Mesinge. Vindinge herred: Langtved. Sallinge herred: Vittinge, Gjørup Nybo, Fleninge, Aastrup, Horne. Gudme Herred: Hesselager.
2. J. Hansen, K. Mortensen: Dalum sogn (1959) s. 102f.
3. Ifølge Dalum Klosters jordebog 1533 gav de 8 Hunderup gårde ialt en afgift på 1 læst korn af Kallerup Mark.
4. Erik Hardenbergs jordebog 1583 (1928) s. 37, ÆDA V s. 250.
5. Jvf. ÆDA V s. 231.
6. Erik Hardenbergs jordebog 1583 (1928) s. 40.
7. Søbysøgård Godsarkiv. Adkomster 10/6 1616. Skøde fra Erik Urne til Breide Rantzau på Søgård med tilhørende gods.
8. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 100ff.
9. Jacob Ulfelds jordebog (1964) ved Sv. Gissel s. XXVIII.
10. Erik Hardenbergs jordebog 1583, Adelige Brevkister, ved Thiset (1892)s. 29ff
11. Senere er det dog lykkedes at spore reguleringen af Føns, Ejby og

Voldby. I 1520 genforhandlede skiftet efter Knud Henriksen Gyldenstjerne (d. 1467) og Hilleborg Skinkel (d. 1494). (RA. Privatarkiver, under de nævnte personer). Ivernæs hovedgård og gods (omtrent 250 vestfynske gårde) fordeltes ved denne lejlighed. Det fremgår heraf, at Føns og Ejby allerede på dette tidspunkt var regulerede. I sønnen Henrik Knudsen Gyldenstjernes (d. 1517) privatarkiv (RA.) findes et register over gods, han havde skænket til gejstlige institutioner, hvoriblandt Voldby med 6 egaliserede gårde.

Noter VI. 1.

1. Ulsig: Danske adelsgodser (1968) s. 327ff.
2. Ibid. s. 340.
3. Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning i middelalderen (1938) s. 35.
C.A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede HT. 10. rk. I, 4, 1931 s. 446-465.
Allerede i 1928 havde C.P.O. Christiansen dog været inde på det "skæbnesvangre ødegårdsspørgsmål", i Det danske Folks Historie. III (1928).
4. Ødegårde og ny Bosetning i de Nordiske Land i Senmiddelalderen. Bergen (1964) C.A. Christensen: Danmark (s. 7-24).
5. C.A. Christensen: Krisen på Slesvig domkapitelsgods 1352-1437. HT. 11. rk. VI. s. 161-244, 1962.
6. C.A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. HT. 12. rk. 1. bd. s. 257-349, 1964.
7. C.A. Christensen: Ændringerne (1964) s. 344.
8. Ibid. s. 277.
9. Sv. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 273ff. Jvf. samme: Den senmiddelalderlige krise i nordisk belysning. Fortid og Nutid bd. XXV (1973) s. 3-19.
10. Kort over undersøgelsesområdernes fordeling i Det nordiske Ødegårdsprojekt. Publikation nr. 2. Hornsherred undersøgelsen. (1977) s. 36.
11. Hornsherred Undersøgelsen (1977) s. 310.
12. C.A. Christensen. Ændringerne (1964) s. 259.
13. Hornsherred Undersøgelsen (1978) s. 312ff.
14. Per Raslow: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede. HT 1975 bd. 1. s. 1-38.
15. Sv. Gissel: Krise og Kapital i dansk senmiddelalder. Fran medeltid till välfärdssamhälle. Nordiske Historikermötet i Uppsala (1974) s. 481-495.
16. Sv. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 281f.
17. C.A. Christensen: Ændringerne (1964) s. 291.

18. Ulsig: Danske Adelsgodser i middelalderen (1968) s. 30 og 39ff.
19. Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen (1968) s. 135.
20. Titlen på Troels Dahlerups afhandling herom i HT 12. rk. IV. 1969. s. 1-43. Jvf. Troels Dahlerup: Danmark, i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. (1971) s. 45-80, specielt s. 58ff.
21. Aksel E. Christensen: Problemer vedrørende adel og hovedgårde i dansk senmiddelalder. Danmark, Norden og Østersøen (1976) s. 228-242, s. 234. Specielt om kirkens, kronens og højadelens godsslætninger på Fyn se samme: Store og smaa og mange slags fynske bønder. Danmark, Norden og Østersøen (1976) s. 243-260.
22. Publiceret af A. Steensberg i: Bondehuse og Vandmøller. (1952) (Pebringe), Boligskik på landet i Danmarks Middelalder. Nordisk kultur XVII (1953), s. 371-395 (Hejninge) og A. Steensberg og J.L. Østergaard Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Bd. I-III (1974).
23. Axel Steensberg: Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups Agre... Textbind (1968).
24. Ingrid Stoumann: De der blev hjemme - en vikingelandsby ved Esbjerg (1977). Sæddinglandsbyen og et nyt projekt omkring landsbyen Hostrup til belysning af vikingetidens bebyggelse i SV.Jylland (1979).
25. Leif Christian Nielsen: Bebyggelsesformer og kontinuitet i vest-og sydjysk vikingetid. Kontinuitet og bebyggelse. Udg. af H. Thrane (1977) s. 94-102.
26. Steen Hvas: Udgravningerne i Vorbasse. Mark og Montre 1976 s. 38-52. Samme: Udgravningerne i Vorbasse. Fra Ribe Amt 1977, s. 345-385 og Vikingebebyggelsen i Vorbasse. Mark og Montre 1977, s. 18-29. Fra Hodde til Vorbasse, linier i jernalderens bebyggelsesbillede. Fra Jernalder til Middelalder (1979) s. 31-44.
27. L. Bender Børgensen og T. Skov: Trabjerg, en vikingetidsbebyggelse i NV.Jylland. Fra Jernalder til Middelalder (1979).

Noter VI.2

1. Byen, der altså er nabo til Stensgård, nævnes da heller ikke i 1391 (Rep. 25/11 1391), hvor Stensgård med bl.a. Millinge pantsattes.
2. Denne mangel vil givetvis blive afhjulpet ved udgivelsen af naturnavnene, hvoraf indtil nu kun foreligger Sunds herred (DS bd. 15). Jeg er senere blevet opmærksom på, at der også i dette bind skjuler sig enkelte Gammeltofte lokaliteter ud over de nedenfor nævnte.
3. Fundmateriale og beretning på Fyens Stiftsmuseum, journalnr. 2913.
4. Fundmateriale og beretning på Fyens Stiftsmuseum. journalnr. 2942.
5. Rasmussen Søkilde: Holsteenshus (1875) s. 351f.

6. I 1662-matriklen er under Langaa sogn nævnt en ugedagstjener uden avl i Lestrup.
7. Hjerlev i Asum sogn, der er medtaget som marknavnenedlæggelse i DS, udgår, da J. Kousgård Sørensen senere har påpeget muligheden for, at Hjerlev er en oprindelig sammensætning på -løgh og ikke på -lef.
8. Jvf. for Sjællands vedkommende Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 281ff.
9. Karl Hansen: Danske Ridderborge (1876) s. 12.
10. RA. Reg. 108A, nr. 22, Regnskabsbog for skriveren på bispegården i Odense 1514-20.
11. Arup: Danmarks Historie III (1955) s. 69.
12. Fundmaterialet på Fyens Stifsmuseum, journalnr. 3434.
13. Fundmaterialet på Fyens Stifsmuseum. journalnr. 2263.
14. Ulsig: Danske adelsgodser (1968) s. 134.
15. Rep. 29/9 1461.
16. Aksel E. Christensen: Problemer vedrørende adel og hovedgårde i dansk senmiddelalder (1976) s. 233.
17. Rep. 30/10 1423.
18. Rep. 16/11 1500.
19. Rep. 6?/10 1500?
20. Rep. 8/5 1475.
21. ÆDA IV, s. 197ff.
22. Vilh. Lorenzen: Bidrag til vore herregaardes ældste historie. (Fortid og Nutid Bd. I (1914-16) s. 205-225). Senere har samme bidraget med: En gruppe voldsteder i Ollerup og Egense sogne. Fynske Årbøger (1957) s. 371-412, og Dronning Margrethes Fyenske Rigsfæstninger. Fynske Årbøger (1960) s. 336-351. Medens Vilh. La Cour har behandlet et "Voldsted ved Højskovgård, Svinginge sogn, Gudme herred, Svendborg Amt". Fynske Årbøger (1952) s. 282-296.
23. Vilhelm La Cour. Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede I-II (1972), Næsholm (1961).
24. Vilhelm La Cour og Hans Stiesdal: danske voldsteder. Fra oldtid og middelalder. Thisted amt (1957) og Hjørring amt (1963).
25. ÆDA IV s. 184 og 213.
26. Følgende hovedgårde tilkommet i forhold til Trap: Vindinge herred: Kastel, Grønholt (DD 2. rk. IX nr. 341, 1326). Gudme herred: Lakkendrup (Rep. 17/6 1489, ÆDA IV 37, 1493), Lørup (Rep. 30/10 1504), Sunds herred: Sørup (DD 20/11 1302), Tved (Rep. 30/9 1394), Pilegård (ÆDA I 107, 1366), Sallinge herred: Skerninge (Rep. 12/10 1470 og 29/1 1482), Holmsgård (Rep. 23/10 1498), Skovby herred: Rakkell (Rep. 6/3 1387), Farsbøllegård (ÆDA V, 6, 1336). Skovsgårde sædegård er i Trap henlagt til Hårslev sogn, medens DS givetvis med rette henlægger den til Vigerslev sogn. Byen Lundby og den Lundbygård, der var i slægten Friis' eje fra i hvert fald 1390 til 1511, henføres af Trap og DS til Ørbækklunde i Ørbæk

sogn. Det drejer sig dog givetvis om Lundby i Nr. Lyndelse sogn, hvor der i skattemandtallet 1511 netop optræder en Lundbygård (jvf. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 69). Endelig henfører Trap og DS. sædegården Eskelund, hvortil nævnes i 1446-47 væbneren Jesse Mikkelsen, til Gislev sogn i Gudme herred. Det drejer sig dog rimeligvis om Skeby sogn i Lunde herred, for det første fordi Jesse Mikkelsen er indblandet i godshandler i Lunde herred (Adel. Brevk. s.2), og for det andet fordi J.M. nok er identisk med den Jes Mikkelsen, der i 1423 (Rep. 30/10 1423) skrev sig til Skeby. Endelig kan det anføres, at Eskelundgård i Skeby sogn (atter?) blev tildelt adelig frihed i 1459 (Rep. 22/1 1459). I Bjerge herred kommer følgende hovedgårde til: Skinnerup, Klarskov (E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 92f), medens Skam herred, foruden de tre tidligere omtalte i Nørreby, Klinte og Egense, forøger hovedgårdstallet med Vesterby (Rep. 20/5 1497, 19/1 1499), Gyngstrup (Rep. 25/7 1408), Bederlev (Rep. 16/4 1447), Stensby (Rep. 5/3 1394) og Bastrup (Rep. 5/3 1394). I Lunde herred tilkommer, foruden de nævnte Eskelund og Skeby, tillige Bladstrup (Rep. 16/4 1443 og 14/9 1447) Lystrup (DD 10/7 1361, 3/12 1365), Lumby (DD 10/7 1361) og Lunde (Rep. 15/7 1419). I Odense herred tilkommer Fangelgård (ÆDA V 226 og 239), medens den Fru Magdalene i Pårup, der nævnes under Pårup sogn i Trap, rettelig hører hjemme i Pårup hovedgård, Ellinge S. Vindinge H. I Båg herred tilkommer Kaslunde (Rep. 8/6 1468, ÆDA V 623, 1455), Orte (ÆDA V 632, 1436), Årupgård (Rep. 9/5 1511). Søby (Rep. 13/7 1489), Blangstrup (ÆDA V 626). I Vends herred tilkommer Vejrup (Rep. 18/6 1489), Holsegård (30/4 1495, skattemandtalt 1511) Skrillinge (Rep. 9/3 1425), medens omvendt Kærsgård, der i Trap tilsyneladende regnes for hovedgård allerede 1499, ikke ses at have fungeret som sådan før op i 1500 tallet.

I Aksel E. Christensens redegørelse for de senmiddelalderlige hovedgårde (Store og smaa og mange slags fynske bønder (1976)) har der indsneget sig en række mindre fejlidentifikationer. Egsmose ligger således i Gudbjerg og ikke i Søllested sogn, en hovedgård Lindegård i Voldtofte synes ikke rimeligt belagt, det samme gælder Græsholm i Gelsted sogn, medens hovedgården i Pårup i Ellested sogn rettelig hører hjemme i Ellinge sogn.

27. A.E. Christensen: Problemer vedrørende adel og hovedgaarde i dansk senmiddelalder (1976) s. 235.
28. Samme: Store og smaa og mange slags fynske bønder (1976) s. 246f.
29. Aksel E. Christensen: Problemer vedrørende adel og hovedgaarde i dansk senmiddelalder (1976) s. 242.
30. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 88-112.
31. E. Porsmose Christensen: Stordrift og Fællesdrift (1978) s. 95.
32. Egentlig 4 ørte byg, altså 6 tdr., men det synes at være en fejl for 4 pund byg (Rep. 23/6 1504).

33. Jvf. Ulsig: Danske Adelsgodser, s. 345ff. I en jordebog fra 1450'erne (Torbern Billes privatarkiv, RA) nævnes det således, at en ødejord på $\frac{1}{2}$ læst skyldkorn drives under Lykkesholm.
34. Torbern Bentsen Billes (død 1465) privatarkiv, RA.
35. Listen over Torbern Billes fynske gods i 1464 hos Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 442 synes tilvejebragt ved en kombination af 1451-54 og 1464 listen. I 1451-54 nævnes under Ryslinge kun gårdenes samlede landgilde, der imidlertid svarer til de 4 gårdes samlede landgilde i 1464, hvorfor jeg har antaget, at der også i 1451-54 var 4 gårde her. Den yngste jordebogs datering (1464) hviler på en separat liste over ervidspenge. Muligvis er selve jordebogen noget ældre.
36. Rep. 15/3 1383 skiftet aftrykt i Barner: Familien Rosenkrantz' historie I (1874). Dipl. XIX.
37. ÆDA IV, jvf. E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift (1978) s. 91f.
38. Jvf. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 127.
39. Erik Hardenbergs Jordebog (1928) s. 40.
40. Nemlig til Johanne af Wemmetoftes svoger Gert Hartvigsen Bryske (d. 1441) til Dallund, eller måske til sønnen Iven Gertsen Bryske (d. 1470). I hvert fald lå der i 1500 (Rep. 1/8 1500) under Dallund gods netop 3 gårde i Tværskov. Iven Gertsen Bryskes broder Claus fik ved skifte i 1475 (Rep. 19/6 1475) på sin hustrus vegne del i Løgismose godset, som han havde skrevet sig til allerede fra 1470. Der omtales ikke i skiftet noget gods i Højrup, men i 1504 (Rep. 4/3 1504) lod sønnen Karl Bryske indvorde sine besiddelser i Højrup, som han i øvrigt skrev sig til, for en lov hævd. Noget taler for, at disse Højrupbesiddelser kan spores tilbage gennem Bryske slægten til Iven Hartvigsen Bryske og hustruen Johanne af Wemmetofte.
41. Adel. Brevk. s. 100.
42. Jørgen Brahes adkomst på Østrupgård og gods 1632. Brahesminde Godsarkiv. LAO.
43. Ødegårder og ny bosetning i de nordiske lande i senmiddelalderen. Bergen 1964, C.A. Christensen: Danmark s. 17f.
44. Se f.eks. Rep. 19/6 1475 og Rep. 17/2 1512.
45. Se f.eks. Rep. 7872 marts 1449.
46. Adam af Bremen: Beskrivelse af Øerne i Norden, ved Allan A. Lund (1978) s. 30f.
47. Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning i Middelalderen (1938) s. 17.
48. Rep. 31/10 1440.
49. M. Mackeprang: Middelalderlige Kirkeudvidelser. Festskrift til Kr. Erslev (1927), s. 187.
50. DD II, 5 nr. 108, 1300-1335.
51. Thomas Riis: Villiei og Coloni indtil 1340. Et forsøg på en begrebsanalyse. Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrub-

beltrang. (1970) s. 1-20.

52. Jvf. W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede (1903) s. 424.
53. Jvf. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 147.
54. Jvf. Poul Rasmussen's oversigt over "Middelalderlige jordvurderingsenheder og jordmål" i Mål og Vægt (1967) s. 28-49.
55. Jyske Lov III 55,58.
56. Poul Rasmussen anf. a. s. 29.
57. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 332.
58. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 342f.
59. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 336f. På Fyn første gang i 1427 (Rep. 19/6 1427).
60. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 340
61. RA. Reg. 108 pk. 6, stk. 2, jordebog 1502. Næsbyhoved len.
62. Som f.eks. Fr. I. Reg. 23/11 1526.
63. W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede (1903) s. 488f.
E. Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen (1968) s. 338f.
64. 22/1 1446. Kirkehist. Saml. 3. r. V. 465.
65. DSOH. bd. 8 s. 215f.
66. LAO. Brahesminde Godsarkiv.
67. Roskildebispens Jordebog (1956) s. 177, ÆDA III s. 364.
68. ÆDA V 1093.
69. ÆDA I 107.
70. Trykt i Aarsberetning fra Det kgl. Geheime-Arkiv V.
71. Trykt i Danske Magasin 4. rk. 5. bd. s. 146ff.
72. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 131.
73. Det kan nævnes, at en mark sølv (marsel) jord omkring 1700 ækvivalerede 4-5 tdr. agerland i Vissenbjergområdet (K. Rasmussen: De saakaldte Marseller. Hist. Tidsk. 8. rk. 5 (1914-15) s. 310-17, Sv. Aakjær: Kong Valdemars Jordebog bd. I (1943) s. 110).

Noter VI.3

1. Rep. 20/5 1497. Trykt i Nye Danske Magasin 5. bds andet hæfte s. 149ff.
2. Trykt i Danske Magasin 4. rk. 5. bd. s. 146ff.
3. Aarsberetning fra det kgl. Gehejmearkiv, V, s. 78-81 (1871-75).
4. Danske Magasin 4. rk. 5. bd. s. 151f.
5. Jvf. Arup: Danmarkshistorie bd. II (1932) s. 260.
6. I skånske Lov (71) derimod sikres den enkeltes ret til at opdyrke sin del af de fælles jorder, selv hvor de øvrige lodsejere ikke ville skifte jorden – et markant udtryk for det ændrede bebyggelsesexpansions klima.
7. Rep. 26/3 1482. Trykt i Danske Magasin III (1747) s. 38ff.
8. Ulsig: Danske Adelsgodser (1968) s. 326.

9. S. Gissel: Landgilde og Udsæd (1968) s. 287.
10. Slicher van Bath: The agrarian History of Western Europe (1963) s. 163.
11. Gissel anf. a. s. 286f.
12. Slicher van Bath anf. a. s. 56.
13. A. Steensberg: den danske landsby (1973) s. 73.
14. Nye Danske Magasin 5te bd. (1827) s. 235.
15. T.G. Jeppesen: Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode (1977).
16. E. Porsmose Christensen: Den stationære landsbys opståen (1977).
E. Porsmose Christensen: Bebyggelse, kulturlandskab og driftsmåder på overgangen mellem yngre jernalder og ældre middelalder (1979).
17. Poul Meyer: Danske Bylag. (1949), s. 245ff.
18. E. Porsmose Christensen: Bebyggelse, kulturlandskab ... (1979).
19. H. Larsen: Nogle oplysninger og bemærkninger om danske landsbyer. Årbøger (1918) s. 219.
20. Danelaw Institutions and Danish society in the Viking Age. Medieval Scandinavia bd. 8 (1975) s. 27-85.

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

- Adam af Bremen: Beskrivelse af Øerne i Norden, ved Allan A. Lund, 1978.
- Aktstykker til oplysning især af Danmarks indre forhold i ældre tid. I-II. Udgivet af Fyens Stifts Literaire Selskab. Odense 1841-45
- E. Albrechtsen: Fyn i Oldtiden. Odense 1974.
- E. Albrechtsen: Fyns bebyggelse i den ældre jernalder. Arbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1946, s. 1-71.
- E. Albrechtsen: Fyns bebyggelse i oldtiden. Fynske Arbøger IV 1951, s. 220-52.
- E. Albrechtsen: Fynske Jernaldergrave bd. I-V. Odense og Kbh. 1954-73.
- E. Albrechtsen: Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. Kuml 1970, s. 123-44.
- Esben Albrechtsen: Holstenervældet på Fyn i det 14. århundrede. Fynske Minder, 1974, s. 189-207.
- P. Andersson: Passages from Antiquity to Feudalism. London 1974.
- T. Andersson: Svenska häradssnamn. Lund 1965.
- E. Arup: Danmarks Historie bd. I-III, Kbh. 1926-1955.
- H. Aubin: The Lands east of the Elbe and German colonization eastwards. Cambridge Economic History of Europe, 2. ed., vol. I, 1966, s. 449-486.
- G. Bang: Sjællands Landbefolkning i det 17. og 18. århundrede. Hist. Tidsskrift, 7 rk. II, 1899-1900, s. 417-54.
- T.B. Bang: Gaardsæder. Fortid og Nutid bd. 4, 1923, s. 69-72.
- T.B. Bang: Klemmentsfejdens efterspil. Et bidrag til bondestandens historie. Hist. Tidsskrift, 8. rk. VI, 1916, s. 165-96.
- T.B. Bang: Lensregnskaberne og deres benyttelse som historisk kilde. Fortid og Nutid I, 1914-16, s. 141-160.
- K. Barner: Familien Rosenkrantz historie I. Kbh. 1874.
- Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium d. 7.-8. nov. 1975 afholdt af Odense Universitet, udg. af H. Thrane. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab. nr. 17. Odense 1976.
- Bebyggelseshistorisk metode og teknik. Beretning fra et symposium d. 19.-20. maj 1978 afholdt af Odense Universitet, udg. af H. Thrane. Skrifter fra Historisk Institut nr. 23. Odense 1978.
- L. Bender Jørgensen og T. Skov: Trabjerg, en vikingetidsbebyggelse i NV-Jylland. Fra Jernalder til Middelalder, udg. af H. Thrane, Odense (1979), s. 63-72.
- A.F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. Bd. 1-4 Kbh. 1844-53.
- Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kbh. 1650-1656 (1971).
- Marc Bloch: The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions. Cambridge Economic History of Europe, 2. ed., vol. I, 1966.
- Aa. F. Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene (1657-1660). Oden-

se 1973.

- E. Boserup: Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt, Lund 1973.
 P. Bredsdorff: Kortlægning og Historiske Studier. Kbh. 1973.
 P. Bredsdorff: Om bebyggelsens fordeling i Vikingetidens Danmark. Bebyggelsesarkæologi, udg. af H. Thrane, Odense 1976, s. 92-93.
 R. Brenner: Agrarian Class Structure and economic Development in pre-industrial Europe. Past and Present 70, 1976, s. 30-75.
 J. Brøndsted: Danmarks Oldtid bd. III, Kbh. 1960.
- A. Campell: Skånska bygder under förra hälften av 1700-tallet. Uppsala 1928.
 M. Chisholm: Rural Settlement and Land Use. 2. rev. ed. London 1968.
 A. E. Christensen: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalder. Nordisk Kultur II, Kbh. 1938.
 A. E. Christensen: Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger. Kbh. 1976.
 A.E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden. Kbh. 1948.
 A.E. Christensen: Vikingetidens Danmark på Oldhistorisk baggrund. Kbh. 1969.
 C. Christensen Hørsholm: Agrarhistoriske Studier I-II. Kbh. 1886-91.
 C.A. Christensen: Danmark. Ødegårder og ny Bosetning i de Nordiske Land i Senmiddelalderen. Bergen 1964, s. 7-14.
 C.A. Christensen: Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods 1352-1437. Hist. Tidsskrift 11. rk. VI, 1960-62, s. 161-244.
 C.A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede. Hist. Tidsskrift 10. rk. I, 1931, s. 446-465.
 C.A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. Hist. Tidsskrift 12. rk. I, 1964, s. 257-348.
 V. Christensen og J. Kousgård Sørensen: Stednavneforskning 1. Kbh. 1972.
 W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. aarhundrede. Kbh. 1903.
 H.V. Clausen: Studier over Danmarks oldtidsbebyggelse. Arbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1916, s. 1-226.
- T. Dahlerup: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. Hist. Tidsskrift 12. rk. IV, 1969, s. 1-43.
 T. Dahlerup: Danmark. Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Kbh. 1971, s. 45-80.
 Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene I-VIII og tillæg til bd. IV, udg. af J. Brøndum-Nielsen og P.J. Jørgensen. Kbh. 1932-61.
 Danmarks gamle Love på Nutidsdansk, ved E. Kroman og S. Iuul, bd. I-III. Kbh. 1945-48.
 Danmarks Geologiske Undersøgelse. Beskrivelse til Geologisk Kort over Danmark (i Maalestok 1.100.000).

DGU I rk. nr. 2, N.V. Ussing og V. Madsen: Kortbladet Hindsholm. Kbh. 1897.

DGU I rk. nr. 7, V. Madsen: Kortbladet Bogense. Kbh. 1900.

DGU I rk. nr.9, V. Madsen: Kortbladet Nyborg. Kbh. 1902.

DGU I rk. nr. 19, V. Milthers: Kortbladet Vissenbjerg. Kbh. 1940.

DGU I rk. nr. 22a, V. Nordmann: Kortbladet Fredericia. Kbh. 1958.

DGU I rk. nr. 21a, K. Milthers: Kortbladene Fåborg, Svendborg, Gulland. Kbh. 1959.

Danmarks Riges Breve. Rk. 1-3. Kbh. 1938ff.

Danmarks Riges Historie bd. I-VI. Kbh. 1896-1907.

Danmarks Stednavne bd. 11. Maribo Amts Stednavne, ved A. Bjerrum. Kbh. 1954.

bd. 13: Svendborg Amts Bebyggelsesnavne, ved J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1958.

bd. 14: Odense Amts Bebyggelsesnavne, ved J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1969.

bd. 15: Svendborg Amts Naturnavne I, Sunds Herred, ved. B. Hjorth Pedersen og I. Wohlert. Kbh. 1970.

Danske Adelige Brevkister. Ved A. Thiset. Kbh. 1897.

Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Ved K. Erslev og E. Møllerup. Kbh. 1881-82.

Danske Magazin, indeholdende bidrag til den danske histories oplysning. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie. Kbh. 1745ff.

Danske Middelalderlige regnskaber:

1. rk. bd. 1. Hof- og centralstyre. Red. af G. Galster. Kbh. 1944-53.

3. rk. bd. 1. Roskildeskirkens jordebøger og regnskaber. Red. af C.A. Christensen. 1956.

Danske Slotte og Herregårde 2. udg. under red. af Åge Roussell.

bd. 7: Nordøstfyn. Kbh. 1965.

bd. 8: Sydfyn. Kbh. 1965.

bd. 9: Nordvestfyn. Kbh. 1965.

Diplomatarium Danicum Rk. 1-3. Kbh. 1938ff.

Erik Hardenbergs jordebog. Ved H.H. Fussing. Odense Katedralskole 1928. Odense 1928, s. 5-79.

Kr. Erslev: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660. Kbh. 1885.

Kr. Erslev: Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejers Tid. Hist. Tidsskrift, 5. rk. V, 1885, s. 516-571.

Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596) Kbh. 1879.

Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Kbh. 1879.

Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid. Studier og Omrids. Kbh. 1898.

- Fra Fyns Fortid I. Kbh. 1916.
- K.-E. Frandsen: Harndrup og Skårup. Retrospektiv analyse af den agrare struktur i fynske landsbyer i det 17. århundrede. Odense 1976.
- K.-E. Frandsen: Kortrekonstruktion - et redskab i det bebyggelseshistoriske arbejde. Bebyggelseshistorisk metode og teknik, udg. af H. Thrane. Odense 1978, s. 34-41.
- K.-E. Frandsen: Møns Kulturgeografi. Bygd 6. årg., nr. 5, 1975.
- K.-E. Frandsen: Tårnby. Kbh. 1975.
- K.-E. Frandsen: Matriklen af 1662. Rapport til Statens Humanistiske Forskningsråd. Kbh. 1977.
- K.-E. Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede, Fortid og Nutid bd. XXVII, 1977, s. 21-36.
- K.-E. Frandsen, Aa.H. Kamp, M. Mogensen: Starreklinte. Studier over bebyggelse og jordfordeling fra middelalder til nutid. Kulturgeografi 123, 1975, s. 113-131.
- K.-E. Frandsen og Aa.H. Kamp: Valby. Om bydelens historiske geografi. Geografisk Orientering 1977 nr. 6, s. 192-199.
- N.E. Frederiksen og H. Damgaard: Mark- og dyrkningsfællesskabet i Dreslette omkr. 1680. Fynske Årbøger, 1979, s. 14-41.
- J. A. Fridericia: Historisk-statistiske undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. Hist. Tidsskrift 6. rk. II, 1889-90, s. 469-622.
- Fru Eline Gøyes jordebog. Ved A. Thiset Kbh. 1892.
- Fra Jernalder til Middelalder. Beretning fra et symposium 17.-19. maj 1979 afholdt af Odense Universitet, udg. af H. Thrane. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 27. Odense 1979.
- N. Fræmohs: Præsteindberetninger som kilde til 1600-tallets gård og gårdbrugerstatistik med særligt henblik på den hidtidige forsknings anvendelse af dette materiale. Kbh. 1972 (utrykt speciale).
- H.H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk landbrugs-historie omkring 1600. Kbh. 1942.
- F.L. Ganshof: Medieval Agrarian Society in its Prime: France, The Low Countries and Western Germany. Cambr. Econ. Hist. of Europe, 2. ed., vol. I, 1966, s. 290-339.
- L. Genicot: Crises: From the Middle Ages to Modern Times. Cambr. Econ. Hist. of Europe, 2. ed., vol I, 1966, s. 660-742.
- S. Gissel: Krise og kapital i dansk senmiddelalder. Fran medeltid till välfärdssamhälle. Nordiske Historikermøtet i Uppsala 1974, s. 481-495.
- S. Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie. Kbh. 1968.
- S. Gissel: Om ødegårdsprojektets opgaver til arkæologien. Bebyggelsesarkæologi, udg. af H. Thrane. Odense 1976, s. 95-104.
- S. Gissel: Den senmiddelalderlige krise i nordisk belysning. Fortid og

- Nutid bd. XXV, 1973, s. 3-19
- S. Gissel: Tradition og Traditionsbrud i danske middelalderlandsbyer. Kontinuitet og Bebyggelse, udg. af H. Thrane. Odense 1977, s. 103-111.
- Godsarkiver: Ahlefeldt-Brahesholm, Odense 1975.
 Brahesminde, Odense 1978.
 Roepstorff-Rørbæk, Odense 1973.
 Sanderumgaard-Tøjstrup, Odense 1973.
 Ulriksholm-Ålækkegård, Odense 1973.
 Tåsinge Godsarkiv, Odense 1973.
 Arkivkommissionens registratur over privatarkivet på Ravnholt, 1926-29.
- Gyldendals Danmarks Historie bd. I. Kbh. 1977.
- K. Hald: De danske stednavne på -um. Kbh. 1942.
 K. Hald: Stednavne og Kulturhistorie. Kbh. 1966.
 K. Hald: Vore Stednavne. 2. udg. Kbh. 1965.
- C. Rise Hansen og A. Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer. Kbh. 1951.
- C. Rise Hansen: Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden ca. 1560-1660. Hist. Tidsskrift 10. rk. VI, 1942, s. 141-176.
- J. Hansen og K. Mortensen: Dalum Sogns histoie. I, 1. Odense 1959.
- K. Hansen (udg.): Det danke Landbrugs Historie bd. 1-5. Kbh. 1925-45.
- K. Hansen: Beretninger om Skamby sogn. Samlinger til Fyens Historie og Topografi bd. 4, 1867, s. 249-307.
- K. Hansen: Danske Ridderborge. Kbh. 1876.
- S.Aa. Hansen: Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut, nr. 6. Kbh. 1964.
- V. Hansen: Bebyggelsens historie. Danmarks Natur bd. 9, s. 9-138. Kbh. 1970.
- V. Hansen: Historisk Kulturgeografi. Eksempel på arbejds metode med arkivmateriale. Geografisk Orientering 1973, nr. 1, s. 11-17.
- V. Hansen: Landskab og Bebyggelse i Vendsyssel. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600 tallet. Kulturgeografiske skrifter, bd. 7. Kbh. 1964.
- V. Hansen: Træk af Vendsyssels ældre bebyggelsesgeografi. Geografisk Tidsskrift bd. 49, 1948-49, s. 99-124.
- V. Hansen: Vore landsbyers alder og struktur. Studier over 2 markbøger fra 1688 matriklen. Geografisk Tidsskrift bd. 58, 1959, s. 66-102.
- F. Hastrup: Danske Landsbytyper. En geografisk analyse. Århus 1964.
- F. Hastrup: Danske vængelag i nordisk perspektiv. Kulturgeografiske skrifter 7, Århus 1970.
- G. Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid. Kbh. 1937.
- G. Hatt: Oldtidens Landsby i Danmark. Fortid og Nutid, 1936, s. 97-129.
- G. Hatt: The Ownership of Cultivated Land. Det Kg. Danske Vid. Selskab, Hist. -Fil. Meddelelser XXVI, 6. Kbh. 1939.

- K.F. Helleiner: *The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution*. *Cambr. Econ. Hist. of Europe*, 2. ed., vol. IV, 1967.
- K. Hornbeck og H. Land Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede*. Odense 1980.
- Hornsherred undersøgelsen, med indledende metodeafsnit. *Det nordiske Ødegårdsprojekt*. Publikation nr. 2. Kbh. 1977.
- S. Hvass: *Fra Hodde til Vorbasse, linier i jernalderens bebyggelsesbillede. Fra Jernalder til Middelalder*, udg. af H. Thrane, Odense (1979).
- S. Hvass: *Udgravningerne i Vorbasse. Mark og Montre 1976*, s. 38-52.
- S. Hvass: *Udgravningerne i Vorbasse. Fra Ribe Amt 1977*, s. 345-385.
- S. Hvass: *Vikingerbebyggelsen i Vorbasse. Mark og Montre 1977*, s. 18-29.
- Håndbog for Danske Lokalhistorikere*, red. J. Hvidtfeldt. Kbh. 1952-56.
- Jacob Ulfelds *Jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588*. Ved S. Gissel. Kbh. 1964.
- H.H. Jacobsen: *Studier i Fynske Vider og Vedtægter 1500-1800*. Odense 1977
- L. Jansen: *De Fynske Godsarkiver. En Introduktion*. Odense 1975.
- T.G. Jeppesen: *Anvendte feltarkæologiske metoder i "projekt landsbyen."* Bebyggelsehistorisk metode og teknik, udg. af H. Thrane. Odense 1978, s. 94-107.
- T.G. Jeppesen: *Arkæologiske landsbyundersøgelser på Nordøstfyn 1976-1978*. Materialepublikation. *Arkæologiske Undersøgelser 2*. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 25. Odense 1979.
- T.G. Jeppesen: *En guldrig - men alligevel fundfattig periode. Harja 1978*, s. 5-18.
- T.G. Jeppesen: *Bebyggelsesflytningen på overgangen mellem vikingetid og middelalder. Fra Jernalder til Middelalder* udg. af H. Thrane, Odense 1979, s. 99-117.
- T.G. Jeppesen: *Landsbyens Opståen. Indledende studier over middelalderlandsbyernes pladskontinuitet*. *Arkæologiske Undersøgelser 1*. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 24. Odense 1979.
- T.G. Jeppesen: *Middelalderlandsbyens opståen, kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Odense 1981.
- T.G. Jeppesen: *Oldtidsbebyggelse - middelalderbebyggelse. Kontinuitet eller brud?* *Hikuin* nr. 4, 1978, s. 117-124.
- T.G. Jeppesen: *Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode. Kontinuitet og Bebyggelse*, udg. af H. Thrane, Odense 1977, s. 76-87.
- T.G. Jeppesen og E. Porsmose Christensen: *Archaeological Investigations on the Problem of Continuity in Village Settlements in*

- Denmark. Proceedings of the Nordic Conference on Thermoluminescent Dating and other Archaeometric Methods. Uppsala University, Sweden, 25-26 November 1976, Risø 1977, s. 103-110.
- T.G. Jeppesen og E. Porsmose Christensen: Landsbyens opståen og udvikling indtil de store matriklers tid. Udkast til et projekt. Bebyggelsesarkæologi udg. af H. Thrane. Odense 1976, s. 106-116.
- T.G. Jeppesen og E. Porsmose Christensen: Landsbystudier. Harja 1976, s. 25-32.
- J. Jeppesen Jensen: Træk af Nislevgaards Historie. Særtryk af "Husmandskolonien i Nislev gennem 25 Aar". 1950.
- K.J.V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650. Odense 1977.
- T. Jexlev: Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til registratur 108 A. Arkiv bd 5. nr. 3, 1975. s. 137-156.
- T. Jexlev: Lensregnskaberne - en oversigt. Kbh. 1978.
- B. Jørgensen: Stednavne og bebyggelsesarkæologi. Kontinuitet og Bebyggelse, udg. af H. Thrane. Odense 1977, s. 90-93.
- P.J. Jørgensen: Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. 2. udg. Kbh. 1947.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660. Kbh. 1885ff.
- L.J. King: A quantitative expression of the pattern of urban settlements in selected areas of the United States. Analytical human geography, ed. P.J. Ambrose. London 1970.
- G. Knudsen: De danske Matrikler og deres benyttelse ved historiske undersøgelser. Fortid og Nutid, bd. II, 1919, s. 1-42.
- R. Koebner: The Settlement and Colonization of Europe. Cambr. Econ. Hist. of Europe, 2. ed., Vol. I, 1966, s. 1-91.
- Kong Christian II aabne Breve, Fyen angaaende. Suhm: Samlinger til den danske Historie 2, bd. 2., s. 1-58. Kbh. 1782.
- Kong Frederik den Førstes danske registranter. Ved K. Erslev og E. Møllerup. Kbh. 1879.
- Kong Valdemars Jordebog bd. I-III. Ved Sv. Aakjær, Kbh. 1926-45.
- Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's tid bd. I-II. Ved T. Dahlerup. Kbh. 1959-69.
- Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet, udg. af H. Thrane. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab nr. 22 Odense 1977.
- A.K.G. Kristensen: Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age: Sochemanni, liberi homines and Königsfrei. Mediaeval Scandinavia 8, 1975, s. 27-85.
- P.N. Kristensen: Bønder og Bebyggelse. Befolknings- og bebyggelsesudvikling, ejendomsforholdene og ugedagsbøndernes antal i Fugelse

- Herred i det 16. og 17. århundrede. Odense 1977.
- N. Kristiansen: Dansk arkæologi – fortid og fremtid. Fortid og Nutid bd XXVII, 1978, s. 304ff.
- K. Kristiansen: Fra Bronze til Jernalder: evolution eller devolution. Kontinuitet og Bebyggelse, udg. af H. Thrane. Odense 1977. s. 5-15.
- Kronens Skøder I-V. Ved L. Laursen, F.J. West, S. Nygaard. Kbh. 1892-1955.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 1956ff.
- V. La Cour: Et Voldsted ved Højskovgård, Svindinge sogn, Gudme herred, Svendborg Amt. Fynske Årbøger, 1952, s. 282-296.
- V. La Cour: Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede I-II. Kbh. 1972.
- V. La Cour: Næsholm. Kbh. 1961.
- V. La Cour og H. Stiesdahl: Danske voldsteder fra oldtid og middelalder. Thisted amt. Kbh. 1957. Hjørring amt. Kbh. 1963.
- H. Larsen: Nogle oplysninger og bemærkninger om danske landsbyer. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1918, s. 177-293.
- H. Larsen: Sjællands Landsbyer og Landsbynavne. Fortid og Nutid, bd 4, 1923.
- O.H. Larsen: Landbrugets historie og statistik. Kbh. 1937.
- A. Lassen: Fald og Fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960. Kbh. 1965.
- P. Lauridsen: Om gamle danske Landsbyformer. Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1896, s. 97-170.
- A. Linvald: Anmeldelse af De Danske Landbrug, Hist. Tidsskrift 9. rk. VI, 1929, s. 317-319.
- C. Lisse: "Gokstorp quod nunc Knutstorp dicitur". Om middelalderlige landsbynavneskifter. Festskrift til Kristian Hald. Kbh. 1974, s. 117-128.
- V. Lorentzen: Bidrag til vore Herregaardes ældste Historie. Fortid og Nutid bd. I, 1914-16, s. 205-225.
- V. Lorentzen: Dronning Margrethes Fyenske Rigsfæstninger. Fynske Årbøger 1960, s. 336-351.
- V. Lorentzen: En gruppe voldsteder i Ollerup og Egense sogne. Fynske Årbøger 1957, s. 371-412.
- K. Lunden: some Causes of Change in a Peasant Economy. Interactions between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology. Scand. Econ. Hist. Rev. Vol. XXII, 1974, s. 117-135.
- L. Lysgård: Vejr og Klima. Danmarks Natur bd. 2, Kbh. 1968, s. 11-134.
- M. Mackeprang: Middelalderlige Kirkeudvidelser. Festskrift til Kr. Erslev. Kbh. 1927, s. 187-210.

- H. Bennike Madsen: Det Danske Skattevæsen. Kategorier og klasser, skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense 1978.
- H. Bennike Madsen: Næsbyhoved len bønder 1502-10. Fynske Arbøger VIII, 1963, s. 121-179.
- H. Bennike Madsen: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511. Hist. Tidsskrift 11 rk. VI, 1960, s. 313-357.
- T. Mathiassen: Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. Kbh. 1948.
- T. Mathiassen: Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse. Kbh. 1959.
- Mester Jacob Madsens Visitatsbog. Ved. A.R. Idum. Odense 1929.
- P. Meyer: Danske Bylag. Kbh. 1949.
- J.M. Møller: Historiske Oplysninger om Brylle sogn. Odense 1919
- A. Vagn Nielsen: Landskabets tilblivelse. Danmarks Natur bd. 1., Kbh. 1967, s. 251-344.
- H. Nielsen: En undersøgelse af jernalderfundenes udbredelse i Præstø Amt. Kontinuitet og Bebyggelse, udg. af H. Thrane. Odense 1977, s. 49-54.
- H. Nielsen: Jernalderbosættelsen i Landskabet. Bebyggelsesarkæologi, udg. af H. Thrane. Odense 1976, s. 84-91.
- H. Nielsen: Jernalderfund og stednavnetyper, en sammenligning af fynske og sjællandske forhold. Fra Jernalder til Middelalder, udg. af H. Thrane, Odense 1979, s. 87-98.
- Henning Nielsen: Det Fynske Itri. En historisk-topografisk beskrivelse af Vissenbjerg sogn. Odense 1971.
- L.C. Nielsen: Bebyggelsesformer og kontinuitet i vest- og sydjysk vikingetid. Kontinuitet og bebyggelse, udg. af H. Thrane. Odense 1977, s. 94-102.
- Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter. Kbh. 1972.
- S. Nygaard: Danske Personnavne og Stednavne. En sproglig-historisk undersøgelse. Hist. Tidsskrift 7. rk. I, 1897, s. 82-109.
- G. Olsen: Hovedgård og Bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. Landbohistoriske Skrifter bd 1. Kbh. 1957.
- G. Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår. Fortid og Nutid bd. 19, 1956, s. 413-435.
- G. Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60. Hist. Tidsskrift 10 rk. VI, 1943.
- G. Olsen og A. Steensberg: Landskab og Bebyggelse. Landsbyen og det danske samfund. Kbh. 1945.
- O. Olsen: Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1965. 1966.
- F. Stendal Pedersen: Kilder til Belysning af Chr. V. s. Matrikulering i

Østifterne. Odense 1975.

- H. Pedersen: De Danske Landbrug. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christisan V. s matrikel 1688. Kbh. 1928 (1975).
- H. Pedersen: Nogle træk til belysning af hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17de aarhundrede. Hist. Tidsskrift 8. rk. VI, 1915, s. 1-82.
- H. Pedersen: Udsæden og det dyrkede areal på Falster i sidste halvdel af det 17de aarh. Hist. Tidsskrift, 8. rk. I, 1907-8. s. 101-37.
- H. Pedersen: Ødegårde i 1680'erne. En historisk-statistisk oversigt. Hist. Tidsskrift 8 rk. IV, 1913, s. 188-205.
- E. Ladewig Petersen: Det danske samfund i reformationstiden. Odense 1971.
- E. Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet 1974.
- E. Ladewig Petersen: Skøde og panteprotokoller (anmeldelse). Hist. Tidsskrift bd. 75 hft. 1, 1975, s. 141-151.
- N.M. Petersen: Bemærkninger om danske og norske stednavnes oprindelse og forklaring. Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed 1833.
- N.M. Petersen: Danmarks Historie i Hedenold bd. I-III, 2. rev. udg. Kbh. 1854-55.
- Politikkens Danmarkshistorie bd 1-14. Kbh. 1962-66. 3. udg. bd. 1 Kbh. 1977.
- Pontoppidans Danske Atlas. Tomus VI. Kbh. 1774.
- E. Porsmose Christensen: Bebyggelse, kulturlandskab og driftsmåder på overgangen mellem yngre jernalder og ældre middelalder. Fra Jernalder til Middelalder, udg. af H. Thrane, Odense 1979, s. 118-139.
- E. Porsmose: Bondesamfund og rigsdannelse - driftsmåder og samfundsorganisation i middelalderens Danmark. Teknologi och samhällsförändring. Studier i Historisk Metode 15. Oslo 1980, s. 54-74.
- E. Porsmose: Landsbynedlæggelser og hovedgårdseksponering på Fyn. Et studie i sammenhængen mellem problemstilling, metode og registrering. Hist. Tidsskrift 1978, s. 437-453.
- E. Porsmose Christensen: De nedlagte landsbyer på Fyn I-II. Odense 1976 (utrykt specialeafhandling).
- E. Porsmose Christensen: Den stationære landsbys opståen. Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder. Kontinuitet og Bebyggelse, udg. af H. Thrane, Odense 1977, s. 66-75.
- E. Porsmose Christensen: Stordrift og fællesdrift. Godsstrukturer ved Kertinge Nor igennem 600 år. Fynske Årbøger 1978, s. 88-112.
- E. Porsmose: Søholm gods. Vestfynsk Hjemstavn XXXIX, 1979 s. 281-288.
- E. Porsmose Christensen: Udskiftningskort som bebyggelsehistorisk kilde. Forsøg med retrospektiv kulturgeografi. Bebyggelsehistorisk metode og teknik, udg. af H. Thrane, Odense 1978, s. 42-62.

- E. Porsmose Christensen: Undersøgelser omkring Flemløse bys ældste historie, Vestfynsk Hjemstavn XXXVII, 1977, s. 167-174.
- M.M. Postan: Medieval Agrarian Society in its Prime: England. Cambr. Econ. Hist. of Europe, 2. ed., vol. I, 1966.
- G. Poulsen: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid XXVI, 1976, s. 358-71.
- G. Poulsen: Foldudbyttet i det 17. århundrede - en replik. Fortid og Nutid bd. XXVII, 1978, s. 417-19.
- K. Prange: Selvejets omfang på reformationstiden. Bol og By 5, 1964, s. 41-46.
- Præsteindberetninger til Ole Worm bd. I-II, ved F. Jørgensen. Kbh. 1974.
- P. Raslow: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede. Et studie i Roskildebispens jordebog. Hist. tidsskrift bd. 75, 1975, s. 1-38.
- K. Rasmussen: De saakaldte Marseller. Hist. Tidsskrift 8. rk. V. 1914-15, s. 310-17.
- N. Rasmussen Søkilde: Holsteenshus og Nakkebølle med tilliggende Sogne og Øer. Odense 1875.
- N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen (Kistrup): Hillerslev og Østerhæsingne sogne med Arreskov og Gjelskov. Odense 1881.
- P. Rasmussen: Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland. Bol og By 8, 1974, s. 7-21.
- P. Rasmussen: Mål og Vægt. Kbh. 1967.
- P. Rasmussen: De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse. Bol og By 1962.
- P. Rasmussen: De regelbundne landskifter og gårdenes historie i Århus Stift. Århus Stifts Årbøger. bd. 49, 1956, s. 34-80.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis
I. rk., bd. 1-4, 1085-1450, udg. af K. Erslev. Kbh. 1894-1912.
II. rk. bd. 1-9, 1451-1513, udg. af W. Christensen. Kbh. 1928-39.
- T. Riis: Les Institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332. Odense 1977.
- T. Riis: Villici og Coloni indtil 1340. Et forsøg på en begrebsanalyse. Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. Kbh. 1970, s. 1-20.
- A. Riising: Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Odense 1970.
- T. Ringsmose: Rantzausholm Gods før og efter svenskekrigene 1657-1660. Odense 1976.
- C. Rothe: Beretning om den i aaret 1844 for kongeriget indførte nye jordskyldsætnings væsen og historie. Kbh. 1844.
- Samlinger til Fyens Historie og Topographie: Bd. IV, 1867, IX, 1884 og X, 1890.
- W. Scharling: Kirketallet og Folketallet i Danmark i det 13. Aarhun-

- drede. Hist. Tidsskrift 6. rk. II, 1889-90, s. 264-318.
- K. Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid bd. XXVIII, 1979, s. 35-49.
- Schultz Danmarkshistorie bd. 1-6. Kbh. 1941-43.
- Skiftet efter Rigsråd Eske Brock 1626. Ved. C. Rise Hansen. Kbh. 1965.
- F. Skrubbeltrang: Anmeldelse af Hovedgård og Bondegård. Jyske Samlinger. Ny række IV, 1957-58, s. 307-317.
- F. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978.
- F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800. Kbh. 1940.
- F. Skrubbeltrang: Kildekritisk vejledning til Henrik Pedersens: De Danske Landbrug. 2. udg., Kbh. 1975, s. 483-487.
- F. Skrubbeltrang: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. Hist. Tidsskrift 12 rk. V, 1971, s. 1-54.
- N. Skyum-Nielsen: Kvinde og Slave. Danmarkshistorie uden retouche. 3. Kbh. 1971.
- B.H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850. London 1963.
- B.H. Slicher van Bath: The yields of different crops (mainly cereals) in relation to the Seed c. 810-1820. Acta Historia Neerlandica II, 1967, s. 26-106.
- E. Slottved: Tiendeafløsning og foldudbytte. Fortid og Nutid XXVII, 1977, s. 74-80.
- P. Smed: Det fynske Landskab. Skive 1978.
- A. Steensberg: Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre i Borup Ris Skov ved Tystrup sø, Sjælland. Textbind. Kbh. 1968.
- A. Steensberg: Boligskik på landet i Danmarks Middelalder. Nordisk Kultur XVII, 1953, s. 371-395.
- A. Steensberg: Bondehuse og Vandmøller i Danmark gennem 2000 år. Kbh. 1952.
- A. Steensberg: Den Danske Landsby gennem 6000 år. Kbh. 1973.
- A. Steensberg og J.L. Østergård Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. I-III. Kbh. 1974.
- J.C.H.R. Steenstrup: De danske Stednavne. 2. udg. Kbh. 1918.
- J.C.H.R. Steenstrup: Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie. Hist. Tidsskrift 6. rk. IV, 1895, s. 313-66.
- J.C.H.R. Steenstrup: Nogle Undersøgelser over Danmarks ældste Inddeling. Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1896, s. 375-404.
- J.C.H.R. Steenstrup: Nogle undersøgelser om fæstebondens retsforhold i ældre tid. Hist. Tidsskrift 5. rk. VI, 1886-87, s. 655-714.
- I. Stoumann: De der blev hjemme - en vikingelandsby ved Esbjerg. Esbjerg 1977.
- I. Stoumann: Sæddinglandsbyen og et nyt projekt omkring landsbyen Hostrup til belysning af vikingetidens bebyggelse i SV-Jylland. Fra Jernalder til Middelalder, udg. af H. Thrane, (1979) s. 55-62.

- S. Søderlind: Häradet. Svensk Hist. Tidsskrift 1968, s. 102-72.
- B. Søndergård: Indledende studier over den nordiske stednavnetype -lev (Iöv). Kbh. 1972.
- J. Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne på -sted. Kbh. 1958.
- T. Thaulow: Stamhuset Ravnholt-Nislevgaard-Hellerup's Godshistorie, med særligt henblik på Herregaarden Ravnholt. Kbh. 1957.
- A. Thomsen: Historiske efterretninger om Avnslev og Bovense sogne i ældre tid. Særtryk af "Svendborg Amt". Nyborg 1928.
- C. Thorsen: Smaa bidrag til belysning af ejendomsforholdene i landbruget i slutningen af det 16. aarhundrede. Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, 1912-13, s. 183-210.
- H. Thrane: Bebyggelsesarkæologi - en arbejdsopgave. Fortid og Nutid XXV, 1974, s. 299-321.
- H. Thrane: Bebyggelseshistorie som arbejdsmetode. Bebyggelsesarkæologi, udg. af H. Thrane, Odense 1976, s. 5-17.
- Trap: Danmark 5. udg. bd. 12: Odense Amt, 1956, bd. 13: Svendborg Amt, 1957.
- E. Ulsig: Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herrder ca. 1517. Bol og By 2. rk. 2, 1978, s. 49-76.
- E. Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen. Skrifter udg. af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet II. 1968.
- H.M. Velschow: Om Folkemængden i Danmark i midten af det trettende Aarhundrede. Hist. Tidsskrift bd. IV, 1843, s. 1-52.
- L. Weise: Nogle østdanske marknavne på -by. Festskrift til Kr. Hald. Kbh. 1974, s. 157-70.
- H. van Werveke: the Rise of the Towns. Cambr. Econ. Hist. of Europe, 2. ed., vol. III, 1965.
- E. Weymann-Munch: Fünen als Siedlungsraum. Siedlungsgeographie einer Dänischen Landschaft. Stuttgart 1936.
- O. Widding: Markfællesskab og Landskifte. Studier over Lollandske Markbøger 1681 og 1682. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1948, 1949.
- De ældste danske Archivregistraturer bd. I-V, ved T.A. Becker. Kbh. 1854-1910.
- E. Österberg: Kolonisation och Kriser. Bebyggelse, Skattetryck, Odling och Agrarstruktur i Västra Värmland ca. 1300-1600. Det Nordiske Odegårdsprojektet publikation nr. 3. Varberg 1977.
- S. Aakjær: Bosættelse og bebyggelsesformer i Danmark i ældre tid. Bidrag til Bondesamfundets Historie II. Kbh. 1933, s. 109-182.
- S. Aakjær: Om det olddanske Herred og Sogn. Festskrift til Kr. Erslev. Kbh. 1927, s. 1-30.
- Aarsberetning fra det ggl. Gehejmearkiv. V. Kbh. 1871-75.

Utrykte kilder

Ekstraskattemandtal og lensregnskaber:

Alle i Rigsarkivet (RA). For tiden indtil 1559 er de ovennævnte kildegrupper opstillet mellem de øvrige middelalderlige regnskaber, som er registreret i Reg. 108 A. Herefter er de opstillet alfabetisk inden for hver topografisk gruppe (len).

Næsbyhoved (senere Odensegård) len:

Lensregnskaber 1502-10: Reg. 108 A pk. 6.
 Skattemandtal 1511: Reg. 108 A pk. 4 stk. 4 og 5.
 Lensregnskab (c. 1540): Reg. 108 A pk. 51 stk. 4.
 - 1588/89.
 Skattemandtal 1610.

Rugård len:

Skattemandtal 1511: Reg. 108 A pk. 4 stk. 4 og 5.
 Lensregnskab (ca. 1537): Reg. 108 A pk. 51 stk. 3.
 Skattemandtal 1610.

Hindsgavl len:

Lensregnskab 1586.
 Skattemandtal 1606 og 1623.

Hagenskov len:

Skattemandtal 1600.

Nyborg len:

Lensregnskab (ca. 1537): Reg. 108 A pk. 51 stk. 3.
 - 1542: Reg. 108 A pk. 51 stk. 5.
 - 1563/64
 - 1591/92
 Skattemandtal 1610.

Jordebøger:

I RA.: Dalum Klosters jordebog 1533: Reg. 108 A pk. 51 stk. 1.
 Dalum Klosters jordebog 1587/88.
 Regnskabsbog for skriveren på Bispegården i Odense 1514-20: Reg. 108 A pk. 22.
 Jordebog over forskellige herreder i Fyn af 1531 (bispelig): Reg. 108 A

pk. 15 stk. 10.

Jordebog til Kærstrup 1537: Reg. 108 A pk. 49 stk. 3.

Diverse lens- og godsregnskaber før 1660: Skinnerup (jordebøger 1616-47).

Torbern Billes (d. 1465) privatarkiv: Jordebøger over TBs fynske gods o. 1451-54 og 1464.

I Landsarkivet i Odense (LAO):

Roepstorff Godsarkiv, Dokumenter hidrørende fra forskellige adelspersoner 1627-1757:

Sofie Ulfstands jordebog 1617. (Kørup hgd. m.m.).

Jordebog over Dallund 1627.

Jordebog over halvdelen af Ravnholt 1633.

Jordebog over Hesselagergård 1642.

Jørgen Brahes jordebog over Hvedholm 1617. Karen Brahes Bibliotek. Håndskriftsamlingen D II, 33.

Matriklerne:

I LAO:

Odense Amtstues Arkiv.

Matrikler for Odensegård Amt 1664, 1688.

Matrikler for Rugård Amt 1664, 1688.

Assens Amtstues Arkiv.

Matrikler for Assens amt 1664, 1688.

Matrikler for Hindsgavl amt 1664, 1688 og ca. 1750.

Svendborg Amtstues Arkiv.

Matrikel for Nyborg amt 1688.

I RA:

Rentekammeret. Amtstuematriklen 1664, nr. 1809 Nyborg Amt.

Markbøgerne til 1688-matriklen findes i RA: Christian V.s matrikel.

Markbøger 1681-83.

Modelbogsmaterialet til Chr. V.s matrikel er for det fynske områdes vedkommende af lektor Finn Stendal Pedersen blevet overført til EDB. Stendal Pedersen har vist mig den venlighed at stille dette materiale til rådighed for nærværende undersøgelse.

1662-matriklen er for Fyns vedkommende systematiseret i tabelform af lektor Karl Erik Frandsen i forbindelse med hans forskningsprojekt: Matriklen af 1662. Også dette materiale er velvilligt blevet stillet til rådighed.

Præsteindberetninger:

Alle i LAO.

Hele stiftet:

(Bispearkivet. Indberetninger nr. 19).

1689-90. Indberetninger om sognekaldenes forringelse siden 1660.

1677-78. Adskillige præsters indberetninger om decimantibus.

Odense herred:

(Bispearkivet, Odense herreds breve 1555-1785).

1572. Jordebog på Odense herreds sognepræsters indkomst.

1690. Indberetninger om præstekaldenes indkomster.

Lunde herred:

(Bispearkivet. Lunde herreds breve 1552-1785).

1552. Register på præsternes --- indkomster og på kirkernes tilliggelse, landgilde og gårde.

1571-72. Register på de præstegårde i Lunde herred med deres indkomst.

1667. Register på de præstegårde i Lunde herred med deres indkomst.

1690. Specifikation på præstekaldenes jordrente i Lunde herred.

Bjerge herred:

(Bispearkivet, Bjerge herreds breve 1553-1785).

1568. Fortegnelse over præsternes indkomster.

1667. Bjerge herreds provstebog udi hvilken forfattes præsternes årlige indkomst.

1690. Jordebog for Bjerge herred.

Skovby herred:

(Bispearkivet. Skovby herreds breve 1529-1720).

1571. Register på præstegårdenes ejendomsjorder, breve, skov og eng.

Vindinge herred:

(Bispearkivet. Vindinge herreds breve 1554-1698).

1572. Register på præsternes underhold i Vindinge herred.

1667-68. Register på præsternes underhold i Vindinge herred.

1690. Jordebog over sognekaldenes tilliggende indkomst.

Gudme herred:

(Bispearkivet, Gudme herreds breve 1548-1714).

1572. Fortegnelse på præsternes ejendomsbreve, landgilde, visse renter, deres avl, ager, eng og skov og huse.

1667. Gudme herreds provstebog.

Sunds herred:

(Bispearkivet. Sunds herreds breve 1541-1721).

1572. Sunds herreds jordebog.

1668. Sunds herreds provstebog.

1690. Sunds herreds provstebog.

Sallinge herred:

(Bispearkivet. Sallinge herreds breve 1539-1689, 1690-1732).

1667-68. Sallinge herreds provstebog.

1690. Sallinge herreds provstebog.

Båg herred:

(Bispearkivet. Båg herreds breve 1554-1694).

1572. En register- og jordebog på sognepræsternes rente og årlig indkomst i Båg herred.

1690. Båg herreds provstebog.

(Båg herreds provstearkiv).

1667. Båg herreds provstebog.

Vends herred:

(Bispearkivet, Vends herreds breve 1555-1711).

1568. Fortegnelse over præsternes indkomster.

1572. Jordebog -- på alt det gods som ligger til præstegårde -- udi Vends herred m.m.

Skam herred:

(Skam herreds provstearkiv).

1669. Skam herreds provstebog.

(Bispearkivet, Skam herreds breve 1562-1785).

1690. Register over præstekaldenes beskaffenhed.

LAO: Kirkeregnskaber: Vindinge-Bjerge-Hindsholm herreder 1554.

Skøder og skifter:

Alle i LAO. Følgende godsarkiver (gruppe II, Adkomster): Brahesborg, Brahesminde, Dallund, Egeskov, Fjellebro, Gyldensteen, Hesselagergård, Hverringe, Klingstrup, Kærsgård, Lykkesholm, Margård, Muckadell, Roepstorff, Rønningesøgård, Schelenborg, Skovsbo, Søbysøgård, Tåsinge, Ørbækklunde.

Udskiftningskort:

Udskiftningskortene i bred forstand (udskiftningskort, Original I-kort, ældste original kort) opbevares i Matrikeldirektoratet under Landbrugsministeriet. Kopier af Original I-kortene i fuld størrelse forefindes nu for Fyns vedkommende på Odense Universitetsbibliotek/Historisk Institut.

Henrik Pedersens Landbohistoriske Samlinger:

I RA, Håndskriftsamlingen V.H.

FIGURER (herunder tabeller)

Fig. 1	Kornprodukt og agerhartkorn i Brenderup sogn, Vends herred. 1678-1684. Diagram	55
Fig. 2	Fyns administrative inddeling 1682. Kort	58
Fig. 3	Landsdelenes bebyggelsesfordeling 1682. Tabel	60
Fig. 4	Den agrare bebyggelse på Fyn 1682. Tabel	61
Fig. 5	Den sognevisse bebyggelsestæthed 1682. Antal gårde pr. 100 tdr. land. Diagram	64
Fig. 6	Kort over samme	65
Fig. 7	Den sognevisse bebyggelsestæthed 1682. Antal hartkornshuse pr. 100 tdr. land. Diagram	67
Fig. 8	Kort over samme	69
Fig. 9	Den sognevisse bebyggelsestæthed 1682. Antal hartkornshuse og gårde pr. 100 tdr. land. Kort	70
Fig. 10	Den sognevisse bebyggelsestæthed 1682. Antal huse uden hartkorn pr. 100 tdr. land. Diagram	71
Fig. 11	Den sognevisse bebyggelsestæthed 1682. Antal huse uden hartkorn pr. 100 tdr. land. Kort	72
Fig. 12	Bøndergårdenes størrelsesfordeling 1688 efter landsdele. Tabel	73
Fig. 13.	Bøndergårdenes størrelsesfordeling 1684. Diagram	75
Fig. 14	Bøndergårdenes størrelsesfordeling 1684. Tabel	75
Fig. 15	Bebyggelsestæthed, dyrket areal og hartkorn i uo 1684. Tabel	77
Fig. 16	Bøndergårdenes gennemsnitlige hartkorn 1684 sognevis. Kort	79
Fig. 17	Bøndergårde over 8,4 tdr. hartkorn 1684. Kort	80
Fig. 18	Bøndergårde under 4,5 tdr. hartkorn 1684. Kort	81
Fig. 19	Det fynske landskab. Kort	87
Fig. 20	Fyns oro-hydrografi. Kort	89
Fig. 21	Hartkornets sammensætning 1684 (uo). Tabel	95

Fig. 22	Dyrket areal 1682 i procent af sognearealet (1844). Kort	97
Fig. 23	Fordelingen af 1. bonitet i % af det samlede agerhartkorn 1684. Kort	98
Fig. 24	Fordelingen af 1. og 2. bonitet i procent af det samlede agerhartkorn 1684. Kort	99
Fig. 25	Den sognevise fordeling af tdr. land dyrket jord pr. td. agerhartkorn 1684. Kort	101
Fig. 26	Den sognevise fordeling af enghartkorn 1684 i procent af agerhartkornet. Kort	102
Fig. 27	Den sognevise fordeling af oldenhartkorn 1684 i procent af agerhartkornet. Kort	103
Fig. 28	Den sognevise fordeling af græsningshartkorn 1684 i procent af agerhartkornet. Kort	105
Fig. 29	Marksystemer 1682. Kort	106
Fig. 30	Den agrare bebyggelses besiddelsesforhold 1682, landsdelsvis. Tabel	110
Fig. 31	Den agrare bebyggelses besiddelsesforhold 1682, uo. Tabel	112
Fig. 32	Kronens bøndergårde 1682 i procent af samtlige. Kort	114
Fig. 33	Adelige hovedgårde 1682 med tilhørende inden-sogns bøndergårde. Kort	115
Fig. 34	Bøndergårdenes størrelse efter ejendomsforhold 1688. Tabel	116
Fig. 35	Enkeltgårdenes antal og fordeling 1682. Tabel	118
Fig. 36	Enkeltgårdsbebyggelse 1682. Kort	120
Fig. 37	Hovedgårdenes fordeling efter størrelse 1684. Tabel	122
Fig. 38	Antal gårde pr. landsby 1682. Diagram	123
Fig. 39	Landsbyernes gårde, hartkorn og dyrkede areal 1684. Tabel	124
Fig. 40	Landsbybebyggelse 1682. Kort	125
Fig. 41	Landsbyernes indbyrdes beliggenhed 1682. Tabel	127
Fig. 42	Skam herreds kulturlandskab omkring 1800. Kort	135
Fig. 43	Kulturlandskabet i Flemløse og Dreslette sogne omkring 1800. Kort	138

Fig. 44	Dreslette sogns kulturlandskab 1682. Kort	140
Fig. 45	Ejerlavenes bonitetsforhold 1684. Tabel	141
Fig. 46	Ejerlavenes hø-, græsnings- og oldenhk. i % af agerhartkornet 1684. Tabel	142
Fig. 47.	Landsbyernes bonitet og engforhold i Sallinge herred 1684 i % af agerhartkornet. Tabel	144
Fig. 48	Landsbyernes gårdtal og gennemsnitlige gårdstørrelse 1684. Tabel	145
Fig. 49	Landsbyernes gennemsnitlige gårdstørrelse 1684 Diagram	146
Fig. 50	Samme. Kort	147
Fig. 51	Landsbyernes egaliseringsgrad 1684. Diagram	148
Fig. 52	Samme. Kort	149
Fig. 53	Øde- og flerfæstergårde 1682. Kort	153
Fig. 54	Øde- og flerfæstergårdens gennemsnitlige hartkorn 1688. Tabel	154
Fig. 55	Øde- og flerfæstergårdens størrelsesfordeling 1688. Tabel	155
Fig. 56	Øde- og flerfæstergårdens besiddelsesforhold 1688. Tabel	155
Fig. 57	Øde- og flerfæstergårdens afgiftstyngde 1688. Tabel	156
Fig. 58	Landsbynavne på -inge, -lev, -løse, -sted og -hem. Kort	172
Fig. 59	Sognestruktur 1682 efter stednavne. Tabel	174
Fig. 60	Vejlby sogn 1682. Kort	179
Fig. 61	Vissenbjerg sogn 1682. Kort	181
Fig. 62	Landsbyernes størrelse efter stednavnetype 1684. Tabel	184
Fig. 63.	Landsbyernes bonitet og engforhold efter stednavnetype 1684. Tabel	185
Fig. 64	Landsbyernes bonitet i forhold til herredsgennemsnittet 1684. Tabel	188
Fig. 65	Kornproduktion og landgildehartkorn i Brenderup sogn, Vends herred (1682 (1664) og 1678). Diagram	203
Fig. 66	Landgildetyngde og besiddelsesforhold i Brenderup sogn, Vends herred 1678. Tabel	204

Fig. 67	Kornproduktion og landgildeskyldhartkorn i Bren- derup sogn, Vends herred (1678 og 1682 (1664). Diagram	205
Fig. 68	forholdet mellem 1688 hartkornet og det tidli- gere landgildehartkorn i Vends herred. Tabel	208
Fig. 69	Landgildehartkorn og 1688 hartkorn i Vends herred. Diagram	209
Fig. 70	Landgildetyngte og besiddelsesforhold i Vends herred 1688. Tabel	210
Fig. 71	Selvejergårdernes "landgilde"-tyngte i Vends herred 1688. Tabel	211
Fig. 72	Landgildehartkorn/1688 hartkorn i Vends herred. Tabel	212
Fig. 73	Kildematerialets dækning af områder og sociale grupper før matriklerne. Diagram	218
Fig. 74	Sammenligning af matrikels- og decimantenheder 1664-1690. Tabel	226
Fig. 75	Sammenligning af enhedstallet i skattemandtalt og præsteindberetninger 1606-1624. Tabel	229
Fig. 76	Den agrare bebyggelse på Fyn 1664 og 1682-88. Tabel	244
Fig. 77	Udviklingen i antallet af gårde 1664-1688. Kort.	247
Fig. 78	Antal huse pr. 100 tdr. land 1664. Kort	248
Fig. 79	Bebyggelsen i Vends herred 1623-1688. Tabel	250
Fig. 80	Bebyggelsen i Odense herred 1610-1688. Tabel	252
Fig. 81	Bebyggelsen i dele af Vends herred 1606-88. Tabel	254
Fig. 82	Skam herreds gårde 1572-1688. Tabel	256
Fig. 83	Skovby herreds gårde 1572-1688. Tabel	257
Fig. 84	Sunds herreds gårde 1572-1688. Tabel	258
Fig. 85	Vindinge herreds gårde 1572-1688. Tabel	259
Fig. 86	Udviklingen i gårdtal 1572-1688. Tabel	261
Fig. 87	Hovedgårde og gårdudvikling 1572-1688. Tabel	262
Fig. 88	Udviklingen i antallet af gårde 1572-1664. Kort	265
Fig. 89	Bebyggelsen i Bjerge og Åsum herreder 1511-1688. Tabel	266

Fig. 90	Bebyggelsen i Odense og Lunde herreder 1511-1688. Tabel	269
Fig. 91	Bebyggelsen i Skovby og Skam herreder 1511-1688. Tabel	270
Fig. 92	Udviklingen i antallet af gårde 1511-1568. Kort	272
Fig. 92a	Bebyggelsen 1511-1688. Tabel	273
Fig. 93	Udviklingen i herredernes kartkorn mellem 1664 og 1688. Tabel	275
Fig. 94	Bøndergårdenes størrelsesfordeling 1664 og 1684. Diagram	276
Fig. 95	Bøndergårdenes størrelsesfordeling 1664 og 1684. Tabel	277
Fig. 96	Det sognevisе gennemsnitlige bondegårdshartkorn 1664. Kort	278
Fig. 97	Den sognevisе fordeling af storgårde 1664. Kort	280
Fig. 98	Den sognevisе fordeling af smågårde 1664. Kort	281
Fig. 99	Godskomplekser på reformationstiden. Tabel	283
Fig. 100	Bøndergårdenes procentvisе størrelsesfordeling ca. 1536, 1664 og 1684. Diagram	287
Fig. 101	Besiddelsesforhold og gårdstrukturer på reformationstiden. Tabel	288
Fig. 102	Den herredsvise gårdstruktur 1664 og på reformationstiden. Tabel	289
Fig. 103	Bønderbrugenes besiddelsesforhold 1682 og ca. 1650, landsdelsvis. Tabel	302
Fig. 104	Bønderbrugenes besiddelsesforhold på Fyn ca. 1660. Tabel	304
Fig. 105	Kronens bøndergårde ca. 1660 i procent af samtlige. Kort	305
Fig. 106	Adelige hovedgårde ca. 1660 med tilhørende indensogns bøndergårde. Kort	307
Fig. 107	Huse til præstegårde 1690. Tabel	309
Fig. 108	Selvejergårdenes antal og procentvisе andel af bøndergårdene 1536-1660. Tabel	311
Fig. 109	Selvejere på reformationstiden. Kort	313
Fig. 110	Hovedlenenes gårde på reformationstiden. Tabel	314
Fig. 111	Kronens bøndergårde på reformationstiden. Kort	318

Fig. 112	Bøndergårde på Biske- og klostergods på reformationstiden. Kort	319
Fig. 113	Adelige hovedgårde ca. 1600 og deres indensogns bøndergårde. Kort	322
Fig. 114	Det sognevise forhold gl./nyt hartkorn 1664/1684. Kort	324
Fig. 115	Hovedgårdenes hartkorn o. 1660 og 1684. Tabel	329
Fig. 116	Adelige hovedgårde fra reformationen til enevælden. Tabel	330
Fig. 117	Adelige hovedgårde ca. 1536-1660. Kort	333
Fig. 118	Landsbyer lagt under hovedgårdsdrift i det 16. og 17. århundrede. Kort	335
Fig. 119	Landsbyernes gårdtal og gennemsnitlige gårdstørrelse 1664 og 1684. Tabel	341
Fig. 120	Landsbyernes gennemsnitlige gårdhartkorn 1664. Kort	342
Fig. 121	Landsbyernes gårdegaliseringsgrad 1664 og 1684. Tabel	344
Fig. 122	Landsbyernes gårdegaliseringsgrad 1664. Kort	345
Fig. 123	Fordelingen af landsbyernes ældste skriftlige belæg. Tabel	373
Fig. 124	Ældste skriftlige belæg og sognebystatus. Tabel	374
Fig. 125	Middelalderlige landsbyedlæggelser. Tabel	378
Fig. 126	Middelalderlige landsbyedlæggelser og Gammelbyer. Kort	383
Fig. 127	Antallet af hovedgårde i senmiddelalderen. Tabel	398
Fig. 128	Hovedgårde i det 14.-15. århundrede. Kort	401
Fig. 129	Ermegård Eggertsdatter Frilles gods i Vends herred 1450-1527. Tabel	404
Fig. 130	Torbern Billes fynske gods ca. 1451-1492. Tabel	406
Fig. 131	Bullerupgodset 1383-1583. Tabel	408
Fig. 132	Frøbjerggodset 1383-1472. Tabel	410
Fig. 133	Ødegods ca. 1350 til 1511. Kort	419
Fig. 134	Middelalderlige landsognekirker på Fyn. Kort	422
Fig. 135	Bøndergårdenes gennemsnitlige hartkorn o. 1460.	

	Tabel	427
Fig. 136	Bøndergårdenes størrelsesfordeling o. 1460 og o. 1536. Diagram	428
Fig. 137	Bøndergårdenes størrelsesfordeling o. 1460 og o. 1536. Tabel	429
Fig. 138	Gårdenes kornskyld i det 15. århundrede. Tabel	434
Fig. 139	Fordelingen af middelalderlige nedlæggelser og udviklingen i gårdtallet 1511-1688. Tabel	445

FORKORTELSER:

Adel. Brevk.:	Danske Adelige Brevkister
CEHR:	Cambridge Economic History of Europe
DD:	Diplomatarium Danicum
DGU:	Danmarks Geologiske Undersøgelse
DNØP:	Det Nordiske Ødegårdsprojekt
DS:	Danske Stednavne
DSOH:	Danske Slotte og Herregårde
F. og N.:	Fortid og Nutid
Fr. d.I reg.:	Kong Frederik den Førstes danske registranter
gd.:	gård
gs.:	gennemsnit
h.:	hus
hbg.:	herredsbog
hgd.:	hovedgård
hh.:	hartkornshus
htk.:	hartkorn
HT:	(dansk) Historisk Tidsskrift
indb.:	indberetning
jb.:	jordebog
Kanc. Brevb.:	Kancelliets Brevbøger
Kanc. Reg.:	Danske Kancelliregistranter 1535-50
KLNM:	Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder
Kr. Sk.:	Kronens Skøder
LAO:	Landsarkivet i Odense
mk:	mark
RA:	Rigsarkivet
Rep.:	Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis
td.:	tønde
uo.:	undersøgelsesområdet
ÆDA:	De ældste danske Archivregistraturer

STEDREGISTER

- Aa, Sønderby sogn
p. 341, 350, 491
- Aarslev, Aarslev sogn
p. 410
- Aarslev sogn
p. 259, 410
- Aastrup, Aastrup sogn
p. 357, 476, 492
- Aastrup sogn
p. 357, 381, 476, 492
- Addebølle, Ørsted sogn
p. 380
- Agedrup, Vejstrup sogn
p. 381
- Agedrup kirke, Agedrup sogn
p. 176
- Agedrup sogn
p. 176, 266, 286, 355, 382,
384, 385, 407, 408, 409, 412,
414, 436, 437, 438, 492
- Agernæs, Dreslette sogn
p. 86, 136
- Agernæs, Krogsbølle sogn
p. 63, 135, 136, 151, 152, 354
- Agernæs (sogn), Krogsbølle sogn
p. 151, 152, 255, 256, 271,
272, 295, 297, 300, 354
- Agetved, Avnslev sogn
p. 131, 260, 350, 470
- Albjerg, Oure sogn
p. 131
- Allerup, Sønder-Broby sogn
p. 227, 402
- Allerup sogn
p. 267, 406
- Allested sogn
p. 381
- Allesø, Allesø sogn
p. 410, 411, 436
- Allesø sogn
p. 269, 270, 295, 297, 410,
411, 436
- Ammendrup, Ellested sogn
p. 260, 386, 392, 407, 491
- Andebølle, Vissenbjerg sogn
p. 349
- Anderup, Sønderby sogn
p. 380, 395
- Antvorskov Kloster, Slagelse; St.
Peders landsogn
p. 286, 316, 317, 354, 395,
407, 408, 409
- Arreskov, Øster Hæsinge sogn
p. 403, 492
- Asperup, Asperup sogn
p. 402, 405, 417, 444, 480
- Asperup sogn
p. 240, 250, 254, 377, 380,
402, 417, 433, 444, 480, 482,
491
- Assenbølle, Vissenbjerg sogn
p. 349
- Assens sogn
p. 104, 152, 178, 279, 306,
380
- Assertorp, Odense, Sct. Hans
sogn
p. 377, 382
- Astelbo, Rørup sogn
p. 341
- Astrup, Skovby sogn
p. 380
- Atteltved, Rynkeby sogn
p. 240, 377, 382, 384, 385,
386, 387
- Atterup, Herrested sogn
p. 260, 406, 431, 432
- Avlby, Vejlby sogn
p. 178, 230, 350, 351, 492
- Avnslev, Avnslev sogn
p. 174, 475
- Avnslev sogn
p. 131, 174, 178, 259, 260,
293, 295, 325, 350, 470, 475
- Balslev, Balslev sogn
p. 490
- Balslev sogn
p. 240, 250, 254, 308, 380,
482, 490
- Banketoft, Egense sogn

- p. 337, 338, 341, 356
 Barløse by, Barløse sogn
 p. 171, 490
 Barløse sogn
 p. 171, 308, 347, 351, 358,
 490, 496
 Barløse Tårup, Barløse sogn
 p. 358
 Bastrup by, Skamby sogn
 p. 135, 180, 226, 496
 Bederslev by, Bederslev sogn
 p. 135, 496
 Bederslev kirke, Bederslev sogn
 p. 176
 Bederslev sogn
 p. 135, 136, 152, 176, 256,
 271, 313, 402, 417, 433, 496
 Beldringe, Lunde sogn
 p. 226
 Bellinge by, Bellinge sogn
 p. 353
 Bellinge sogn
 p. 252, 253, 269, 298, 353
 Billesbølle, Fjeldsted sogn
 p. 251, 475
 Billeshave, Strib-Røjleskov sogn
 p. 178, 180, 251
 Billeskov, Kerte sogn
 p. 331, 358
 Binderup, Balslev sogn
 p. 240, 380
 Birkende, Birkende sogn
 p. 387
 Birkende kirke, Birkende sogn
 p. 176
 Birkende sogn
 p. 176, 180, 266, 336, 387
 Birkebjerg, Dalby sogn
 p. 492
 Birkum, Fraugde sogn
 p. 406
 Biskoptorp, Skellerup sogn
 p. 131, 351
 Biskorup, Odense, Vor Frue sogn
 p. 351
 Bistrup, Vindinge sogn
 p. 382
 Bjerne, Horne sogn
 p. 357
 Bjernemark, Bregninge sogn
 p. 150, 475
 Bjerreby sogn
 p. 258
 Bjørnstrup, Lunde sogn
 p. 337
 Bladstrup, Hjadstrup sogn
 p. 496
 Blangstedgård, Odense, Vor Frue
 sogn
 p. 275
 Blangstrup, Turup sogn
 p. 496
 Blanke, Rorslev sogn
 p. 230, 404
 Bobjerg, Lunde sogn
 p. 351
 Bogense sogn
 p. 104, 178, 296, 382, 473
 Bogense, Stubberup sogn
 p. 357, 375
 Boholt, Hesselager sogn
 p. 341, 475
 Bolbro, Odense, Sct. Knuds sogn
 p. 346, 353, 492
 Bolmerod by, Skamby sogn
 p. 135, 180, 226
 Bolteskov, Ringe sogn
 p. 351, 359, 475
 Boltinge, Ringe sogn
 p. 341, 351, 435
 Boltinggård, Ringe sogn
 p. 132, 355
 Bonderup, Roisted sogn
 p. 382
 Borreby, Fangel sogn
 p. 486
 Borup, Asperup sogn
 p. 240, 377, 380
 Bovense kirke, Bovense sogn
 p. 176, 178
 Bovense, Bovense sogn
 p. 475
 Bovense sogn
 p. 176, 178, 259, 260, 470,

- 475, 495
 Brahetrolleborg, Brahetrolleborg
 sogn
 p. 82, 83, 303
 Brahetrolleborg sogn
 p. 82, 83, 118, 124, 150, 171,
 173, 263, 279, 282, 303, 315,
 322, 329, 351, 381, 387, 390,
 421, 422, 481, 490, 492
 Bramstrup, Nr. Lyndelse sogn
 p. 323, 487, 491
 Brandsby, Hjadstrup sogn
 p. 480
 Brandstrup, Nørre Åby sogn
 p. 358
 Brangstrup, Ringe sogn
 p. 475
 Bredbjerg, Vigerslev sogn
 p. 470
 Bredstrup, N. Nærrå sogn
 p. 135
 Bregnemose, Verninge sogn
 p. 354
 Bregninge, Bregninge sogn
 p. 348
 Bregninge sogn
 p. 150, 258, 259, 296, 303,
 314, 323, 325, 329, 348, 475,
 485, 491
 Brenderup, Brenderup sogn
 p. 395, 439, 470, 475, 490
 Brenderup sogn
 p. 52, 53, 56, 202, 203, 204,
 206, 211, 229, 246, 250, 251,
 292, 301, 341, 358, 380, 395,
 402, 403, 437, 439, 443, 470,
 471, 475, 482, 490, 492, 496
 Broby, Skydebjerg sogn
 p. 381
 Brobygaard, Sønder Broby sogn
 p. 357
 Brobygård, Næsbyhoved Broby
 sogn
 p. 331
 Broby ml., Sønder Broby sogn
 p. 227
 Broende, Udby sogn
 p. 230
 Brogård, Vejlbys sogn
 Broholm, Gudme sogn
 p. 180
 Broløkke, Viby sogn
 p. 444
 Brorup, Svindinge sogn
 p. 381
 Brudager, Brudager sogn
 p. 475
 Brudagergård, Brudager sogn
 p. 329
 Brudager sogn
 p. 329, 475
 Brydegårde, Dreslette sogn
 p. 138, 139
 Brylle, Brylle sogn
 p. 411
 Brylle sogn
 p. 252, 253, 269, 293, 299,
 352, 411, 486
 Brændegaard, Vester Aaby sogn
 p. 303, 381
 Brændekilde by, Brændekilde
 sogn
 p. 353, 410, 411
 Brændekilde sogn
 p. 252, 269, 298, 299, 301,
 353, 410, 411
 Brænde Lydinge, Brahetrolleborg
 sogn
 p. 351
 Brændeskovgård, Gudbjerg sogn
 p. 132, 329
 Brøndstrup, Skamby sogn
 p. 135, 180, 226
 Brønserod, Vissenbjerg sogn
 p. 349, 480
 Bullerup, Agedrup sogn
 p. 286, 385, 408, 409, 414,
 436, 437, 438
 Bullerup hovedgård, Agedrup
 sogn
 p. 407, 408, 409, 412, 414,
 438
 Bytoften, Rønninge sogn
 p. 390, 391

- Bækstrup, Ellinge sogn
p. 356, 475
- Bøgelund, Strib-Røjleskov
(Vejlby) sogn
n p. 178, 230, 358
- Bøjden, Horne sogn
p. 357
- Bøsøre, Hesselager sogn
p. 131
- Bågegård, Tommerup sogn
p. 411, 412
- Bårdesø, Krogsbølle sogn
p. 135, 136, 137, 379, 390
- Båring, Asperup sogn
p. 405
- Dalby, Dalby sogn
p. 357, 476, 492
- Dalby sogn
p. 293, 300, 357, 382, 476,
492
- Dalbytorp, Dalby sogn
p. 382
- Dallund, Søndersø sogn
p. 180, 233, 323, 355, 359,
384, 386, 443, 497
- Dalum Kloster (Kristiansdal),
Dalum sogn
p. 282, 283, 306, 315, 316,
317, 328, 338, 351, 352, 353,
354, 485, 490, 492
- Dalum sogn
p. 47, 122, 252, 253, 269, 306,
315, 328, 338, 351, 352, 353,
354, 421, 485, 490, 491, 492
- Dastrup, Refsvindinge sogn
p. 382
- Davinde sogn
p. 267, 331, 485
- Derup, Gislev sogn
p. 381
- Diernisse, Diernæs sogn
p. 475
- Diernæs sogn
p. 421, 475
- Dreslette by, Dreslette sogn
p. 137, 138, 139, 358, 490,
- 492
- Dreslette sogn
p. 86, 134, 136, 137, 138, 139,
152, 293, 308, 314, 321, 358,
490, 491, 492
- Drigstrup sogn
p. 266, 267
- Dræby, Munkebo sogn
p. 476
- Dybmoose, Rørup sogn
p. 341, 353
- Dyregrav Væde, Ubberud sogn
p. 492
- Dyrup, Sanderum sogn
p. 338, 492
- Dærup, Flemløse sogn
p. 353
- Ebberup, Brenderup sogn
p. 380, 437
- Egebjerg bakker, Kirkeby sogn
p. 88
- Egense, Egense sogn
p. 133, 338, 397, 433, 496
- Egense kirke, Norup sogn
p. 421
- Egense sogn
p. 122, 133, 153, 179, 233,
258, 259, 294, 296, 297, 323,
337, 338, 341, 356, 397, 433,
495, 496
- Egeskov, Kværndrup sogn
p. 234, 356
- Egeskovgård, Kværndrup sogn
p. 259, 356
- Egerup, Gamtofte sogn
p. 358, 402
- Egsmose, Gudbjerg sogn
p. 496
- Einsidelsborg, Krogsbølle sogn
p. 135, 136, 180
- Ejby, Ejby sogn
p. 358, 482, 492
- Ejby, Odense, Vor Frue sogn
p. 353
- Ejby, Stenløse sogn
p. 382

- Ejby sogn
p. 250, 254, 358, 380, 482, 492
- Ejlby sogn
p. 257, 271, 347
- Ejlskov, Hårslev sogn
p. 337, 410, 411
- Ejlstrup, Ubberud sogn
p. 339, 492
- Ejstrup by (se også Estrup),
Gamborg sogn
p. 47, 230, 337, 358, 404, 412, 487
- Ellensborg (Holckenhavn),
Vindinge sogn
p. 303
- Ellested, Ellested sogn
p. 134, 382, 392
- Ellested sogn
p. 134, 259, 260, 300, 355, 382, 386, 392, 403, 405, 406, 407, 412, 413, 420, 428, 429, 431, 432, 436, 444, 450, 475, 496, 497
- Ellesø, Ørslev sogn
p. 358
- Ellinge, Ellinge sogn
p. 475
- Ellinge sogn
p. 259, 329, 356, 475, 496
- Elmelund, Sanderum sogn
p. 352
- Elvedgård, Veflinge sogn
p. 258, 359, 443
- Emmelev, Hjadstrup sogn
p. 354
- Engeldrup, Grindløse sogn
p. 135, 137, 355, 385
- Enggård, N. Sandager sogn
p. 336, 347, 443
- Erholm, Rørup sogn
p. 180, 229
- Eskebjerg, Stubberup sogn
p. 321, 329, 357, 375, 413
- Eskelund, Skeby sogn
p. 355, 433, 470, 496
- Eskelundgård, Skeby sogn
p. 496
- Eskilstrup, Skovby sogn
p. 359, 390, 475
- Esperup, Krogsbølle sogn
p. 137, 379
- Estrup, Assens sogn
p. 380
- Estrup (se også Ejstrup),
Gamborg sogn
p. 47, 337, 358, 404, 412, 487
- Fagsted, Brahetrolleborg sogn
p. 351
- Falsled, Svanninge sogn
p. 227, 375
- Fangel sogn
p. 47, 252, 269, 486, 496
- Fangel Torp, Fangel sogn
p. 47
- Fangel, Fangel sogn
p. 496
- Farsbølle, Hårslev sogn
p. 349, 495
- Favrskov, Kerte sogn
p. 88, 358
- Feldemose, Rørup sogn
p. 229, 251
- Ferritslev kirke, Rolsted sogn
p. 421
- Finstrup kirke, Diernæs sogn
p. 421
- Fjeldsted sogn
p. 250, 251, 341, 475, 482, 491, 492
- Fjellerup, Gislev sogn
p. 348, 406, 412, 413, 431, 432, 475
- Fjælbo, Særslev sogn
p. 491
- Fjællebro, Herringe sogn
p. 357
- Flemløse by, Flemløse sogn
p. 137, 138, 139, 171, 476, 480
- Flemløse sogn
p. 134, 137, 138, 139, 171, 296, 300, 308, 353, 431, 470,

- 476, 480, 491, 496
 Fleninge, Brahetrolleborg sogn
 p. 351, 492
 Fleninge kirke, Brahetrolleborg sogn
 p. 421
 Flenstofte, Dreslette sogn
 p. 137, 138, 321, 491
 Flintholm, Hundstrup sogn
 p. 303
 Flødstrup, Flødstrup sogn
 p. 475
 Flødstrup kirke, Flødstrup sogn
 p. 176
 Flødstrup sogn,
 p. 176, 178, 233, 259, 260,
 295, 329, 348, 350, 382, 475,
 485, 486, 490, 491, 492
 Fløjstrup, Hundstrup sogn
 p. 381
 Fraugdegård, Fraugde sogn
 p. 180, 268
 Fraugde sogn
 p. 180, 263, 267, 268, 353,
 377, 382, 384, 385, 386, 388,
 405, 406, 408, 409, 443, 492
 Fremmelev, Lunde sogn
 p. 226
 Frenderup, Hillerslev sogn
 p. 381
 Frøbjerg, Orte sogn
 p. 407, 410, 411, 412, 414
 Frøbjerg Bavnehøj, Orte sogn
 p. 88
 Frørup, Frørup sogn
 p. 475
 Frørup sogn
 p. 259, 260, 294, 298, 299,
 329, 377, 382, 402, 475, 487
 Fyllested, Brenderup sogn
 p. 250, 251, 358, 492
 Føns by, Føns sogn
 p. 88, 230, 358, 482, 492
 Føns skov, Føns sogn
 p. 230, 251, 338
 Føns sogn
 p. 88, 90, 151, 229, 230, 231,
 246, 250, 251, 254, 299, 329,
 338, 341, 358, 482, 491, 492
 Fønsøre, Føns sogn
 p. 230, 338
 Fåborg, Fåborg sogn
 p. 88, 89, 126, 322
 Fåborg sogn
 p. 88, 89, 126, 178, 322, 473
 Gadsbølle, Vissenbjerg sogn
 p. 349
 Gadstrup, Nørre Åby sogn
 p. 358
 Galdbjerg, Gudme sogn
 p. 475
 Gamborg, Gamborg sogn
 p. 230, 354, 476, 487, 492
 Gamborg sogn
 p. 47, 229, 230, 250, 251, 254,
 337, 354, 358, 404, 412, 476,
 482, 487, 492
 Gamby, Hårslev sogn
 p. 337
 Gamby, Krogsbølle sogn
 p. 390
 Gamby, Skydebjerg sogn
 p. 492
 Gamby, Vejlbys sogn
 p. 389, 390
 Gammelby, Gelsted sogn
 p. 380
 Gammelby, Krogsbølle sogn
 p. 137, 380
 Gammelby, Vejlbys sogn
 p. 380
 Gammeltoft, Allested sogn
 p. 381
 Gammeltoft, Herrested sogn
 p. 390, 391, 392
 Gammeltoft, Hårby sogn
 p. 381, 390
 Gammeltofte, Ore sogn
 p. 380, 390
 Gamle Ravnebjerg, Sanderum sogn
 p. 390
 Gamtofte, Gamtofte sogn

- p. 373
- Gamtofte sogn
p. 46, 246, 263, 358, 373, 402, 410, 492
- Garup, Munkebo sogn
p. 382
- Gedstrup, Vindinge sogn
p. 382
- Gelskov, Hillerslev sogn
p. 303, 492
- Gelsted, Gelsted sogn
p. 405
- Gelsted Lunge, Gelsted sogn
p. 405, 439
- Gelsted sogn
p. 250, 263, 358, 380, 405, 439, 482, 492, 496
- Gelsted Torp, Gelsted sogn
p. 405
- Gerskov, Skeby sogn
p. 261
- Gestelev, Gestelev sogn
p. 406
- Gestelev sogn
p. 341, 357, 406
- Gislev, Gislev sogn
p. 475
- Gislev sogn
p. 88, 89, 90, 131, 260, 293, 300, 348, 381, 386, 406, 407, 412, 413, 416, 431, 432, 475, 491, 496
- Gjærup Nybo, Brahetrolleborg sogn
p. 341, 351, 492
- Glamsbjerg, Køng sogn
p. 88
- Glavendrup, Skamby sogn
p. 135, 180, 226, 355
- Glorup, Svindinge sogn
p. 122, 323, 386, 416, 444
- Graderup, Brenderup sogn
p. 250, 439, 471
- Gribsvad, Rørup sogn
p. 341, 358
- Grimstrup, Balslev sogn
p. 380
- Grimstrup, Gamtofte sogn
p. 46
- Grindløse, Grindløse sogn
p. 135, 137, 385, 476
- Grindløse sogn
p. 62, 135, 137, 152, 153, 256, 263, 271, 355, 377, 379, 380, 384, 385, 402, 416, 476, 496
- Grydstrup, Rynkeby sogn
p. 382
- Græsholm, Gelsted sogn
p. 496
- Grøftbjerg, Vissenbjerg sogn
p. 331
- Grønbanke, Gislev sogn
p. 88, 89, 90
- Grønderup, Brahetrolleborg sogn
p. 351, 381, 390
- Grønholt, Bovense sogn
p. 495
- Gudbjerg, Gudbjerg sogn
p. 475, 490
- Gudbjerg sogn
p. 132, 234, 293, 300, 308, 309, 329, 356, 381, 402, 444, 475, 489, 490, 495, 496
- Gudme by, Gudme sogn
p. 133
- Gudme sogn
p. 133, 180, 246, 381, 475
- Guldbjerg kirke, Guldbjerg sogn
p. 176
- Guldbjerg sogn
p. 176, 240, 257, 271, 299, 359
- Gummerup, Køng sogn
p. 410
- Gundestrup, Brylle sogn
p. 352, 357
- Gundstrup by, Krogsbølle sogn
p. 135, 136
- Gungerup, Jordløse sogn
p. 381
- Gyldensten, (Enggård), N. Sandager sogn
p. 380
- Gyngstrup, Krogsbølle sogn

- p. 135, 496
 Gågerup, Ørsted sogn
 p. 470
- Haagerup kirke, Brahetrolleborg
 sogn
 p. 263, 421
- Hagebølle, Skovby sogn
 p. 46, 341
- Hagendrup, Flødstrup sogn
 p. 475
- Hagenskov, Sønderby sogn
 p. 219, 306, 314, 328, 350,
 403
- Hamborggård (se også Tjærholt),
 Brenderup sogn
 p. 56
- Harndrup by, Harndrup sogn
 p. 439, 475, 478, 482
- Harndrup mark, Harndrup sogn
 p. 439
- Harndrup sogn
 p. 250, 439, 475, 478, 482
- Harritslevgård, Skovby sogn
 p. 180, 303, 315, 321, 329,
 403, 443
- Hasmark, Norup sogn
 p. 329
- Hauge, Lumby sogn
 p. 355
- Havndrup, Hellerup sogn
 p. 475
- Havsted, Vigerslev sogn
 p. 241
- Heden sogn
 p. 472
- Heldager, Tved sogn
 p. 356, 406, 412, 413
- Hellerup, Hellerup sogn
 p. 134
- Hellerup sogn
 p. 134, 259, 381, 450, 475
- Helnæs (bugt), Helnæs sogn
 p. 137
- Helnæs sogn
 p. 20, (137)
- Helnæs ø, Helnæs sogn
- p. 20
- Herrested, Herrested sogn
 p. 131, 134, 390, 391, 392,
 450
- Herrested Holme, Herrested
 sogn
 p. 46, 341, 410, 475
- Herrested sogn
 p. 46, 131, 132, 134, 150, 179,
 233, 259, 260, 293, 294, 298,
 348, 382, 390, 391, 392, 406,
 410, 431, 432, 450, 451, 475,
 495
- Herringe sogn
 p. 357
- Hesselager, Hesselager sogn
 p. 356, 475, 492
- Hesselagergård, Hesselager sogn
 p. 180, 233, 282, 283, 323,
 356, 489
- Hesselager sogn
 p. 131, 132, 133, 180, 233,
 246, 282, 283, 293, 298, 300,
 323, 329, 341, 356, 381, 406,
 475, 476, 489, 492
- Hessum, Skeby sogn
 p. 433, 470
- Hetteslev, Veflinge sogn
 p. 377, 380
- Hillerslev sogn
 p. 303, 329, 381, 492
- Hillerup, Køng sogn
 p. 139, 380
- Hindemæe, Skellerup sogn
 p. 179, 321, 442
- Hindevad, Hårslev sogn
 p. 349, 350
- Hindsgavl, Middelfart sogn
 p. 211, 219, 306, 314, 350,
 403
- Hjadstrup by, Hjadstrup sogn
 p. 433, 480
- Hjadstrup kirke, Hjadstrup sogn
 p. 176
- Hjadstrup sogn
 p. 176, 269, 270, 329, 354,
 377, 379, 433, 480, 496

- Hjallese, Dalum sogn
p. 352, 353
- Hjallese kirke, Dalum sogn
p. 421
- Hjallese Torp, Dalum sogn
p. 47
- Hjelmerup, Vervinge sogn
p. 411
- Hjerlev, Åsum sogn
p. 495
- Hjorslev, Otterup sogn
p. 476
- Hjortebjerg, Vissenbjerg sogn
p. 339
- Hjulby, Hjulby sogn
p. 348, 350, 475
- Hjulby kirke, Hjulby sogn
p. 421
- Hjulby sogn, se Nyborg sogn
Holkenhavn, Vindinge sogn
p. 122, 132, 260, 303
- Holev, Marslev sogn
p. 408, 409, 413, 414, 480
- Holevad, Holevad sogn
p. 381
- Holevad kirke, Holevad sogn
p. 381
- Holevad sogn
p. 350, 351, 381, 410, 411
- Hollufgård, Fraugde sogn
p. 180, 268
- Holmehave, Tommerup sogn
p. 411, 412
- Holme Kloster (Brahetrolleborg),
Brahetrolleborg sogn
p. 282, 283, 315, 316, 317,
322, 329, 351
- Holmgård, Kavslunde sogn
p. 229
- Holmsgaard, Svanninge sogn
p. 495
- Holse by, Hårslev sogn
p. 53, 250, 412, 471
- Holsegård, Brenderup sogn
p. 251, 402, 443, 496
- Horne, Horne sogn
p. 123, 133, 150, 357, 476,
492
- Horne sogn
p. 122, 123, 133, 150, 233,
293, 296, 308, 357, 402, 416,
476, 492
- Horsehave, Frørup sogn
p. 377, 382
- Hunderup, Nørre Lyndelse sogn
p. 382
- Hunderup, Set. Knuds sogn
p. 151, 352, 353, 386, 403,
492
- Hundslev, Kølstrup sogn
p. 440, 480
- Hundslev Skovgård, Kølstrup
sogn
p. 329, 402
- Hundstrup, Krogsbølle sogn
p. 217, 379, 380
- Hundstrup (sogn), Krogsbølle
sogn
p. 152, 297, 303, 379, 381
- Hundtofte, Stenstrup sogn
p. 348
- Husby, Husby sogn
p. 476
- Husby sogn
p. 150, 151, 229, 301, 347,
380, 403, 433, 475, 476, 482,
493
- Hvedholm, Horne sogn
p. 122, 233, 357, 402
- Hvidkilde, Egense sogn
p. 122, 323, 356
- Hyllegård, Kavslunde sogn
p. 229
- Hyldekær, Orte sogn
p. 358
- Høed, Flemløse sogn
p. 138, 139
- Højbjerg, Ubberud sogn
p. 353
- Højbjerg, Ørsted sogn
p. 347
- Højby, Østrup sogn
p. 379
- Højby sogn

- p. 267
- Høje, Lunde sogn
p. 351
- Højme, Sanderum sogn
p. 151, 352
- Højrup, Veflinge sogn
p. 380, 410
- Højsgård, Hårby sogn
p. 402, 438
- Højskovgård, Svindinge sogn
p. 495
- Hønnerup, Gelsted sogn
p. 358, 405, 492
- Hårby, Hårby sogn
p. 438
- Hårby kirke, Hårby sogn
p. 176
- Hårby sogn
p. 88, 176, 233, 293, 296, 297,
325, 329, 358, 380, 381, 390,
402, 412, 429, 430, 431, 438,
444, 483, 497
- Hårby Ådal, Hårby sogn
p. 88
- Hårslev, Hårslev sogn
p. 490
- Hårslev kirke, Hårslev sogn
p. 176
- Hårslev sogn
p. 53, 176, 250, 257, 270, 299,
337, 349, 350, 358, 380, 410,
411, 412, 470, 488, 490, 492,
495
- Håstrup, Håstrup sogn
p. 435
- Håstrup kirke, Håstrup sogn
p. 176
- Håstrup sogn
p. 88, 176, 402, 413, 414, 435,
437, 438, 497
- Ighelskov (se Ejlskov), Hårslev
sogn
p. 410, 411
- Illumø, Svanninge sogn
p. 227
- Ingslev, Ingslev sogn
p. 358
- Ingslev sogn
p. 250, 254, 299, 354, 358,
395, 476, 496
- Ivernæs (Wedelsborg), Husby
sogn
p. 229, 347, 403, 433, 493
- Jershøve, Revninge sogn
p. 267, 323
- Jersø, Klinte sogn
p. 135, 137, 385, 413
- Jersøregård, Klinte sogn
p. 395, 402, 414
- Jerstrup, Grindløse sogn
p. 135, 137, 282, 283, 380,
402
- Jordløse, Jordløse sogn
p. 171, 357
- Jordløse kirke, Jordløse sogn
p. 176
- Jordløse sogn
p. 171, 176, 296, 297, 346,
357, 381
- Juulskov, Kullerup sogn
p. 132
- Jydemark, Uggerslev sogn
p. 486
- Kalkerup, Køng sogn
p. 491
- Kallerup, Fraugde sogn
p. 353, 377, 382, 384, 386,
388
- Kallerup mark, Fraugde sogn
p. 385, 386, 492
- Kappendrup, Hjadstrup sogn
p. 329
- Karup, Aastrup sogn
p. 381
- Karup, Hølevad sogn
p. 410, 411
- Karup, Hårslev sogn
p. 358, 380
- Kaslunde, Barløse sogn
p. 351, 496
- Kastel, Herrested sogn

- p. 475, 495
 Katshegne, Vigerslev sogn
 p. 359
 Kavslunde, Kavslunde sogn
 p. 229
 Kavslunde sogn
 p. 229, 250, 251, 254, 358,
 404, 439, 482, 493, 496
 Kejrup, Kølstrup sogn
 p. 315, 329, 385, 402
 Kelleby, Vigerslev sogn
 p. 349
 Kellerup, Ringe sogn
 p. 475
 Kelstrup, Vissenbjerg sogn
 p. 182, 349
 Kerte, Kerte sogn
 p. 88
 Kerte sogn
 p. 88, 295, 331, 358, 381
 Kertinge, Kølstrup sogn
 p. 437, 480
 Kertinge Hovedgård, Kølstrup
 sogn
 p. 417, 437
 Kertinge nor, Kølstrup sogn
 p. 88, 303, 451
 Kerteminde, Kerteminde sogn
 p. 451
 Kerteminde kirke, Kerteminde
 sogn
 p. 451
 Kerteminde sogn
 p. 104, 178, 451
 Kiellemoseby, Flemløse sogn
 p. 491
 Kile, Ejlbj sogn
 p. 347
 Killerup, Vor Frue sogn
 p. 349, 386, 492
 Kirkeby sogn
 p. 88, 258, 295, 300
 Kirkendrup, Næsbyhoved-Brobj
 sogn
 p. 151, 349, 350
 Kirke-Søby sogn
 p. 341, 381, 496
 Kirsinge, Kølstrup sogn
 p. 408, 409, 451, 480, 486,
 491
 Kissendrup, Flødstrup sogn
 p. 178
 Kistrup Skovhuse, Øster Hæsinge
 sogn
 p. 90, 341
 Klarskov, Marslev sogn
 p. 267, 402, 408, 409, 492,
 496
 Klemstrup, Skovby sogn
 p. 380
 Klingstrup, Skaarup sogn
 p. 315, 329, 483
 Klinte by, Klinte sogn
 p. 135, 137, 397, 496
 Klinte (halvø), Klinte sogn
 p. 136, 137
 Klinte kirke, Klinte sogn
 p. 443
 Klinte sogn
 p. 62, 135, 136, 137, 153, 256,
 271, 295, 300, 309, 385, 395,
 397, 402, 413, 414, 443, 496
 Knudshoved, Nyborg sogn
 p. 90
 Knudstrup, Gudbjerg sogn
 p. 381
 Koby, Hårslev sogn
 p. 337
 Koelbjerg, Vissenbjerg sogn
 p. 349
 Kogsbølle, Vindinge sogn
 p. 260, 355, 475
 Kogsbøllegård, Vindinge sogn
 p. 356
 Kogsted, Vindinge sogn
 p. 260, 406
 Kogstved (se Kogsted), Vindinge
 sogn
 p. 406
 Kolshave, Guldbjerg sogn
 p. 359
 Korkendrup, Avnslev sogn
 p. 475
 Korup, Køng sogn

- p. 380, 410
- Koslev, Nr. Sandager sogn
p. 380
- Kosterslev, Særslev sogn
p. 349
- Kragelund, Herrested sogn
p. 475
- Kragerup, Ejby sogn
p. 380
- Krarup sogn
p. 331, 357
- Krengerup, Ørsted sogn
p. 347
- Kristiansdal (Dalum Kloster),
Dalum sogn
p. 122, 253
- Krogsbølle, Krogsbølle sogn
p. 135, 136, 355, 379, 380
- Krogsbølle hovedgård, Krogsbøl-
le sogn
p. 379
- Krogsbølle kirke, Krogsbølle
sogn
p. 176
- Krogsbølle sogn
p. 63, 135, 136, 137, 151, 152,
176, 180, 217, 250, 255, 256,
271, 272, 295, 297, 300, 303,
313, 354, 355, 379, 380, 381,
390, 421, 443, 486, 491, 492,
496
- Krumstrup, Ryslinge sogn
p. 179
- Kugstrup, Lunde sogn
p. 381
- Kugstrup mark, Lunde sogn
p. 381
- Kulemosehuse, Vigerslev sogn
p. 341
- Kullerup, Ellested sogn
p. 356, 406, 412, 413, 431,
432, 436, 475
- Kullerup, Kullerup sogn
p. 475
- Kullerup sogn
p. 132, 215, 259, 475
- Kustrup, Vejlbj sogn
p. 178, 230
- Kværndrup, Kværndrup sogn
p. 82, 83
- Kværndrup sogn
p. 82, 83, 88, 124, 171, 173,
234, 258, 259, 262, 279, 300,
381, 422, 487
- Kærby, Asperud sogn
p. 480, 491
- Kærbyholm, Ingslev sogn
p. 354
- Kærbygård, Fraugde sogn
p. 268, 405, 408, 409, 443
- Kærsgård, Brenderup sogn
p. 56, 204, 229, 250, 251, 358,
496
- Kærsinge, Uggerslev sogn
p. 137
- Kærstrup (Valdemars Slot), Breg-
ninge sogn
p. 283, 314, 315, 323, 325,
329, 485
- Kølstrup, Kølstrup sogn
p. 134, 480
- Kølstrup kirke, Kølstrup sogn
p. 176
- Kølstrup sogn
p. 88, 134, 176, 233, 260, 266,
267, 295, 303, 315, 329, 377,
385, 402, 408, 409, 417, 437,
440, 451, 480, 485, 486, 491,
496
- Køng sogn
p. 88, 139, 308, 380, 410, 450,
472, 491
- Kørsinge (se Kirsinge), Kølstrup
sogn
p. 261
- Kørup, Krogsbølle sogn
p. 135, 136, 233, 250, 256,
261, 272, 354, 355, 443, 486,
491
- Kørup kirke, (Kørup sogn),
Krogsbølle sogn
p. 176, 421
- Kåberbølle, Fjeldsted sogn
p. 491

- Ladby, Kølstrup sogn
p. 408, 409, 480
- Lakkendrup, Gudbjerg sogn
p. 356, 475, 495
- Lambæksgård, Kavslunde sogn
p. 229
- Lamdrup, Gislev sogn
p. 406, 475
- Lammehave, Ringe sogn
p. 132, 179, 385, 395
- Landet sogn
p. 258, 259, 298, 348, 381
- Langaa by, Langaa sogn
p. 133, 436
- Langaa mark, Langaa sogn
p. 381
- Langaa sogn
p. 133, 381, 436, 492, 495
- Langeskov, Rønninge sogn
p. 88, 90, 130
- Langesø, Vigerslev sogn
p. 257, 336, 491
- Langsted, Verninge sogn
p. 410
- Langtved, Flødstrup sogn
p. 350, 492
- Langtved, Stenstrup sogn
p. 487
- Langø, Stubberup sogn
p. 357
- Lehnskov, Egense sogn
p. 179, 323
- Lejholm, Vester Aaby sogn
p. 329
- Lejstrup (Lestrup), Langaa sogn
p. 381, 495
- Lindegård, Flemløse sogn
p. 496
- Lindemose, Ubberud sogn
p. 486
- Lindeskov, Ellested sogn
p. 356, 406, 407, 412, 413, 432
- Ll. Løjtved, Stenstrup sogn
348
- Lille Torpegård, sogn?
p. 385
- LL. Ubberud, Ubberud sogn
p. 341
- Lumby, Lumby sogn
p. 349, 496
- Lumby sogn
p. 243, 269, 270, 293, 308, 309, 349, 350, 354, 355, 379, 384, 385, 433, 492, 496
- Lumby Tårup, Lumby sogn
p. 354, 433
- Lundager, Gamtofte sogn
p. 358, 492
- Lundby, Landet sogn
p. 348
- Lundby (Lumby), Nørre Lyndelse sogn
p. 476, 495, 496
- Lundbygård, Nørre Lyndelse sogn
p. 443, 495, 496
- Lunde, Lunde sogn, Lunde herred
p. 226, 411, 490, 496
- Lunde Mølle, Lunde sogn, Lunde herred
p. 226
- Lunde sogn (Lunde herred)
p. 226, 269, 272, 295, 337, 355, 379, 381, 384, 386, 410, 411, 416, 483, 490, 496
- Lunde sogn (Sunds herred)
p. 258, 351
- Lundegaard, Nørre Broby sogn
p. 357
- Lundsgård, Frørup sogn
p. 487
- Lundsgård, Revninge sogn
p. 267, 323
- Lundsgård, Stenløse sogn
p. 226
- Lunkendrup, Herrested sogn
p. 382, 392
- Lydinge Gaarde, Brahetrolleborg sogn
p. 351
- Lykkesborg, Hårslev sogn
p. 488
- Lykkesholm, Ellested sogn
p. 260, 329, 356, 386, 403,

- 405, 406, 407, 413, 420, 428,
429, 431, 432, 444, 497
- Lystrup, Hjadstrup sogn
p. 377, 379, 496
- Løgismose, Hårby sogn
p. 233, 282, 283, 325, 358,
412, 429, 430, 431, 444, 483,
497
- Løjtved, Stenstrup sogn
p. 487
- Lørup, Ryslinge sogn
p. 475, 495
- Lådne Brøndstrup, Melby sogn
p. 492
- Maare by, Herrested sogn
p. 131
- Magelund, Ellested
p. 406, 407, 413, 432, 444
- Magtenbølle, Vissenbjerg sogn
p. 349, 350, 410, 411
- Margård, Vigerslev sogn
p. 180, 402
- Marslev, Marslev sogn
p. 134, 480
- Marslev kirke, Marslev sogn
p. 176
- Marslev sogn
p. 134, 153, 176, 266, 267,
295, 354, 377, 395, 402, 408,
409, 413, 414, 437, 443, 451,
476, 480, 492, 496
- Martofte, Stubberup sogn
p. 357, 413, 414
- Melby, Tanderup sogn
p. 380
- Melby kirke, Melby sogn
p. 176
- Melby sogn
p. 176, 240, 257, 270, 271,
492
- Mesinge, Mesinge sogn
p. 357, 390, 490, 492
- Mesinge sogn
p. 262, 293, 295, 300, 382,
390, 490, 492
- Middelfart købstad, Middelfart
sogn
p. 211, 219, 314, 350, 403
- Middelfart sogn
p. 80, 104, 113, 211, 219, 253,
279, 306, 314, 350, 403
- Millinge, Svanninge sogn
p. 227, 228, 494
- Morud, Vigerslev sogn
p. 359
- Mosegård, Dalby sogn
p. 382
- Mosegård, Udby sogn
p. 230, 410, 411
- Mullerup, Flødstrup sogn
p. 348, 475
- Mullerup, Gudbjerg sogn
p. 132, 234, 356, 402, 444,
489
- Mullerup, Hårby sogn
p. 380
- Mullerød by, Dreslette sogn
p. 137, 138, 139
- Munkebo bakker, Munkebo sogn
p. 88
- Munkebo, Munkebo sogn
p. 88, 476, 490
- Munkebo sogn
p. 88, 266, 267, 295, 300, 329,
382, 476, 490
- Munkegård, Vejlbj sogn
p. 353
- Mygind, Holevad sogn
p. 350, 351
- Myllerup, Barløse sogn
p. 347
- Måle, Viby sogn
p. 357, 358
- Nagstrup, Assens sogn
p. 380
- Nakkebølle, Aastrup sogn
p. 357
- Nielstrup, Ellested sogn
p. 382
- Nislev, Otterup sogn
p. 261, 270, 355
- Nislevgård, Otterup sogn

- p. 488
 Nisted, Lumby sogn
 p. 492
 Nordenhuse, Avnslev sogn
 p. 260, 470
 Nordskov, Stubberup sogn
 p. 350, 357
 Nordtorp, Kværndrup sogn
 p. 381
 Norup kirke, Norup sogn
 p. 176
 Norup sogn
 p. 176, 269, 270, 329, 421, 492
 Nostrup, Oure sogn
 p. 381
 Nybo, Brahetrolleborg sogn
 p. 351
 Nyborg, Nyborg sogn
 p. 126, 260, 322, 436
 Nyborg slot, Nyborg sogn
 p. 122, 132, 306, 314, 328, 403, 407, 488
 Nyborg sogn
 p. 90, 99, 103, 104, 113, 119, 122, 126, 132, 219, 245, 249, 259, 260, 264, 293, 306, 314, 322, 325, 328, 348, 350, 403, 407, 421, 436, 473, 475, 488,
 Nyby, Bregninge sogn
 p. 348
 Nybølle, Vejlbj sogn
 p. 380, 390
 Nybøllegård, Hillerslev sogn
 p. 329
 Ny Lammehave, Ringe sogn
 p. 329
 Nymark, Hårslev sogn
 p. 492
 Nyrup, Ørsted sogn
 p. 347
 Nældemose, Hårby sogn
 p. 325, 329, 358, 430, 483
 Næs, Sandager sogn
 p. 354
 Næsby, Næsbyhoved-Broby sogn
 p. 151, 349, 350
 Næsbyhoved, (Odensegård), Sct.
 Hans sogn
 p. 306, 385
 Næsbyhoved-Broby sogn
 p. 151, 252, 269, 331, 349, 350
 Nørre-Broby sogn
 p. 357, 381, 492
 Nørreby, Klinte sogn
 p. 135, 137, 397, 496
 Nørre Esterbølle, N. Sandager sogn
 p. 266, 347, 410, 411
 Nørre Højrup kirke, Nørre Højrup sogn
 p. 176, 423
 Nørre Højrup, Nørre Højrup sogn
 p. 135, 136, 354, 437, 476, 492, 497
 Nørre Højrup sogn
 p. 135, 136, 153, 176, 256, 259, 271, 295, 354, 423, 437, 476, 492, 497
 Nørre Lyndelse, Nørre Lyndelse sogn
 p. 171, 348
 Nørre Lyndelse sogn
 p. 171, 267, 268, 323, 348, 382, 443, 476, 487, 491, 495, 496
 N. Nærå, N. Nærå sogn
 p. 135, 136, 261, 272, 355, 410, 411
 N. Nærå sogn
 p. 135, 136, 152, 256, 261, 267, 271, 272, 273, 295, 297, 355, 410, 411
 N. Sandager sogn
 p. 257, 271, 336, 347, 377, 380, 386, 410, 411, 443
 Nørre Søby, Nørre Søby sogn
 p. 355, 435, 436, 492
 Nørre Søby sogn
 p. 267, 435, 436, 443, 476, 492
 Nørre Åby, Nørre Åby sogn
 p. 476, 482, 490

- Nørre Åby sogn
p. 250, 254, 358, 476, 482, 490
- Nårup, Hårslev sogn
p. 380
- Nårup, Vervinge sogn
p. 253, 411
- Odensegård, Sct. Hans sogn
p. 57, 122, 219, 306, 315, 349, 429, 430, 431, 443
- Olidt, Ørslev sogn
p. 251
- Ollerup, Ollerup sogn
p. 133
- Ollerup sogn
p. 133, 153, 258, 300, 495
- Ore, Ore sogn
p. 355
- Ore sogn
p. 257, 270, 271, 315, 317, 321, 329, 347, 355, 380, 390, 443
- Oregård, Ore sogn
p. 315, 317, 321, 329, 443
- Orte, Orte sogn
p. 496
- Orte sogn
p. 88, 293, 358, 407, 410, 411, 412, 414, 496
- Otterup kirke, Otterup sogn
p. 176
- Otterup sogn
p. 176, 261, 269, 270, 309, 355, 375, 379, 384, 385, 416, 476, 488
- Oure, Oure sogn
p. 131, 133, 490
- Oure sogn
p. 131, 133, 245, 293, 300, 308, 381, 490
- Padesøbjerg, Fjeldsted sogn
p. 251, 341
- Palleshave, Gestelev sogn
p. 341, 357
- Pederstrup, Hårby sogn
p. 380
- Pederstrup, Sønder Højrup sogn
p. 412
- Pederstrup, Trøstrup sogn
p. 339, 341, 351, 354, 492
- Pillestrup, Nørre Lyndelse sogn
p. 382
- Provstegården, Odense, Vor Frue sogn
p. 268
- Pugholm, Bederslev sogn
p. 135, 136, 402, 417
- Pårup, Ellinge sogn
p. 496
- Pårup, Pårup sogn
p. 131, 353, 496
- Pårup sogn
p. 131, 252, 269, 299, 353, 492, 496
- Radby, Ubberud sogn
p. 486
- Radstrup, Marslev sogn
p. 354, 408, 409, 413, 414, 480
- Rakkell, Hårslev sogn
p. 495
- Rantzausholm (Brahetrolleborg),
p. 303, 481, 490
- Ravndrup, Gislev sogn
p. 131
- Ravnholt, Herrested sogn
p. 132, 179, 233, 260
- Ravnebjerg, Sanderum sogn
p. 88, 352, 383, 390
- Refsvindinge, Refsvindinge sogn
p. 475
- Refsvindinge sogn
p. 215, 245, 259, 382, 475
- Regstrup, Avnslev sogn
p. 325, 350, 475
- Revninge kirke, Revninge sogn
p. 176
- Revninge sogn
p. 176, 266, 267, 323, 382
- Revsøre, Hesselager sogn
p. 131, 341

- Ringe, N. Nærrå sogn
p. 272, 273
- Ringe, Ringe sogn
p. 135, 136
- Ringe sogn
p. 132, 135, 136, 179, 293,
329, 341, 351, 359, 385, 395,
435, 475
- Ringstedgård, S. Nærrå sogn
p. 180, 329
- Risbro, Føns sogn
p. 230
- Risinge, Flødstrup sogn
p. 329, 491
- Rold Huse, Vissebjerg sogn
p. 341
- Rolsted, Rolsted sogn
p. 476
- Rolsted sogn
p. 267, 382, 421, 476
- Rolund, Udby sogn
p. 230, 358, 492
- Ronæs, Udby sogn
p. 230
- Rorslev, N. Nærrå sogn
p. 135, 136, 272, 273
- Rorslev, Rorslev sogn
p. 230, 404, 482
- Rorslev sogn
p. 229, 230, 250, 254, 404,
482
- Rosilde, Vindinge sogn
p. 475
- Rosildegård, Vindinge sogn
p. 402, 438
- Rostrup, Skamby sogn
p. 135, 137, 180, 226, 385,
397, 437
- Rud, Føns sogn
p. 230, 231, 251, 341, 358,
491
- Rudme, Stenstrup sogn
p. 348, 351, 356
- Rugård, Veflinge sogn
p. 219, 258, 295, 306, 328,
443, 490
- Rygaard, Langaa sogn
p. 436
- Rynkeby, Ringe sogn
p. 475
- Rynkebygård, Rynkeby sogn
p. 179, 329
- Rynkeby kirke, Rynkeby sogn
p. 176, 440
- Rynkeby sogn
p. 176, 179, 240, 266, 267,
323, 329, 353, 355, 377, 382,
384, 385, 386, 387, 408, 440,
442, 476
- Ryslinge, Ryslinge sogn
p. 406, 432, 475
- Ryslinge sogn
p. 179, 180, 300, 406, 432,
436, 475, 485, 495
- Rødkilde, Ulbølle sogn
p. 303
- Røjerup, Rønninge sogn
p. 391, 392
- Røjle, Vejlbj sogn
p. 178, 230
- Røjle-Tårup, Vejlbj sogn
p. 178
- Rønninge, Rønninge sogn
p. 480
- Rønninge sogn
p. 88, 90, 130, 180, 267, 268,
329, 390, 391, 392, 403, 480
- Rønninge Søgård, Rønninge sogn
p. 180, 329
- Rørbæk, Flødstrup sogn
p. 485, 486
- Rørup, Rørup sogn
p. 380
- Rørup sogn
p. 180, 229, 246, 250, 251,
303, 341, 358, 380, 482, 487
- Rågebølle, Hølevad sogn
p. 341
- Rågelund, Åsum sogn
p. 354, 408, 409, 413, 414,
480
- Sallinge Lunde, Hillerslev sogn
p. 341

- Sandager, Sandager sogn
p. 354, 406, 490, 492
- Sandagergård, N. Sandager sogn
p. 336, 347, 380, 386
- Sandager sogn
p. 245, 257, 266, 271, 331,
347, 354, 358, 406, 410, 490,
492
- Sanderum, Sanderum sogn
p. 151, 338, 352, 353
- Sanderumgård, Davinde sogn
p. 321, 331, 485
- Sanderum sogn
p. 88, 151, 252, 253, 269, 338,
352, 353, 382, 383, 390, 492
- Sandholt Lyndelse by, Sandholt
Lyndelse sogn
p. 347
- Sandholt Lyndelse kirke, Sand-
holt Lyndelse sogn
p. 176
- Sandholt Lyndelse sogn
p. 171, 176, 347
- Sankt Jørgens gård, Odense, Vor
Frue sogn
p. 268
- Sarup, Hårby sogn
p. 412, 431
- Sasserød, Veflinge sogn
p. 88
- Scheelenborg, (Eskebjerg),
Stubberup sogn
p. 122
- Sct. Hans kloster (Odensegård),
Odense, Sct. Hans sogn
p. 122, 315, 316, 317, 339,
354, 385, 433
- Sct. Hans sogn, Odense købstad
p. 57, 80, 122, 219, 279, 306,
315, 316, 317, 339, 354, 377,
382, 385, 429, 430, 431, 433,
443, 485
- Sct. Knuds Kirke, Odense, Sct.
Knuds sogn
p. 442
- Sct. Knuds Kloster, Odense, Sct.
Knuds sogn
p. 315, 316, 317, 328, 352,
353, 385, 387, 440
- Sct. Knuds sogn, Odense købstad
p. 151, 306, 315, 316, 317,
328, 346, 352, 353, 385, 386,
387, 403, 440, 442, 492
- Seden, Seden sogn
p. 351
- Seden sogn
p. 267, 351, 423
- Sekkedrup, Landet sogn
p. 381
- Sellebjerg, Birkende sogn
p. 180, 267, 336
- Sentved by, Ørbæk sogn
p. 131, 356, 406
- Sepedrup, Herrested sogn
p. 382
- Serup, Særslev sogn
p. 380
- Serup, Søndersø sogn
p. 359
- Simmersholm, Dreslette sogn
p. 137, 138, 139
- Skaarup, Skaarup sogn
p. 133, 139
- Skaarupøre, Skaarup sogn
p. 217, 259, 356
- Skaarup sogn
p. 133, 139, 217, 258, 259,
262, 293, 300, 315, 329, 348,
356, 483
- Skalbjerg, Vissenbjerg sogn
p. 349, 410, 411
- Skalkendrup, Avnslev sogn
p. 178, 475
- Skallebølle, Vissenbjerg sogn
p. 182, 349
- Skamby, Skamby sogn
p. 135, 136, 226, 490
- Skamby sogn
p. 62, 135, 136, 137, 180, 226,
228, 256, 271, 272, 294, 295,
297, 309, 355, 385, 397, 437,
443, 483, 490, 496
- Skanneshave, Ørsted sogn
p. 375

- Skeby, Skeby sogn
p. 395
- Skeby sogn
p. 261, 269, 270, 295, 355,
395, 416, 433, 470, 496
- Skellerup, Skellerup sogn
p. 406, 475
- Skellerup sogn
p. 131, 179, 259, 296, 321,
351, 406, 442, 475
- Skenebølle, N. Sandager sogn
p. 336, 377, 380, 386
- Skinderup, Køng sogn
p. 139, 380
- Skinnerup, (se Ulriksholm),
Kølstrup sogn
p. 233, 267, 496
- Skovby, Skovby sogn
p. 470
- Skovby kirke, Skovby sogn
p. 176
- Skovby sogn
p. 46, 176, 180, 257, 271, 303,
315, 321, 329, 341, 359, 380,
390, 403, 443, 470, 472, 475,
478
- Skovsbo, Egense sogn
p. 233
- Skovsbo, Rynkeby sogn
p. 267, 323, 353, 355, 408,
442
- Skovsby, Vissenbjerg sogn
p. 480
- Skovsgård, Vindinge sogn
p. 260
- Skovsgårde, Vigerslev sogn
p. 495
- Skovshøjrup, Brenderup sogn
p. 341, 492
- Skrillinge, Kavslunde sogn
p. 229, 404, 496
- Skydebjerg, Skydebjerg sogn
p. 295, 296, 381
- Skydebjerg sogn
p. 295, 296, 377, 381, 492,
496
- Skærbæk, Tanderup sogn
p. 321
- Skærbækgård, Tanderup sogn
p. 329
- Skårup, Dreslette sogn
p. 137, 138, 139
- Skårup, Skovby sogn
p. 475, 478
- Skåstrup, Ore sogn
p. 390
- Slarup, Revninge sogn
p. 382
- Slevstrup, Uggerslev sogn
p. 135
- Slude, Frørup sogn
p. 475
- Sludegård, Frørup sogn
p. 329, 402
- Smejrup, Holevad sogn
p. 410
- Smidstrup, Guldbjerg sogn
p. 359
- Snave by, Dreslette sogn
p. 137, 138, 139
- Snestrup, Pårup sogn
p. 353
- Sollerup, Øster Hæsinge sogn
p. 492
- Sparretorn, Føns sogn
p. 230, 231, 329
- Spedsbjerg, Ubberud sogn
p. 492
- Stavrby, Vejlbj sogn
p. 178, 230, 350, 351, 390,
404
- Stegsted, Pårup sogn
p. 353
- Stenalt, Veringe sogn
p. 253, 411
- Stenløse by, Stenløse sogn
p. 226, 353
- Stenløse sogn
p. 226, 252, 269, 352, 382
- Stensby, Skamby sogn
p. 135, 180, 226, 496
- Stensgård, Svanninge sogn
p. 375, 402, 416, 444, 494
- Stensholt, (se Stenalt) Veringe

- sogn
 p. 411
- Stenstrup, Flødstrup sogn
 p. 382
- Stenstrup, Stenstrup sogn
 p. 348
- Stenstrup sogn
 p. 107, 258, 294, 300, 347,
 348, 356, 487
- Stige, Lumby sogn
 p. 243, 349, 350, 385
- Strammelse, Landet sogn
 p. 258, 348
- Strandby, Hårby sogn
 p. 358, 390, 431
- Strandby mark, Hårby sogn
 p. 390
- Strandhuse, Ulbølle sogn
 p. 341
- Strandtved, Bovense sogn
 p. 260
- Strandskov, Bovense sogn
 p. 260
- Strib, Strib-Røjleskov sogn
 p. 178, 251, 341
- Strib-Røjleskov sogn
 p. 178, 180, 251, 341
- Strærup, Dreslette sogn
 p. 137, 138, 358
- Strøby, Krogsbølle sogn
 p. 137, 379
- Stubberup, Nørre Broby sogn
 p. 381
- Stubberup, Sandager sogn
 p. 358
- Stubberup, Stubberup sogn
 p. 357, 492
- Stubberup sogn
 p. 122, 293, 321, 329, 350,
 357, 375, 413, 414, 492
- Sulkendrup, Vindinge sogn
 p. 475
- Svanninge, Svanninge sogn
 p. 227, 228
- Svanninge sogn
 p. 227, 228, 295, 296, 308,
 375, 402, 416, 444, 494, 495
- Svenderup, Bregninge sogn
 p. 491
- Svendstrup, Kavslunde sogn
 p. 229
- Svendstrup, Stenløse sogn
 p. 226, 352
- Svindinge, Svindinge sogn
 p. 475
- Svindinge kirke, Svindinge sogn
 p. 323
- Svindinge sogn,
 p. 122, 323, 381, 386, 416,
 444, 475, 495
- Sværup Skovhuse, Vigerslev sogn
 p. 359, 470
- Sæby, Skydebjerg sogn
 p. 377, 381
- Særslev, Lumby sogn
 p. 379, 384
- Særslev mark, Lumby sogn
 p. 385
- Særslev, Særslev sogn
 p. 416
- Særslev kirke, Særslev sogn
 p. 176
- Særslev sogn
 p. 176, 257, 270, 271, 349,
 359, 380, 416, 491
- Søbo, Egense sogn
 p. 323
- Søby, Kirke-Søby sogn
 p. 381, 496
- Søby Søgård, Nørre Søby sogn
 p. 355, 435, 436, 443, 476,
 492
- Sødinge, Ringe sogn
 p. 475
- Søfælde, Krarup sogn
 p. 357
- Søholm, Køng sogn
 p. 491
- Søllested, Søllested sogn
 p. 88, 350, 351, 492
- Søllested sogn
 p. 88, 293, 350, 351, 403, 492,
 496
- Søllinge, Søllinge sogn

- p. 259, 475, 490
- Søllinge sogn
p. 259, 263, 296, 300, 475, 490
- Sønder-Broby, Sønder-Broby sogn
p. 227, 357
- Sønder-Broby kirke, Sønder-Broby sogn
p. 176
- Sønder-Broby sogn
p. 176, 227, 228, 357, 402
- Sønderby, Sønderby sogn
p. 350, 476
- Sønderby sogn
p. 104, 219, 262, 306, 314, 328, 341, 350, 380, 395, 403, 476, 491
- Søndergård, Rørup sogn
p. 180, 229, 251, 303
- Sønder Højrup, Sønder Højrup sogn
p. 475
- Sønder Højrup sogn
p. 412, 475
- Sønder Nærrå, Sønder Nærrå sogn
p. 476
- Sønder Nærrå sogn
p. 180, 329, 476
- Søndersø Skovhuse, Søndersø sogn
p. 257, 341, 359
- Søndersø, Søndersø sogn
p. 410
- Søndersø sogn
p. 180, 233, 257, 270, 271, 323, 341, 355, 359, 380, 384, 386, 403, 410, 443, 497
- Sønder Åby, Husby sogn
p. 476
- Sørup, Svendborg Købstad
p. 133, 258, 262, 299, 495
- Sø Søby, Kirke Søby sogn
p. 341
- Såderup, Kullerup sogn
p. 475
- Såderup, Øster Hæsinge sogn
p. 381
- Tagemosegård, Sandager sogn
p. 331
- Tanderup, Tanderup sogn
p. 491
- Tanderup sogn
p. 298, 321, 329, 331, 377, 380, 482, 490, 491
- Tange, Øksendrup sogn
p. 341, 418, 436, 487
- Tallerupgård, Tommerup sogn
p. 411
- Tarup, Pårup sogn
p. 353, 492
- Tevringe, Veflinge sogn
p. 241, 492
- Tiselholt, Vejstrup sogn
p. 132, 179
- Tjærholt, Brenderup sogn
p. 56
- Toderup, Særslev sogn
p. 359
- Tofte, Skovby sogn
p. 46, 359, 470
- Tokkendrup, Otterup sogn
p. 377, 379
- Tommerup, Tommerup sogn
p. 410, 411, 412
- Tommerup sogn
p. 252, 253, 269, 294, 410, 411, 412
- Torp, Gudme sogn
p. 381
- Torp, Hesselager sogn
p. 381
- Torp, Hillerslev sogn
p. 381
- Torp, Husby sogn
p. 380
- Torp, Kerte sogn
p. 381
- Torp, Tanderup sogn
p. 377, 380
- Torp, Vester Aaby sogn
p. 381
- Torpe, Sanderum sogn
p. 382
- Torup, Allerup sogn

- p. 406
- Torup, Køng sogn
p. 410, 491
- Torup, Sandager sogn
p. 410
- Torup, Skamby sogn
p. 135, 180, 226
- Trebjerg, Haastrup sogn
p. 88
- Troelse, Ubberud sogn
p. 353
- Troense, Bregninge sogn
p. 259
- Trunderup, Jordløse sogn
p. 346, 357
- Trællerup, Munkebo sogn
p. 261, 267, 303, 355, 491
- Trællerupgård, Munkebo sogn
p. 329, 355
- Trøstrup, Agedrup sogn
p. 382, 384
- Trøstrup mark, Agedrup sogn
p. 385
- Trøstrup sogn
p. 252, 253, 269, 286, 293,
296, 339, 341, 351, 354, 492
- Turup sogn
p. 496
- Tved, Tved sogn
p. 495
- Tved sogn
p. 217, 258, 356, 406, 412,
413, 490, 495
- Tvevad, Rønninge sogn
p. 403
- Tvinde, Rynkeby sogn
p. 353, 355, 385
- Tværskov, Vigerslev sogn
p. 410, 411, 497
- Tybrind, Ørslev sogn
p. 229, 231, 251, 331, 358,
491
- Tyderup, Herrested sogn
p. 382
- Tøjstrup, Ryslinge sogn
p. 180, 436, 485
- Tørresø, Krogsbølle sogn
p. 135, 136, 137, 151, 354,
390, 492
- Tørringe, Sønder-Broby sogn
p. 227
- Tårup, Hellerup sogn
p. 382
- Tårup, Langaa sogn
p. 492
- Tårup, Lunde sogn
p. 381
- Tårup, Norup sogn
p. 492
- Tårup, Oure sogn
p. 381
- Tårup, Svindinge sogn
p. 381
- Tårup, Søndersø sogn
p. 380
- Tårup, Vejlby sogn
p. 230, 358, 377
- Tåstrup, Lunde sogn
p. 226, 355, 359, 410
- Ubberud, Ubberud sogn
p. 353
- Ubberud sogn
p. 48, 119, 151, 252, 253, 269,
299, 338, 339, 341, 353, 362,
486, 492
- Ubberup, Fjeldsted sogn
p. 492
- Udby, Udby sogn
p. 230
- Udby sogn
p. 229, 230, 250, 251, 254,
358, 410, 411, 421, 482, 492
- Uggerslev, Uggerslev sogn
p. 135, 136, 137, 355, 492
- Uggerslevgård, Uggerslev sogn
p. 135, 180, 443
- Uggerslev kirke, Uggerslev sogn
p. 176
- Uggerslev sogn
p. 135, 136, 137, 152, 176,
180, 240, 256, 271, 294, 295,
355, 443, 486, 492
- Ulbølle sogn

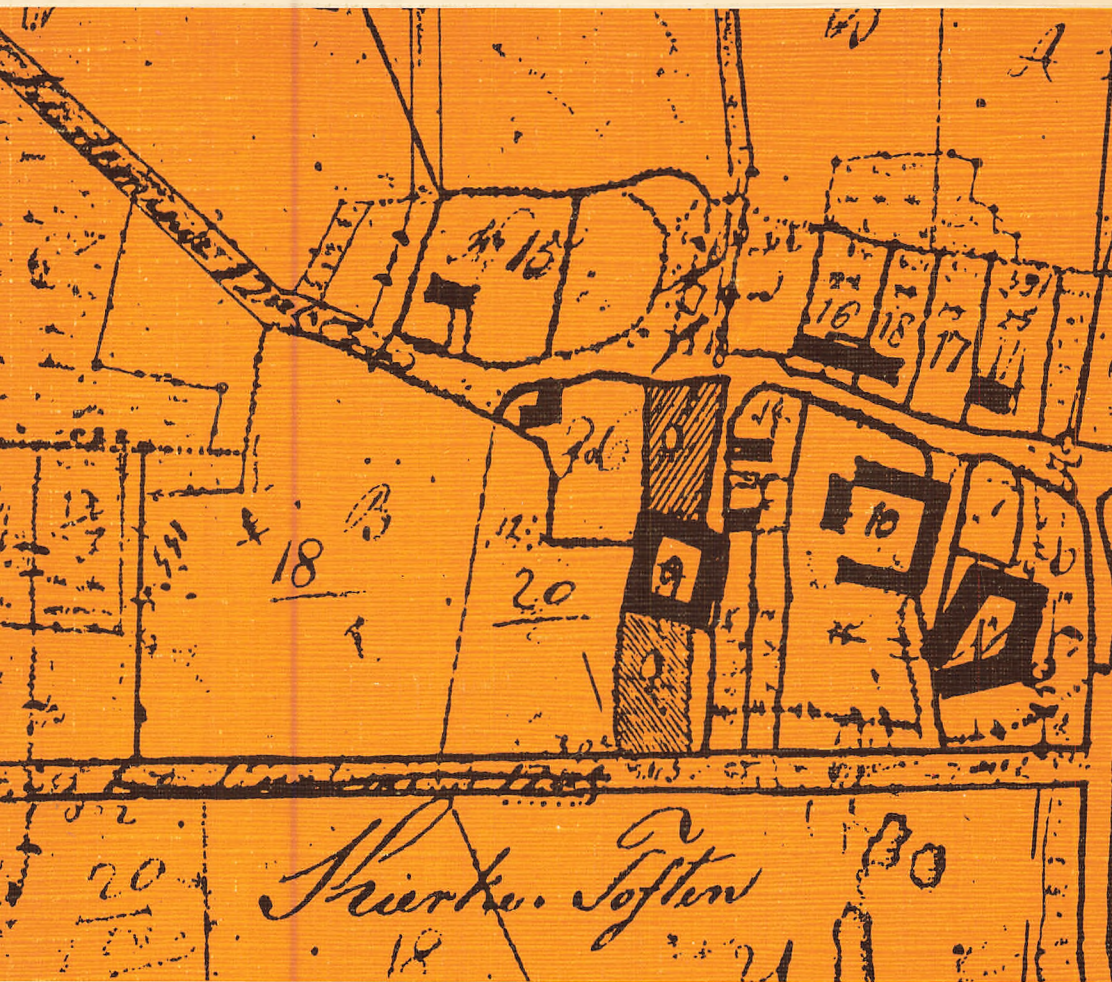
- p. 303
- Ulfeldsholm (Holckenhavn), Vin-
dinge sogn
p. 233, 260, 323, 355
- Ulkendrup, Lunde sogn
p. 226, 379, 384, 416
- Ulkendrup mark, Lunde sogn
p. 384, 386
- Ullerslev sogn
p. 259, 382
- Ullerup, Skamby sogn
p. 135, 180, 226
- Ulriksholm (Skinnerup), Kølstrup
sogn
p. 233, 260, 267, 303, 485,
486, 496
- Urup, Rynkeby sogn
p. 476
- Valby, Brenderup sogn
p. 380
- Valdemar slot (Kærstrup), Breg-
ninge sogn
p. 150, 259, 303
- Vantinge, Vantinge sogn
p. 337
- Vantinge sogn
p. 337
- Varbjerg, Brenderup sogn
p. 251
- Vedby, Søndersø sogn
p. 359
- Wedelsborg (Ivernæs), Husby
sogn
p. 150, 347, 475
- Vedtofte, Vedtofte sogn
p. 233, 323, 347
- Vedtofttegård, Vedtofte sogn
p. 331, 347
- Vedtofte sogn
p. 233, 323, 331, 347
- Veflinge kirke, Veflinge
p. 176
- Veflinge sogn
p. 88, 104, 219, 240, 257, 258,
270, 271, 299, 301, 306, 328,
375, 380, 410, 443, 492
- Vejlby, Vejlby sogn
p. 178, 230, 347
- Vejlby sogn
p. 178, 229, 230, 250, 251,
254, 299, 301, 347, 350, 351,
353, 358, 377, 380, 389, 390,
404, 439, 482, 492
- Vejlby-Tårup, Vejlby sogn
p. 178
- Vejle, Vejle sogn
p. 347
- Vejle sogn
p. 347
- Vejrup, Ingslev sogn
p. 395, 476, 496
- Vejrup, Ubberud sogn
p. 48, 341, 353
- Vejrupgård, Marslev sogn
p. 395, 443
- Vejstrup, Vejstrup sogn
p. 132, 133, 329, 475
- Vejstrup sogn
p. 132, 133, 179, 329, 381,
475
- Vellinge, Bederslev sogn
p. 135, 136, 433
- Verninge, Verninge sogn
p. 411
- Verningeholm, Verninge sogn
p. 411
- Verninge sogn
p. 252, 253, 269, 300, 301,
354, 410, 411
- Vester Aaby sogn
p. 246, 298, 303, 308, 329,
381
- Vesterby, Grindløse sogn
p. 135, 137, 496
- Vester-Egense, Grindløse sogn
p. 135, 137
- Vester-Hæsinge kirke, Vester-
Hæsinge sogn
p. 176
- Vester-Hæsinge sogn
p. 176
- Vester Kærby, Agedrup sogn
p. 355, 492

- V. Skerninge, Vester Skerninge
sogn
p. 495
- Vester Skerninge sogn
p. 490, 495
- Viby, Udby sogn
p. 230
- Viby kirke, Udby sogn
p. 421
- Viby, Viby sogn
p. 357, 358, 444, 492
- Viby sogn
p. 295, 357, 358, 444, 492
- Vierne, Hårslev sogn
p. 359
- Vigerslev, Vigerslev sogn
p. 439
- Vigerslev kirke, Vigerslev sogn
p. 176
- Vigerslev sogn
p. 176, 180, 241, 242, 257,
271, 299, 336, 349, 359, 402,
410, 411, 439, 470, 491, 495,
497
- Vilholm, Birkende sogn
p. 387
- Villumstrup, Herrested sogn
p. 475
- Vindeby, Bregninge sogn
p. 348
- Vindinge, Vindinge sogn
p. 475
- Vindinge sogn
p. 122, 132, 233, 259, 260,
303, 323, 355, 356, 382, 402,
406, 438, 475
- Visby, Flødstrup sogn
p. 492
- Vissenbjerg, Vissenbjerg sogn
p. 82, 83, 88, 89, 182, 380
- Vissenbjerg kirke, Vissenbjerg
sogn
p. 181
- Vissenbjerg sogn
p. 82, 83, 88, 89, 90, 100,
104, 107, 118, 119, 124, 150,
171, 172, 173, 180, 182, 246,
- 249, 256, 283, 293, 300, 310,
331, 339, 343, 346, 349, 350,
380, 410, 411, 422, 473, 480
- Vittinge, Nørre-Broby sogn
p. 357, 492
- Voldby, Kavslunde sogn
p. 229, 358, 493
- Volderslev, Stenløse sogn
p. 226
- Voldtofte, Flemløse sogn
p. 137, 138, 139, 431
- Volstrup, Ringe sogn
p. 435, 475
- Vordburg (Varbjerg), Brenderup
sogn
p. 403
- Vor Frue Kirke, Nyborg sogn
p. 436
- Vor Frue sogn, Odense købstad
p. 268, 275, 349, 351, 353,
386, 492
- Vor Frue sogn, Svendborg køb-
stad
p. 285, 314, 315, 338, 351,
359, 403
- Vormark, Hesselager sogn
p. 132, 133, 329, 356, 406,
475, 476
- Æbelø, Klinte sogn
p. 397
- Æble, Klinte sogn
p. 348, 475
- Øksendrup, Øksendrup sogn
p. 133, 436, 475
- Øksendrup sogn
p. 133, 341, 418, 436, 475,
487
- Ølsted, Sønder-Broby sogn
p. 227
- Ørbæk, Dreslette sogn
p. 137, 138, 139
- Ørbæk, Ørbæk sogn
p. 133, 351
- Ørbækklunde, Ørbæk sogn
p. 132, 179, 495

- Ørbæk sogn
p. 131, 132, 133, 179, 259,
260, 295, 300, 348, 351, 406,
475, 490, 495
- Ørkeby, Grindløse sogn
p. 137, 377, 379, 384, 385
- Ørkeby mark, Grindløse sogn
p. 385, 416
- Ørkeby, Otterup sogn
p. 379, 384, 385, 416
- Ørkil, Svendborg, Vor Frue sogn
p. 285, 351, 359
- Ørkil slot, Svendborg, Vor Frue
sogn
p. 285, 314, 315, 338, 351,
403
- Ørritslev, Skeby sogn
p. 270, 416
- Ørslev, Ørslev sogn
p. 351, 492
- Ørslev sogn
p. 151, 229, 231, 250, 251,
331, 351, 358, 482, 491, 492
- Ørsted, Ørsted sogn
p. 347
- Ørsted sogn
p. 296, 347, 375, 380, 470,
- Øster Aaby, Skaarup sogn
p. 348
- Østerby, Svanninge sogn
p. 227
- Østerbygård, Holevad sogn
p. 381
- Østergård, Kølstrup sogn
p. 303
- Øster Hæsinge sogn
p. 90, 293, 341, 381, 403, 492
- Østerlev, Sanderum sogn
p. 338, 352, 353
- Øster-Skerninge, Øster-Sker-
ninge sogn
p. 133
- Øster-Skerninge sogn
p. 133, 258, 300, 308, 490
- Østrup, Håstrup sogn
p. 413, 414, 435
- Østrupgård, Håstrup sogn
p. 402, 414, 435, 437, 438,
497
- Østrup kirke, Østrup sogn
p. 176
- Østrup sogn
p. 176, 246, 269, 270, 295,
379, 402
- Åløkkegård, Odense, Sct. Hans
sogn
p. 485
- Årup, Brahetrolleborg sogn
p. 381, 387
- Årupgård, Skydebjerg sogn
p. 496
- Åsum, Åsum sogn
p. 134, 353, 480
- Åsum kirke, Åsum sogn
p. 176
- Åsum sogn
p. 134, 176, 240, 267, 353,
354, 377, 408, 409, 413, 414,
451, 480, 495

Registeret er udarbejdet af stud.mag. Lars Nielsen. Det omfatter alle i teksten forekommende navne på sogne og enkeltlokaliteter i undersøgelsesområdet, Fyn. Navne på herreds-, amtsniveau o.l. er derimod ikke medtaget.

Under sognenavnene findes henvisninger til samtlige omtalte lokaliteter i sognet. Med hensyn til stedsnavnenes stavemåde er den officielle registrering i Danmarks Stednavne (bd. 13 og 14, København 1958 og 1969) lagt til grund.

Fynske landsbyers antal, fordeling og størrelse.
Udviklingen fra vikingetid til det 17. århundrede.
Landsbyernes ressourcegrundlag og besiddelses forhold.
Hovedgård og landsby.
Den senmiddelalderlige krise.